شىنجاڭ داشۆي ئىلمىي ژورنىلى

ئىجتىمائىي پەن قىسمى

2
1982

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ABDUL CELİL TURAN
Yeni Doğan Mah. Sok. 41
No. 7/4 Tel : 558 40 92
Zeytinburnu - İstanbul

شىنجاڭ داشۆي ئىلمىي ژورنىلى ☆

(پەلسەپە - ئىجتىمائى پەن قىسمى)

شىنجاڭ داشۆي ئىلمىي
ژورنىلى تەھرىر ھەيئىتى
تەرىپىدىن نەشر قىلىندى.

(پەسىللىك ژورنال)

1982 - يىل 2 - سان   ئومۇمى (10 - سان)

مۇندەرىجە

شىنجاڭدا سوتسىيالىزم دەۋرىدىكى مىللىي ئالى مائارىپنى تەرەققى قىلدۇرۇشقا
دائىر بىر قانچە مەسىلىلەر............................ شۆيگولو (1)

ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى باسقۇچتىكى مۇلۇكچىلىكى ھەققىدە مۇلاھىزە ...... سىرغازى (18)

پەزىلەتلىك شەھەر ئاھالىسىنىڭ كوز قاراشلىرى توغرىسىدا ....
.... ئەبۇ نەسر فارابى (30)

ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا مۇلاھىزە ...... تۇرغۇن ئالماس (38)

يىپەك ئىلى - خوتەن توغرىسىدا .... قاسىم ئارىش (53)

شىنجاڭدىكى قەدىمقى تىل - يېزىقلارنىڭ بىلىنىشى ۋە تەتقىق قىلىنىشى ....
.... گىڭ شىمىڭ (65)

ئېلىمىزنىڭ قەدىمقى زاماندىكى ئۇلۇق ۋەتەنپەرۋەر شائىرى — چۈي يۈەن ...
.... ئابلەت ئومەر (93)

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن كىلاسسىك يازما ئەدەبىياتنىڭ مۇناسىۋىتى
.... ئابدىكېرىم راخمان (103)

8 - ئارمىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئىش بېجىرىش باشقارمىسى ......
.... چېن شيۇ، جېلىل (135)

ھىجرىيە كالىندارى بىلەن مىلادىيە كالىندارىنىڭ سېلىشتۇرما جەدۋىلى .... (139)

新疆大学学报　季　刊　一九八二年第二期
（哲学社会科学版）　（总第01期）

目　录

社会主义时期新疆民族高等教育中的几个问题……………………许国禄
关于我国现阶段所有制的探讨……………………斯尔哈孜•白先巴衣
一个文明城市居民的观点……………………阿布那思尔•帕拉比
试论维吾尔民族的历史来源……………………吐尔温•阿勒马斯
丝绸之乡——和田……………………哈思木•阿尔西
新疆古代语文的发现和研究……………………耿世明
我国古代伟大的爱国诗人——屈原……………………阿不来提•马买尔
谈谈维吾尔民间文学和古典文学的关系……………………阿不都克力木•热合满
八路军驻新疆办事处……………………陈秀玉•吉力力
回历与公元回历对照表……………………

شىنجاڭدا سوتسىيالىزم دەۋرىدىكى مىللىي ئالىي مائارىپنى راۋاجلاندۇرۇشقا دائىر بىرقانچە مەسىلىلەر

شۇي گولۇ

مىللىي ئالىي مائارىپ - مىللىي خىزمەتنىڭ مۇھىم مەزمۇنى، شۇنداقلا پۈتۈن مائارىپ ئىشلىرىمىزنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. ئۇ، مىللىي نەزەرىيە، مىللىي سىياسەت، مىللىي مەدەنىيەت، مىللىي تىل ۋە مائارىپ نەزەرىيىسى، مائارىپ قائىدىسى، مائارىپ تۈزۈمى، مائارىپ سىياسىتى قاتارلىقلار بىلەن ئىنتايىن زىچ مۇناسىۋەتلىك. شۇنىڭ ئۈچۈن مىللىي مائارىپ ساھەسىدە مۇھاكىمە قىلىشقا تېگىشلىك تېمىلار ناھايىتى كۆپ، مەزمۇنى مول، چېتىشلىق تەرەپلەر ئىنتايىن كەڭ، ئالاھىدىلىكى گەۋدىلىك. بۇ ماقالىدا پەقەت سوتسىيالىزم دەۋرىدىكى مىللىي مائارىپنىڭ ماھىيىتى، شىنجاڭ ئازسانلىق مىللەتلەر رايونىدا مىللىي مائارىپنىڭ ئورنى ۋە رولى، شىنجاڭدىكى ئالىي مەكتەپلەردە كەسىپلەرنى تەسىس قىلىش، ئوقۇتۇش تىلى ۋە مىللىي ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنى يېتىشتۈرۈشكە دائىر دەسلەپكى بەزى قاراشلىرىم ئۈستىدە توختۇلىمەن.

سوتسىيالىزم دەۋرىدىكى مىللىي مائارىپنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدا

مىللىي مەسىلىنىڭ ماھىيىتى مىللىي مائارىپنىڭ ماھىيىتىنى بەلگىلەيدۇ. مىللىي مەسىلىنىڭ ماھىيىتىنىڭ ئۆزگىرىشى مىللىي مائارىپ ماھىيىتىنىڭ ئۆزگىرىشىنى بەلگىلەيدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىغا بولغان خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنى ئاساس قىلغان ئېكسپلاتاتور سىنىپ دىكتاتورلىقىدىكى قۇللۇق جەمئىيەت، فېئوداللىق جەمئىيەت، كاپىتالىستىك جەمئىيەتلەرنىڭ ھەرقايسى تارىخىي باسقۇچلىرىدا مىللىي مەسىلە دېگىنىمىز، ئاساسلىقى ئوخشاش بولمىغان مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا مەيدانغا كەلگەن مىللىي ئېزىلىش، مىللىي ئېكسپلاتاتسىيە، مىللىي توقۇنۇش، مىللىي ئۇرۇش، مىللىي تالان - تاراج ۋە مىللىي ئاسسىمىلياتسىيىنى كۆرسىتىدۇ، بۇ مەسىلىلەرنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەپلىرى توغرىسىدا لېنىن مۇنداق دېگەن: «خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ئاز ساندىكىلەرنىڭ كۆپ ساندىكىلەرنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشىنىڭ مەنبەئى، كۆپچىلىكنىڭ كەمبەغەللىشىشىنىڭ مەنبەئى، كاپىتالىستلارنىڭ بېيىپ، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا تالان - تاراجلىق ئۇرۇشلارنىڭ كېلىپ چىقىشىنىڭ مەنبەئى.» بۇنىڭدىن، مىللىي ئېزىلىش، بىر مىللەت ئىچىدىكى بارلىق سىنىپلارنىڭ يەنە بىر مىللەت ئىچىدىكى

بارلىق سىنىپلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشى ئەمەس بەلكى كۆپۈنچە، ئەزگۈچى مىللەت ئىچىدىكى ھۆكۈمران سىنىپ ئۆز مىللىتى ئىچىدىكى ئەمگەكچى خەلقنى ئېزىش، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش بىلەن بىرۋاقىتتا، يەنە ئېزىلىۋاتقان مىللەتلەر ئىچىدىكى ئازسانلىق يوقۇرى قاتلام بىلەن ئۆزئارا تىل بىرىكتۈرۈپ، شۇ مىللەت ئىچىدىكى ئەمگەكچى خەلقنى مۇبىرلىكتە ئېزىدىغانلىقىنى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغانلىقىنى كورۈۋېلىش مۇمكىن. شۇڭا مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مىللىي ئېزىش، مىللىي ئېكسپىلاتاتسىيە تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان كۈرەش ماھىيەتتە سىنىپىي كۈرەشتىن ئىبارەت. دېمەك، ئېكسپىلاتاتورلار مەۋجۇت جەمىيەتتە، مىللىي مەسىلىنىڭ ماھىيىتى سىنىپىي كۈرەشتۇر. بۇنىڭدىن كېلىپ چىققان مىللىي مائارىپ ماھىيەتتە سىنىپىي كۈرەشنىڭ قورالى بولىدۇ.

مىللىي مەسىلىنىڭ ماھىيىتى سىنىپىي كۈرەش. لېكىن مىللىي مەسىلە تامامەنلا سىنىپىي كۈرەش بولۇۋەرمەيدۇ، چۈنكى، سىنىپىي كۈرەش سىياسىي جەھەتتىكى ئېزىش، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش، ھەربىي جەھەتتىكى باستۇرۇشتا مەركەزلىك ئىپادىلىنىدۇ. مىللىي مەسىلە يۇقۇرقى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغاندىن باشقا، تىل - يېزىق، تۇرمۇش شەكلى، ئۆرپ - ئادەت، دىنىي ئېتىقات، مەدىنىيەت-سەنئەت شەكلى ۋە پىسخىكىلىق تەبئىي خىسلەت قاتارلىقلارمۇ ھەممە مىللەتكە ئورتاق خۇسۇسىيەت. بەزى مەسىلىلەر، مەسىلەن: بىر مىللەتنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى ۋە ئىلمىي تەجرىبە ئەمەلىيىتى جەريانىدا توپلىغان پەننىي بىلىملىرى، ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى قاتارلىقلار گەرچە ھېچقانداق مىللىي ئالاھىدىلىك ۋە سىنىپىلىككە ئىگە بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭغا ئىنتايىن كۈچلۈك ئالاھىدە ھېسسىيات باشقىچە ئېيتقاندا، مىللىي ھېسسىيات سىڭگەن بولىدۇ. بۇخۇسۇسىيەت ۋە مەسىلىلەر چەتتىن كەلگەن بىرەر (ئىچكى قىسىمدىن ئەمەس) كەمسىتىشكە ياكى ھاقارەتلەشكە ئۇچرىسا، كۆپ ھاللاردا شۇ مىللەت ئىچىدىكى بىر ياكى ئىككى سىنىپنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراپلا قالماي، بەلكى، پۈتۈن مىللەتنىڭ قارشىلىقىنى قوزغايدۇ. بۇنىڭدىن مىللىي مەسىلىنىڭ چېتىشلىق تەرەپلىرى سىنىپىي كۈرەشكە سېلىشتۇرغاندا ناھايىتى كەڭلىكىنى، خاراكتېرىنىڭمۇ پۈتۈنلەي ئوخشاپ كەتمەيدىغانلىقىنى كورۈۋېلىش مۇمكىن. ئەگەر مۇئەييەن تارىخىي دەۋردە، بەزى مەسىلىلەردە مىللىي مەسىلە سىنىپىي كۈرەش بىلەن مۇناسىۋەتلىك دېيىلگەن تەقدىردىمۇ، باشقا دەۋر ۋە مەسىلىلەردە مىللىي مەسىلىنىڭ سىنىپىي كۈرەشكە تەئەللۇق بولۇشى ناتايىن. ئىككىنچىدىن، مىللەت بىلەن سىنىپنىڭ كېلىپ چىقىش، تەرەققىي قىلىش، يوقىلىش بويىچە ئۆزقانۇنىيىتى بار. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى — ئومۇمەن ئىنسانلارنىڭ مايمۇندىن ئادەمگە ئۆزگىرىشىدىن باشلاپ، ئىنسانىيەتنىڭ ئۇزۇن تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا شەكىللەنگەن. مۇندىن كېيىن سىنىپلار يوقالغان تەقدىردىمۇ، مىللەتلەر يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. سىنىپنىڭ مەۋجۇت

بولۇپ تۇرۇشى بولسا، پەقەت ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنىڭ مۇئەييەن تارىخىي باسقۇچى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، مىللەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ۋاقتى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئۇنىڭ ۋاقتى كۆپ قىسقا بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئېكسپىلاتاتورسىنىپلار مەۋجۇت جەمئىيەتتە، مىللىي مەسىلە ماھىيەتنىڭ سىنىپىي كۈرەش ئىكەنلىكىنى ئىقرار قىلىش بىلەن بىرۋاقىتتا، يەنە مىللىي مەسىلىنىڭ پۈتۈنلەي دېگۈدەك سىنىپىي كۈرەش مەسىلىسى بولۇۋەرمەيدىغانلىقىنى، ئۇنىڭ يەنە ئىنتايىن مۇھىم پەرقى بارلىقىنى كۆرۈپ يەتكەندىلا، ئاندىن مىللىي مەسىلىدىكى تارىخىي تەرەققىياتنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتىنى يورۇتۇپ بەرگىلى بولىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، بىز بۇنىڭدىن مۇنداق خۇلاسىگە كېلىمىز: ئېكسپىلاتاتورسىنىپلار مەۋجۇت جەمئىيەتتە، مىللىي مائارىپ ماھىيەتنىڭ سىنىپىي كۈرەش قورالى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىش بىلەن بىللە، ئۇنىڭ يەنىلا ئۆزمىللىتىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى قوغدايدىغان، ئۆزمىللىتىنىڭ مەدەنىيەت - سەنئەت ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىدىغان، ئۆزمىللىتىنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى تەرەققىي قىلدۇرىدىغان، پەن - تېخنىكا خادىملىرىنى تەربىيىلەيدىغان ۋاستە ئىكەنلىكىنىمۇ كۆرۈشىمىز كېرەك.

بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك بىردۆلەت تەرەققىي قىلىپ سوتسىيالىزم دەۋرىگە كىرگەندىن كېيىن، جەمئىيەتتىكى ئاساسلىق زىددىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى تۈپەيلىدىن، مىللىي مەسىلىنىڭ ماھىيىتىمۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپ ئۆزگىرىدۇ. مەسىلەن: يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا خۇسۇسىلار ئىگىدارچىلىق قىلغاچقا، سىنىپىي زىددىيەت ھەممىگە يېتەكچىلىك قىلىدىغان زىددىيەت ئىدى. شۇڭا، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت مەركەزلىك ھالدا سىنىپىي كۈرەش، مىللىي مەسىلىنىڭ ماھىيىتىمۇ مۇقەررەر ھالدا سىنىپىي كۈرەش مەسىلىسى بولۇپ ئىپادىلەنگەن ئىدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇپ، دېموكراتىك ئىسلاھات ۋە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش غەلىبىلىك ئەمەلگە ئاشۇرۇلغاندىن كېيىن، مىللىي ئېزىش تۈزۈمى ئۈزۈل - كېسىل يوقۇتۇلدى، ھەرمىللەت خەلقى ئۆز - ئۆزىگە خوجايىن بولدى، مىللەتلەر سىياسى جەھەتتە ۋە قانۇن جەھەتتە تەڭ باراۋەرلىك ھوقۇقىغا ئىگە بولدى، سىنىپىي زىددىيەت ئاساسلىق زىددىيەت بولۇشتىن قېلىپ، ئۆتمۈشتە ئانچە مۇھىم ئورۇندا بولمىغان، تارىخىي سەۋەبلەر كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىقتىسات، مەدەنىيەت جەھەتتىكى بەزى ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ قالاقلىق ھالىتى ۋە مۇشۇنىڭدا ئىپادىلىنىدىغان مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەمەلىيەتتىكى باراۋەرسىزلىك ھەر-قايسى ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ تېخىمۇ تەرەققىي قىلىپ گۈللىنىشىگە توسقۇن بولىدىغان ئاساسىي زىددىيەتكە ئايلىنىپ قالدى. بۇ ئاساسىي زىددىيەت ھەل قىلىنمىسا، مىللىي بىر تەرەپلىمىلىك، مىللىي ئايرىمچىلىق ۋە مىللىي سۈركۈلۈشلەرنى ئۈزۈل - كېسىل يوقۇتۇشقا بولمايلا قالماستىن، بەلكى، پۈتۈن جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشىمۇ قىيىن بىر ئىش بولۇپ قالىدۇ. شۈبھىسىزكى، بۇ دەۋردە (سوتسىيا-

لىزىم دەۋرىدە) مىللىي مەسىلىنىڭ ماھىيىتى سىنىپىي كۈرەش بولماستىن، بەلكى، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەمەلىيەتتە مەۋجۇت بولغان تەڭسىزلىكنى يوقىتىشتىن ئىبارەت. ئەلۋەتتە، سىنىپىي كۈرەش يوقالدى دېيىشكىمۇ بولمايدۇ، چۈنكى، سوتسىيالىزىم شارائىتىدا ئېكسپىلاتاتورسىنىپ بىر پۈتۈن سىنىپ سۈپىتىدە يوقىتىلغان بولسىمۇ، لېكىن مەملىكەت ئىچىدە ئەكسىلئىنقىلاپچىلار، ھەرخىل جىنايەتچىلەر مەۋجۇت، مەملىكەت سىرتىدا بىزگە تېخى ئۇچمەنلىك بىلەن قارايدىغان دۈشمەنلەر مەۋجۇت. بىزھەرگىزمۇ مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى دۈشمەنلەرنىڭ ھەر خىل پۈرسەتلەردىن پايدىلىنىپ، مىللىي كۈرەش تۈسىنى ئالدىغان سىنىپىي كۈرەشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغانلىقىغا سەل قارىماسلىقىمىز كېرەك. لېكىن، بىر پۈتۈنلىكتىن ئېيتقاندا، سىنىپىي كۈرەش ئومۇمەن ھازىرقى جەمئىيىتىمىزدىكى ئاساسىي زىددىيەت ئەمەس، چەتنىڭ تاجاۋۇزى بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا، سىنىپىي كۈرەش پۈتۈن مىللىي مەسىلىدە يېتەكچىلىك رولىنى ئوينىيالمايدۇ.

قانداق قىلغاندا مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەمەلىيەتتىكى تەڭسىزلىكنى تۈگەتكىلى بولىدۇ؟ ئىقتىسات، مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەمەلىيەتتىكى تەڭسىزلىكنىڭ مەنبەئى بولىدىكەن، ئۇنداقتا، بۇ تەڭسىزلىكنى يوقىتىش ئۈچۈن بىرىنچىدىن، سىياسىي جەھەتتىكى ئەمەلىيەتتە مەۋجۇت تەڭسىزلىكنى يوقىتىشنىڭ شەرت شارائىتىنى ھازىرلاش شەرت. مەملىكىتىمىزدە ئالدى بىلەن مىللىي تېرىتورىيىلىك ئاپتونومىيە سىياسىتىنى ئىجرا قىلىپ، مىللەتلەرنى چوڭ - كىچىك دەپ ئايرىماي، قانۇنى، سىياسىي جەھەتتىكى باراۋەرلىكنى تولۇق ئەمەلگە ئاشۇرۇش كېرەك. ئىككىنچىدىن، پەقەت ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىقتىسات، مەدەنىيەت ۋە قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى زور - كۈچ بىلەن تەرەققى قىلدۇرۇشلا ئەمەلىيەتتە مەۋجۇت تەڭسىزلىكنى يوقىتىشنىڭ تۈپ يولى. ئازات بولغاندىن بۇيانقى 30 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە، ھەرمىللەت سىياسىي جەھەتتىن قەد كۆتىرىپ، ئۆز - ئۆزىگە خوجا بولدى، تۇرمۇشى ياخشىلاندى، ئىقتىسات، مەدەنى - مائارىپ ئىشلىرىدا زورتەرەققىياتلار بولدى. گەرچە شۇنداق بولسىمۇ، تارىختىن قېلىپ قالغان داغلارنى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە يوقىتىش مۇمكىن ئەمەس، ئەمەلىيەتتىكى تەڭسىزلىك يەنىلا روشەن ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا. بولۇپمۇ لىن بياۋ، «4 كىشلىك گۇرۇھ» نىڭ توسقۇنلىقى ۋە بۇزغۇنچىلىقى تۈپەيلىدىن ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونىدا تەرەققى قىلىشقا باشلىغان ئىقتىسات، مەدەنى - مائارىپ ئىشلىرى نابۇت قىلىنىپ، ئىچكى ئۆلكىلەردىكى بەزى ئىلغار رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقى تېخىمۇ چوڭايدى. بۇ ئەھۋالغا ئاساسەن پرولېتارىيات سىياسىي پارتىيىسىنىڭ ۋەزىپىسى: ھەرقايسى ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىقتىسات، مەدەنىيەت ئىشلىرىنى تەرەققى قىلدۇرۇشقا سەمىمى ساداقەتلىك بىلەن ئۇزاق مۇددەت ياردەم بېرىپ، ئازسانلىق مىللەتلەر رايونىدىكى ھەر خىل قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئوتتۇرىچە تەرەققىيات سۈرئىتىدىن تېز راۋاجلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىشتىن ئىبارەت بولۇشى كېرەك. مۇشۇنداق قىلغاندىلا،

مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسات، مەدەنىيەت تەرەققىيات سەۋىيىسى جەھەتتىكى پەرقنى تەدرىجىي كىچىكلەتكىلى، ئەمەلىيەتتىكى تەڭسىزلىكنى تەدرىجىي يوقاتقىلى بولىدۇ.

تارىختىن قالغان ئەمەلىيەتتىكى تەڭسىزلىكنى يوقىتىش — سوتسىيالىزم دەۋرىدىكى مىللىي مائارىپنىڭ ماھىيىتى، پورولېتارىيات سىياسىي پارتىيىسىنىڭ بۇ دەۋردىكى مىللىي خىزمەتلەرنى قانات يايدۇرۇشىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ۋە توپ ۋەزىپىسى. شۇنداق ئىكەن، مىللىي خىزمەتنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغان مىللىي مائارىپمۇ ئەمەلىيەتتىكى تەڭسىزلىكنى يوقىتىشنى ئۆزىنىڭ ماھىيەتلىك ۋەزىپىسى قىلىشى لازىم. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، سوتسىيالىزم دەۋرىدە مىللىي مائارىپنىڭ ماھىيىتى — تارىختىن قالغان مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەمەلىيەتتىكى تەڭسىزلىكنى يوقىتىشتىن ئىبارەت.

شىنجاڭ رايونىدا مىللىي ئالىي مائارىپنىڭ ئورنى ۋە رولى مەسىلىسى توغرىسىدا

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي شىمال چېگرىسىغا جايلاشقان. ئۇ ئەزەلدىنلا ۋەتىنىمىزنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى. بۇ رايوندا، ئۇيغۇر، خەنزۇ، قازاق، موڭغۇل، خۇيزۇ، مانجۇ، ئۇزبېك، تاتار، قىرغىز، تاجىك، شىۋە، داغۇر، رۇس قاتارلىق 13 دىن ئارتۇق مىللەت ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان، ئۇيغۇر مىللىتى ئاساسىي گەۋدە ھېسابلىنىدۇ.

ھەرقايسى مىللەتلەر ئۇزۇندىن بۇيان ئۆز ئارا مۇناسىۋەتتە بولۇشى بولۇپمۇ، خەنزۇ يولداشلار بىلەن مۇناسىۋەتتە بولۇشى، كۆپ قېتىملار چاررۇسسىيەنىڭ تاجاۋۇزىغا بىرلىكتە قارشى تۇرۇشى، جۇڭگو كوممۇنىستلار پارتىيىسى رەھبەرلىكىدىكى مىللىي دېموكراتىك ئىنقىلاۋى ھەرىكەتلەر جەريانىدا ئىلى، چۆچەك، ئالتايدىن ئىبارەت ئۈچ ۋىلايەتتىكى ئىنقىلاۋىي كۈچلەرنىڭ ئىچكى ئازاتلىق ئۇرۇشقا كۈچلۈك ماسلىشىشى ئارقىلىق ھەر مىللەت خەلقى پەيدىن - پەي زىچ بىرلىشىپ، مىللەتلەرنىڭ ھايات - ماماتلىقتا تەقدىرداش ئىناق چوڭ ئائىلىسىنى شەكىللەندۈردى.

شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ كۆپچىلىكى دېخانچىلىق ياكى چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۇلار ئىقتىسات - مەدەنىيەتتە بىر قەدەر ئارقىدا قالغان، ئازاتلىقتىن كېيىنكى 13 يىلدىن بۇيان، شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقى جۇڭگو كوممۇنىستلار پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ، جاپالىق كۈرەش قىلىپ، خەنزۇ خەلقىنىڭ زور كۈچ بىلەن ياردەم بېرىشى ئارقىسىدا، ئىقتىسات ۋە مەدەنىيەت قۇرۇلۇشلىرىدا زور مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈردى. ئوتتۇمۇشتىكى ئەنئەنىۋى دېخانچىلىق - چارۋىچىلىق ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى، رەڭلىك مېتال سانائىتى، ئېلېكتر سانائىتى، ئېلېكترون سانائىتى، كومۇر سانائىتى، نېفىت سانائىتى، خىمىيە سانائىتى، ماشىنىسازلىق سانائىتى، قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى

سانائىتى، ئورمانچىلىق سانائىتى، يېمەك - ئىچمەك سانائىتى، توقۇمىچىلىق سانائىتى، خۇرۇم سانائىتى، قەغەزچىلىك سانائىتى ۋە باشقا سانائەتلەرنى يوقلۇقتىن بارلىققا كەلتۈرۈپ قۇرۇپ چىقتى. 1949 - يىلى سانائەت ۋە دېخانچىلىقنىڭ ئومۇمى مەھسۇلات قىممىتى %19.2 بولغان بولسا، 1978 - يىلى %55.9 گە يەتتى. لېكىن ئىچكى ئۆلكىلەردىكى ئىلغار رايونلار بىلەن سېلىشتۇرغاندا پەرق يەنىلا ناھايىتى زور.

شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ تىل - يېزىقى بار. ئۇلار مەزمۇنغا باي، كۆپ شەكىللىك ئەدەبىيات - سەنئەت ئەنئەنىسىگە ئىگە بولۇپ، ناخشا - ئۇسۇلغا ماھىرلىقى بىلەن ئالەمگە مەشھۇر. لېكىن ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان كىلاسسىك تارىخىي ئەسەرلەر كۆپ ئەمەس، پەن - تېخنىكىدا ئارقىدا قالغان بولۇپ، مائارىپمۇ تەرەققى قىلالمىغان. ئازاتلىقتىن كېيىنكى 31 يىلدىن بۇيان ناھايىتى زور تىرىشچانلىقلار كۆرسۈتۈش ئارقىلىق شانلىق مۇۋەپپەقىيەتلەر قولغا كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن قالاقلىق قىياپەت يەنىلا تۈپتىن ئۆزگىرىپ كەتمىدى. ئالى مائارىپنى ئالساق، 1949 - يىلى شىنجاڭدا بىرلا ئالى مەكتەپ بار ئىدى. مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلار سانى 319 نەپەر بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى 185 نەپەر ئىدى. 1979-يىلى ئالى مەكتەپلەر 10 غا يەتتى. مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلار سانى 11393 نەپەر بولۇپ، 1949 - يىلدىكى مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلار سانىغا سېلىشتۇرغاندا 30.06 ھەسسە كۆپەيدى. بۇنىڭ ئىچىدە مىللىي ئوقۇغۇچىلار سانى 5125 نەپەر بولۇپ، 1949 - يىلدىكى مەكتەپتىكى مىللىي ئوقۇغۇچىلار سانىغا سېلىشتۇرغاندا 27.7 ھەسسە كۆپەيدى. بۇنى يۇقۇرى سۈرئەت بىلەن تەرەققى قىلغانلىق، نەتىجە ناھايىتى زوردېيىشكە بولىدۇ. ئەگەر 10 يىللىق قالايمىقانچىلىقنىڭ بۇزغۇنچىلىقى ۋە بۇزغۇنچىلىقى بولمىغان بولسا، ئەھۋال تېخىمۇ ياخشى بولغان بولاتتى. لېكىن بۇنداق سۈرئەت ۋە بۇنداق كۆلەم شىنجاڭنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئېھتىياجىغا ماسلىشالمايدۇ. ئىچكى ئۆلكىلەردىكى ئىلغار رايونلار بىلەن سېلىشتۇرغاندا، يەنىلا كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ئارقىدا قالغان. يېقىن خوشنا قازاقىستان، ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيەتلىرىگە سېلىشتۇرغاندا، تېخىمۇ ئارقىدا قالغان. 1979 - يىلى شىنجاڭدا ھەر ئون مىڭ نوپۇس ئىچىدە ئاران 4.9 ئالى مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى بولغان بولسا، قازاقىستان، ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيەتلىرىدە ھەر ئون مىڭ نوپۇس ئىچىدە ئايرىم ھالدا 157 نەپەر، 174 نەپەر ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى بولغان.

شىنجاڭنىڭ زېمىنى كەڭ، بايلىقى مول، ئاھالىسى شالاڭ ھەم ئاز، 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ يوشۇرۇن كۈچى ناھايىتى زور. شىنجاڭنىڭ ئومۇمى يەر كۆلىمى بىر مىليون 650 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، تەخمىنەن پۈتۈن مەملىكەت يەر كۆلىمىنىڭ $\frac{1}{6}$ قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ، ئۆمەملىكەت بويىچە يەركۆلىمى ئەڭ چوڭ ئۆلكە، لېكىن ئاھالىسى ئاران 12 مىليون بولۇپ، مەملىكەت ئاھالىسىنىڭ %1.26 نى تەشكىل قىلىدۇ.

رايونىمىزدا ھازىر 65 مىليون مو بوز يەر بار. ئۇ ئومۇمى يەركولىمىنىڭ % 2.67 نى تەشكىل قىلىدۇ. ھازىر بار تېرىلغۇ يەركولىمى 48 مىليون مو بولۇپ، ئومۇمى يەركولىمىنىڭ ئازان % 1.93 نىلا تەشكىل قىلىدۇ، ھەربىر نوپۇسقا 3.82 مو يەر توغرا كېلىپ، ئوتتۇرا ھىساپ بىلەن پۈتۈن مەملىكەت نوپۇسىغا توغرا كېلىدىغان 1.05 موغا سېلىشتۇرغاندا، بىر يېرىم ھەسسە يۇقۇرى. يەنە 300 مىليون مو بوز يەر بايلىغى بار، بۇنىڭغا دېخانچىلىق، چارۋىچىلىق ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشقا بولىدىغان تەبىئى ئوتلاقلار، ئورمانزارلىق، كوللەر، مۇزبەلۋاغلىرىنى قوشقاندا، ئومۇمى يەر كولىمىنىڭ % 38.4 نى تەشكىل قىلىدۇ. مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ دەسلەپكى تەكشۈرۈپ ئېنىقلىشىچە، شىنجاڭنىڭ يەر - يۈزىدىكى سۇيىنىڭ ئومۇمى ئېقىمى 88 مىليارت 142 مىليون بىر يۈز مىڭ كۇپ مېتىر، يەر ئاستى سۇيىنىڭ ئومۇمى ساقلىنىش مىقدارى تەخمىنەن 20 - 22 مىليارت كۇپ مېتىر، بۇنىڭدىن كورۇش مۇمكىنكى، شىنجاڭ دېخانچىلىق، چارۋىچىلىقنى تەرەققى قىلدۇرۇشتا يەر ۋە سۇ بايلىغى جەھەتتىن ئىنتايىن زور ئەۋزەللىككە ئىگە. شىنجاڭدا بۇغداي، كۆممەقوناق، گۈرۈچ قاتارلىق ئاشلىق ۋە مايلىق دان زىرائەتلىرى ناھايىتى كوپ چىقىدۇ. ئۇنىڭ نۇر ۋە ئىسسىقلىق قاتارلىق تەبىئى شەرت - شارائىتى ئېلىمىزنىڭ كېۋەز، قىزىلچا، ئۈزۈم، تاۋۇز ۋە قوغۇن بازىسى قىلىشقا ئىنتايىن مۇۋاپىق. چارۋىچىلىقنى تەرەققى قىلدۇرۇش شەرت - شارائىتىمۇ ناھايىتى ياخشى بولۇپ، مەملىكىتىمىز بويىچە بەش چوڭ چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ بىرى. ئومۇمى ئوتلاق مەيدانى تەخمىنەن بىرمىليارت 200 مىليون مو بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئوتلاق مەيدانى تەخمىنەن 760 مىليون موغا يېتىدۇ، بۇ پۈتۈن مەملىكەتتىكى پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئوتلاق مەيدانىنىڭ % 25 نى تەشكىل قىلىدۇ. رايونىمىزنىڭ كان بايلىغىمۇ ئىنتايىن مول، ھازىر تەكشۈرۈپ ئېنىقلىنىشىچە، رايونىمىزدا تومۇر، مانگان، خۇرۇم، ۋانادى، تىتان، ئالتۇن، مىس، سىنىك، قوغۇشۇن، ئاليۇمىن، مولىبدىن، نىكىل، نىوبى، تانتال، بىرىللى، لىتى، گۈڭگۈرت، فوسفور، تۇزكان، ناترى، ئاق سىلودا، تاش پاختا، گىپىس، كومۇر، مايلىق سلانىس، مىرابىلىت، نېفىت قاتارلىق يەر ئاستى بايلىقلىرى بولۇپ، شىنجاڭنىڭ سانائەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتا ناھايىتى يۇقۇرى ئىقتىسادىي قىممەتكە ئىگە. بەزى كان بايلىقلىرىنىڭ زاپىسى ناھايىتى مول بولۇپ، رايونىمىزنىڭ زامانىۋىلاشقان سانائىتىنى تەرەققى قىلدۇرۇشتا ئىنتايىن مول بايلىق مەنبە بىلەن تەمىنلەش شەرت - شارائىتى بار.

يۇقۇرىقى پاكىتلار شۇنى تولۇق ئىسپاتلايدىكى، ئازاتلىقتىن كېيىنكى 31 يىل ئىچىدە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى جۇڭگو كوممۇنىستلار پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە شىنجاڭنىڭ ئىقتىسات ۋە مەدىنىيەت ئىشلىرىنى تەرەققى قىلدۇرۇشتا جاپالىق ئەمگەك سىڭدۇرۇپ، زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن بولسىمۇ، شۇنىڭدەك سوتسىيالىزىم ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ مول مەنبەلىرىگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئىچكىرىدىكى ئىلغار رايونلار بىلەن سېلىشتۇرغاندا، پەرق

يەنىلا زور، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى يەنىلا ناھايىتى تۆۋەن. ئىقتىسات ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە ئەمەلىيەتتىكى تەڭسىزلىك يەنىلا روشەن مەۋجۇت. شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى پۈتۈن مەملىكەت خەلقىگە ئوخشاش 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، ئىقتىسات ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە ئەمەلىيەتتىكى تەڭسىزلىكنى يوقىتىپ، خەلقنىڭ تۇرمۇش ۋە مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى يۇقۇرى كۆتىرىپ، چېگرا رايوننى گۈللەندۈرۈپ، چېگرا رايوننى مۇستەھكەملەپ، پۈتۈن جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ گۈللەپ ياشنىشى، سوتسىيالىزم ئىشلىرى ئۈچۈن تېگىشلىك ھەسسىلىرىنى قوشۇشنى تەلەپ قىلىدۇ.

يېڭى دەۋردىكى بۇ تارىخىي ۋەزىپە ئالدىدا، شىنجاڭ مىللىي ئالىي مائارىپىنىڭ ۋەزىپىسى يۇقۇرى دەرىجىلىك ھەرخىل ئىختىساسلىق خادىملار ۋە باشقۇرۇش كادىرلىرىنى تەربىيىلەشتىن ئىبارەت. بۇ — ۋاقىتلىق تەدبىر بولماستىن، بەلكى، تۈپ خاراكتېرلىك ئىستراتېگىيىلىك تەدبىر. ئۇ مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەمەلىيەتتىكى تەڭسىزلىكنى يوقىتىپ، شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنى دۇنيادىكى ئىلغار مىللەتلەر قاتارىدا تۇرغۇزۇش - تۇرغۇزالماسلىقتا ۋە 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش - ئاشۇرالماسلىقتا ئالاقىدار زور مەسىلە. شۇنىڭ ئۈچۈن مىللىي ئالىي مائارىپ 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەمەلىيەتتىكى تەڭسىزلىكنى تۈگىتىش جەريانىدا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇنغا ئىگە. خۇددى يولداش دىڭ شاۋپىڭ كۆرسەتكىنىدەك: 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا ئىلىم پەن — ھالقا، مائارىپ — ئاساس. ھەرخىل يۇقۇرى دەرىجىلىك ئىختىساسلىق خادىملار ۋە باشقۇرۇش كادىرلىرى بولمىسا، چوڭ گەپ، قۇرۇق گەپ سېتىشقا يولسىنىپ، 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس.

ھالبۇكى، شىنجاڭ مىللىي ئالىي مائارىپى يۇقۇرىدا ئېيتىلغاندەك بىرقەدەر ئارقىدا قالغان بولۇپ، ئۇنىڭ جارى قىلدۇرۇشقا تېگىشلىك رولى بىلەن تۇتقان ئورنى بىر-بىرىگە ماس ئەمەس. جىددىي ھەل قىلىشقا تېگىشلىك بىرقاتار مەسىلىلەر مەۋجۇت. بىرقانچە مىسال ئالايلى: بىرىنچى مىسال، ئالىي مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىيات كۆلىمى ۋە سۈرئىتى جەھەتتە، پۈتۈن مەملىكەت ئالىي مائارىپ ئىشلىرىنىڭ ئوتتۇرىچە تەرەققىيات سۈرئىتىدىن يۇقۇرى تۇرۇش، تارىختىن قالغان ئەمەلىيەتتىكى تەڭسىزلىكنى تۈگىتىشكە ياخشى شەرت - شارائىت يارىتىشى لازىم ئىدى. ۋاھالەنكى، ئەھۋال ئۇنداق بولمىدى. ئەگەر بۇخىل ئەھۋال بۇنىڭدىن كېيىنمۇ ئۇزاق مۇددەت داۋاملىشىپ كېتىۋەرسە، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەمەلىيەتتىكى تەڭسىزلىكنى قانداق يوقاتقىلى بولسۇن؟

ئىككىنچى مىسال، شىنجاڭنىڭ ئالىي مائارىپ ئىشلىرى ئەسلىدە پىلانلىق نىسبەت بويىچە تەرەققىي قىلىشى، يېتىشتۈرۈپ چىققان مەخسۇس ئىختىساسلىق خادىملار ۋە باشقۇرۇش كادىرلىرى سان ۋە سۈپەت جەھەتتە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىشى، ھەر ساھەدىكى قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ

ئاۋانگارت قىسمى بولۇشى كېرەك ئىدى. لېكىن بۇجەھەتتىكى ئەمەلىي ئەھۋالمۇ ئۇنداق بولمىدى، شىنجاڭنىڭ مىللىي ئالىي مائارىپ ئىشلىرىدا بىرقەدەر ئىلمىي، بىرقەدەر ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئۇزۇن مۇددەتلىك پىلان ئەزەلدىن بولۇپ باقمىدى. ئىسسىق شامال سوقاندا، بەزى كىشىلەرنىڭ كاللىسى قىزىپ كېتىپ، ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولمىغان ھالدا كەڭ تۇتۇش قىلىپ، تېز ئىلگىرىلەپ ھەر خىل - ھەر تىپتىكى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ۋىۋىسكىسىنى ئېسىۋەتتى. سوغاق شامال سوقاندا، بەزى كىشىلەرنىڭ قەلبى مۇزلاپ كېتىپ، كەڭ دائىرىدە قىرقىش بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئەندىلا ئاسقان ۋىۋىسكىلارنى يىغىشتۇرۇۋېتىپلا قالماستىن، يەنە ناھايىتى ئوبدان باشقۇرۇلۇۋاتقان ئالىي مەكتەپلەر ۋە مەخسۇس تەسىس قىلىنغان كەسپلەرنىمۇ توختىتىپ، قايتا - قايتا تىكىپ - سوكۇپ، چوڭ ئىشلارغا دەخلى يەتكۈزدى. شىنجاڭنىڭ مىللىي ئالىي مائارىپىنى باشقا قۇرۇلۇش سەپلىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئەزەلدىن چولاق بولۇپ كەلگەن ئىدى. ئەگەر نىسبەت بۇزۇلدى دېيىلسە، ئەڭ چوڭ نىسبەت بۇزۇلۇشى مىللىي ئالىي مائارىپنىڭ ئىلگىرىلىيەلمەسلىكىدە، باشقا قۇرۇلۇش سەپلىرىنى ئارقىغا سۆرىگەنلىكىدە بولۇشى كېرەك.

ئۈچىنچى مىسال، شىنجاڭ ئالىي مائارىپ ئىشلىرىدا، دائىم شىنجاڭنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكىگە ۋە رايون ئالاھىدىلىكىگە سەل قارىلىپ كەلدى. بەزىدە ئىچكىرىدىكى خەنزۇلار رايونىدىكى نەرسىلەر زورمۇ - زور كۆچۈرۈپ كېلىندى، يەنە بەزىدە ئوبېكتىپ قانۇنىيەتكە خىلاپ ھالدا بەزى ئورتاقلىققا ئىگە نەرسىلەر چەتكە قېقىلىپ، مىللىي ئالاھىدىلىكنىڭ كاتېگورىيىسى نامۇۋاپىق ھالدا كېڭەيتىۋېتىلدى، ئەسلىدە مىللىي ئالاھىدىلىك كاتېگورىيىسىگە كىرمەيدىغان نەرسىلەر مىللىي ئالاھىدىلىك سۈپىتىدە بىر تەرەپ قىلىندى. ئەمەلىيەتتە، مىللىي ئالاھىدىلىكمۇ گەۋدىلەندۈرۈلمىدى. شۇ مىللەتنىڭ مەنپەئەتىمۇ ۋەكىللىك قىلالمىدى.

ئەلۋەتتە، ساقلانغان مەسىلىلەر ئاز ئەمەس، يۇقىرىدا ئۈچلا مىسال ئاددىيلا كۆرسىتىلدى. بۇنىڭدىن مەقسەت — شىنجاڭ مىللىي ئالىي مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تېگىشلىك رولىنى جارى قىلالمىغانلىقىنى ئىزاھلاشتىن، كىشىلەرنىڭ مىللىي ئالىي مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا بولغان يۇقىرى دەرىجىدىكى دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغاشتىن، ئۇنى تېگىشلىك ئىستراتېگىيىلىك ئورنىغا ئىگە قىلىشتىن، شۇنىڭ بىلەن ھازىر ساقلىنىۋاتقان قالاقلىق ھالەتنى پەيدىن - پەي ئۆزگەرتىپ، 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش ۋە كېيىنكى ئەۋلادلارنى رازى قىلىشتىن ئىبارەت.

شىنجاڭ مىللىي رايونىدىكى ئالىي مەكتەپلەردە كەسپلەرنى تەسىس قىلىش مەسىلىسى توغرىسىدا

ھازىر شىنجاڭدا بىر ئۇنىۋېرسال داشۆ، 3 يېزا ئىگىلىك شۆيۈەن، بىر سانائەت شۆيۈەن، ئىككى مېدىتسىنا شۆيۈەنى، بىر مالىيە - ئىقتىسات شۆيۈەنى، 4

سىفەن شۆبيۈەن بولۇپ جەمئى 12 ئالىي مەكتەپ بار . ھەرقايسى مەكتەپلەرنىڭ كۆلىمى كىچىك ، مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى پەقەتلا ئون مىڭ ئەتراپىدا . ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى كۈچلۈك ئەمەس . مەكتەپلەرنىڭ شەرت - شارائىتى بىر قەدەر ناچار . بۇ مەكتەپلەر ھەم مىللىي ئوقۇغۇچىلارنى ھەم خەنزۇ ئوقۇغۇچىلارنى قوبۇل قىلىدۇ . بەزى مەكتەپلەردە مىللىي ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى 50 % دىن سەل يۇقۇرىراق ، كۆپ ساندىكى مەكتەپلەردە تېخى بۇ نىسبەتكە يەتمەيدۇ . مەكتەپ باشقۇرۇشتا ، مىللىي ۋە خەنزۇلار ئارىلاش بولۇش، مىللىي ۋە خەنزۇ سىنىپلارنى ئايرىپ دەرس ئۆتۈش شەكلى قوللىنىلماقتا . تولۇقسىز مەلۇماتلارغا قارىغاندا ، ھازىر ئىجتىمائىي پەن ، تەبىئىي پەن ، سانائەت پەنلىرى ، دىخانچىلىق ، مېدىتسىنا ، سىفەن مەكتەپلىرىدە 40 تىن ئارتۇق كەسىپ تەسىس قىلىنغان . بۇ ئاساسىي ئەھۋال بىزگە مۇنۇلارنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ : بىرىنچىدىن ، مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى بەك ئاز ، بەزى مەكتەپلەردە مىللىي ئوقۇغۇچىلارنىڭ نىسبىتى خېلى تۆۋەن ; ئىككىنچىدىن ، ھازىر تەسىس قىلىنغان كەسىپلەرنىڭ بېلىنگى يوق ، پۈتى قىسقا ، ئۈستىبما بولالمىغان ۋە نىسبەت ھاسىل قىلالمىغان ; ئۈچىنچىدىن ، ئىلىم-پەننى تېز سۈرئەت بىلەن تەرەققى قىلدۇرۇش قانۇنىيىتىگە ، يۇقۇرى دەرىجىدىكى بولۇنۇش ۋە يۇقۇرى دەرىجىدىكى ئومۇملاشتۇرۇش قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ . بۇ خىل ئېغىر مەسىلىلەر مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەمەلىيەتتىكى تەڭسىزلىكنى تۈگىتىشكە ۋە 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ سۈرئىتىگە پۇتلىكاشاڭ بولۇپ تۇرماقتا . شۇنىڭ ئۈچۈن ئالىي مائارىپ قۇرۇلمىسىنى «8 خەتلىك فاڭجېن» روھى بويىچە ئىسلاھ قىلىش زۆرۈر . بۇنىڭدا ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئورۇنلىشىشىنى مۇۋاپىق تەڭشەش لازىم ، بۇنىڭدا كەسىپلەرنىڭ تەسىس قىلىنىشى ۋە ئۇنى تەرتىپكە سېلىش يادرولۇق مەسىلە .

شىنجاڭدىكى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ كەسىپلىرىنى تەسىس قىلىش ۋە تەڭشەشتە بىرىنچىدىن ، شىنجاڭنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا ئېھتىياجلىق ياكى ئېھتىياجسىز ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇش لازىم . شىنجاڭ ۋەتىنىمىزنىڭ چەت چېگراسىغا جايلاشقان بولۇپ ، ئۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ۋە دېڭىز ياقىسىدىكى ئىلغار ئورۇنلاردىن يىراقتا تۇرىدۇ . قاتناش ئىشلىرى ئىنتايىن قولايسىز . شۇڭا ، شىنجاڭنىڭ ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرگەن ھالدا ، ئۆز - ئۆزىنى ئاساسىي جەھەتتىن تەمىنلەيدىغان بىر قەدەر مۇكەممەل زامانىۋىلاشقان سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي سىستېمىنى بەرپا قىلىش زۆرۈر ۋە ئۇنىڭ شەرت - شارائىتىمۇ بار . ئۇنىڭ ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ھەرخىل مەخسۇس ئىختىساسلىق خادىملار ۋە باشقۇرۇش كادىرلىرىمۇ بىر قەدەر تولۇق. بۇ مەخسۇس ئىختىساسلىق خادىملار بىلەن باشقۇرۇش كادىرلىرىنى بولۇپمۇ، ئاز سانلىق مىللەتلەردىن كېلىپ چىققان مەخسۇس ئىختىساسلىق خادىملار بىلەن باشقۇرۇش كادىرلىرىنى ئىچكى ئۆلكىلەردىن ئېلىپ كېلىشكە ئۈمىت كۈتۈشتىن بولمايدۇ . ئەڭ ئاساسلىقى شىنجاڭنىڭ ئۆزى تەربىيىلىشى زۆرۈر . لېكىن شىنجاڭنىڭ نوپۇسى كۆپ بولمىغانلىقى ، مالىيە كۈچى

چەكلىك بولغانلىقى سەۋەبلىك مۇندىن كېيىنكى بىر مەزگىل ئىچىدە ھەرخىل قۇرۇلۇشلارنىڭ كۆلىمى چوڭ بولماسلىقى، بۇنىڭغا ئېھتىياجلىق مەخسۇس خادىملارنىڭ گەرچە تۈرلىرى كۆپرەك بولسىمۇ، سانى ئازراق بولۇشى مۇمكىن. شۇڭا ئالىي مەكتەپلەرنىڭ كەسىپلىرىنى تەسىس قىلغاندا ۋە تەڭشىگەندە يۇقۇرقى ئامىلنى ئويلىنىش زورۇر. بۇنىڭغا ئېھتىياتچانلىق بىلەن مۇئامىلە قىلمىغاندا، ياكى كىچىك بولسىمۇ تولۇق بولۇشى ۋە ياكى بېلىگى يوق، پۇتى قىسقا بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. ياخشى ئىشلەنمىسە، شىنجاڭنىڭ ئالىي مائارىپ ئىشلىرى يېرىم - ياتا بولۇپ قېلىپ، دۆلەتكە ۋە شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىگە زىيانلارنى ۋە ئىختىساسلىق خادىملار جەھەتتىكى ئىسراپچىلىقلارنى ئېلىپ كېلىشى مۇمكىن. بىر قەدەر ئۈنۈملۈك بولغان تەدبىر كەسىپلەرنى كەڭرەك باشقۇرۇش، ئاساسىي دەرسلەر ئوقۇتۇشىنى كۈچەيتىش، ماسلىشىش ئىقتىدارىنى كېڭەيتىش شۇنىڭ بىلەن بىللە زامانىۋىلىشىش قۇرۇلۇشىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن تاللاپ ئوقۇلىدىغان دەرسلەرنى كۆپرەك تەسىس قىلىش، بۇ ئارقىلىق ھەر خىل قۇرۇلۇشلارنىڭ مەخسۇس خادىملارغا بولغان ئېھتىياجىنى كاپالەتلەندۈرۈشتىن ئىبارەت.

ئىككىنچىدىن، شىنجاڭدىكى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ كەسىپلىرىنى تەسىس قىلىش ۋە تەڭشەشتە، پەن - تېخنىكىنى تېز سۈرئەت بىلەن راۋاجلاندۇرۇش قانۇنىيىتىگە ۋە يۈكسەك دەرىجىدىكى بۆلۈنۈش ۋە ئومۇملىشىش قانۇنىيىتىگە ماسلىشىشنى نەزەردە تۇتۇش كېرەك. ئېنگېلس بۇرۇنلا مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: بىلىمنىڭ يېڭىلىنىشى سۈرئىتىنىڭ ئېشىشى بىلەن ئەمەلگە ئاشىدۇ. پەننى بىلىملەر ئىلىم - پەننىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، گېئومېتىرىك پىروگرېسسىيىلىك سانىنىڭ ئېشىش قانۇنى بويىچە تەرەققىي قىلىدۇ. ھازىرقى زامان پەن تەرەققىياتىدا، ئىلمىي ماقالىلاردىكى، كەشپىيات - ئىختىرالاردىكى، ئىلمىي تەتقىقات ماقالىلىرى قاتارلىقلاردىكى ئىستاتىستىكىلانغان سانلىق مەلۇماتلار بۇنى تولۇق ئىسپاتلىدى. ھازىر، ئىنسانىيەتنىڭ بىلىمى گېئومېتىرىك پىروگرېسسىيە سانى بويىچە ئۆسۈپ بارماقتا. دۇنيا بىلىمىنىڭ ئومۇمىي ھەجمى ھەر 7 يىلدىن 10 يىل ئارىلىقىدا بىر ھەسسىدىن ئارتۇق ئۆسمەكتە. تەبىئىي پەننىڭ تېز سۈرئەت بىلەن تەرەققىي قىلىشى ئارقىسىدا، پەن بىلىملىرىنىڭ تېز سۈرئەتتە توپلىنىشى بىلەن ئۇنىڭ كونىراش سۈرئىتىنىمۇ تېزلەشتۈردى. بەزى سانائەت تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەردە، 70 - يىللاردا بىلىمنىڭ كونىراش سۈرئىتى 40 - يىللارغا سېلىشتۇرغاندا، بىر ھەسسىدىن تېز بولغان. بەزى ئالىملار مۇنداق دەپ كۆرسەتتى. ھازىر ئالىي مەكتەپلەردە ئوقۇلۇۋاتقان كەسپىي دەرسلەر (ئاساسىي دەرسلەر ئەمەس) نىڭ ئوقۇغۇچىلار ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن يېرىمىنىڭ ۋاقتى ئۆتكەن، ئون يىلدىن كېيىن پۈتۈنلەي ۋاقتى ئۆتكەن بولىدۇ. گەرچە بۇنىڭ شۇنچە توغرا بولۇپ كېتىشى ناتايىن بولسىمۇ، لېكىن ئىلىم - پەن بىلىملىرىنىڭ توپلىنىشى بىلەن كېرەكسىزلىنىش جەريانى ھەقىقەتەن بارغانسېرى ناھايىتى تېز بولماقتا. ھازىرقى زامان پەن - تېخنىكىسى تەرەققىياتىدىكى يەنە بىر يۈزلىنىش—يۈك-

سەك دەرىجىدىكى بولۇنۇش ۋە يۇكسەك دەرىجىدىكى ئومۇملاشتۇرۇشتىن ئىبارەت بولماقتا، ئىلمى تەجرىبە پائالىيەتلىرىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، ئەنئەنىۋى پەنلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا نۇرغۇنلىغان يېڭى تارماق پەنلەرگە بولۇنۇش بولدى. 19 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىلا، پەندىكى بۇخىل بولۇنۇش خېلىلا ئىنچىكە بولۇنۇشكە يېرىپ يەتكەن ئىدى. 20 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن كېيىن پەن ئۇچقاندەك تەرەققى قىلىپ، پەندىكى بولۇنۇش تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتى. ھەر قايسى پەنلەر ئارىسىدا ھەم بىر-بىرىگە گىرەلىشىپ كېتىدىغان ھەم بىر - بىرىگە سىڭىشىپ كېتىدىغان ئەھۋال مەيدانغا كەلدى. تەبىئى پەنلەر، سانائەت پەنلىرى، يېزا ئىگىلىك پەنلىرى، مېدىتسىنا پەنلىرى بىر - بىرىگە گىرەلىشىپ كەتتى. ھاياتلىق ئىلمى، مۇھىت ئىلمى، ھىساپلاش ماشىنىسى ئىلمى، ئېلېكترون ئىلمى، ماتېرىيال ئىلمى قاتارلىق پەنلەردە ئومۇملاشتۇرۇش ئىنتايىن چوڭ بولدى. ئەزەلدىن ئىككى قۇتۇپ ھىساپلىنىپ كەلگەن ئىجتىمائى پەن بىلەن تەبىئى پەنلەرمۇ ئوز ئارا سىڭىشىپ بارماقتا. بۇلار ھازىرقى زامان ئىلىم - پەندىكى مۇھىم خۇسۇسىيەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. نۆۋەتتە بۇ خىل يۈزلىنىش — تېخنىكا ئىقتىسات ئىلمى، قۇرۇلۇش ئىقتىسات ئىلمى، قۇرۇلۇش پسىخولوگىيە ئىلمى قاتارلىق جەھەتلەردىمۇ روشەن كورۇلمەكتە. شۇنىڭ ئۈچۈن شىنجاڭدىكى ئالى مەكتەپلەرمۇ ئەنئەنىۋى كەسىپلەرنىڭ مەزمۇنىنى يېڭىلاشنى چىڭ تۇتۇپ، ئۇنىۋېرسال كەسىپلەرنى تەسىس قىلىشقا ئاكتىپلىق بىلەن شەرت - شارائىت يارىتىشى لازىم. بۇ كەسىپلەر ئالاقىدار بولغان پەنلەرنىڭ دائىرىسى كەڭرەك بولغانلىقى، ئونىۋېرسال داشۆلەردىكى پەن تۈرلىرى بىر قەدەر تولۇق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىۋېرسال بولغان كەسىپلەرنى تەسىس قىلىش — تەبىئى ئونىۋېرسال داشۆلەرگە مۇۋاپىق كېلىدۇ. شىنجاڭ داشۆي قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، تەدرىجى ھالدا ئىقتىسادىي باشقۇرۇش كەسپى، ئېلېكترونلۇق ھىساپلاش ماشىنىسى كەسپى، سىمسىز رادىو ئېلېكترولكا كەسپى، ماتېرىيال ئىلمى ۋە قۇرۇلۇش كەسپى، خىمىيە ۋە قۇرۇلۇش كەسپى، بىيو - خىمىيە كەسپى ۋە گىدرو - گېئولوگىيە ۋە قۇرۇلۇش گېئولوگىيىسى كەسىپلىرىنى تەسىس قىلىش لازىم، ئەلۋەتتە. بۇ كەسىپلەر پەن - تېخنىكىنىڭ تېز سۈرئەت بىلەن راۋاجلىنىش قانۇنىغا، يۇكسەك دەرىجىدىكى بولۇنۇش بىلەن يۇكسەك دەرىجىدىكى ئومۇملاشتۇرۇش قانۇنىغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. تەربىيىلىنىپ چىققان ئوقۇغۇچىلارمۇ شىنجاڭنىڭ 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدا كام بولسا بولمايدىغان خادىملاردىن ئىبارەت بولىدۇ.

ئۈچىنچىدىن، شىنجاڭ ئۇيغۇر مىللىتىنى گەۋدە قىلغان ھالدا كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون. شىنجاڭدىكى ئالى مەكتەپلەرنىڭ كەسىپلىرىنى تەسىس قىلىش ۋە تەڭشەشتە، شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە قانداق ماسلىشىش مەسىلىسىنىمۇ ئويلىنىش كېرەك. بۇ ئارقىلىق ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مەدەنى مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى تەرەققى قىلدۇرۇش شۇنىڭدەك مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش مەقسىدىگە يېتىش كېرەك. بولۇپمۇ ئىجتىمائى پەنلەر بويىچە ئونىۋېرسال داشۆ

لەر ۋە سىغەن شۇبىيۇەنلىرى بۇ ھەقتە تېخىمۇ زور توھپىلەرنى يارىتىشى لازىم.

يۇقىرىقى ئۈچ نۇقتا شىنجاڭدىكى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ كەسپلىرىنى تەسىس قىلىش ۋە تەڭشەشنىڭ يېتەكچى ئىدىيىسىنى تەشكىل قىلىدۇ. تەڭشەش مەركەز قىلىنغان «4 سوزلۇك فاڭجېن» نى ئىجرا قىلىش جەريانىدا، پىلانلىق، باسقۇچلۇق ھالدا، ئىنتايىن ئېھتىياتچانلىق بىلەن شىنجاڭدىكى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ قۇرۇلمىسى ئىسلاھاتىنى ئېلىپ بېرىش كېرەك، بۇنىڭدىن ناھايىتى ئاسان ئۈنۈم ھاسىل قىلغىلى بولىدۇ.

4) شىنجاڭ مىللىي رايوندىكى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش تىلى توغرىسىدا:

شىنجاڭدا 13 مىللەت ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، 11 خىل تىل يېزىق بار. خەنزۇ، خۇيزۇ، مانجۇلار خەنزۇ تىلىنى قوللىنىدۇ. ئۇيغۇر، قازاق، ئۆزبېك تاتار، قىرغىزلار تۈرك تىل سىستېمىسىدا بولۇپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ئاز - تولا پەرقلەر بار، موڭغۇل تىلى، داغۇر تىلى موڭغۇل تىل سىستېمىسىغا كىرىدۇ. شىبە تىلى تونگوس تىل سىستېمىسىغا كىرىدۇ. تاجىك تىلى ئىران تىل سىستېمىسىغا كىرىدۇ. رۇس تىلى سلاۋيان تىل سىستېمىسىغا كىرىدۇ. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، شىنجاڭدىكى ھەرقايسى قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ قوللىنىدىغان تىل - يېزىقلىرى ئىنتايىن مۇرەككەپ. لېكىن، ئادەتتە ئومۇميۈزلۈك قوللىنىدىغىنى ئۇيغۇر ۋە خەنزۇ تىل - يېزىقىدىنلا ئىبارەت. شىنجاڭدا ئالىي مەكتەپلەردىكى بەزى مىللىي ئوقۇغۇچىلار خەنزۇ تىل - يېزىقى بىلەن، بەزىلىرى ئۇيغۇر تىل - يېزىقى بىلەن دەرس ئاڭلايدۇ. ھەر ئىككىسىنىڭ ئۆزىگە خاسلىقى بولۇپ، تامامەن بىردەك قىلىش قىيىن.

شىنجاڭدىكى ئالىي مەكتەپلەردە خەنزۇ تىل - يېزىقى بىلەن ئوقۇتۇشنى ئېلىپ بېرىشنىڭ ئارتۇقچىلىقى: ئوقۇغۇچىلارنى يېتەرلىك ئوقۇتۇش ماتېرىياللىرى بىلەن، مەزمۇنغا باي پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى بىلەن تولۇق تەمىن ئەتكىلى بولىدۇ؛ بولۇپمۇ، مىللىي ئوقۇتقۇچىلار يېتىشمەيدىغان ئەھۋال ئاستىدا، مۇشۇ يول مېڭىشقا بولىدىغان بىردىن - بىر يول؛ ئوقۇغۇچىلار ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن يالغۇز ئاساسىي نەزەرىيە، كەسپىي بىلىملەرنى ئىگەللەپلا قالماستىن، بەلكى، خەنزۇ تىل - يېزىقىنىمۇ ئىگەللىۋالىدۇ - دە، ئۆزلىكىدىن داۋاملىق ئۆگىنىپ، بىلىمىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش، بىلىمىنى يېڭىلاشقا پايدىلىق. لېكىن ئۇزۇن مۇددەت خەنزۇ تىلىنى قوللانغاندا، ئۆز ئانا تىلىغا خام بولۇپ قالىدىغان ئەھۋالمۇ كېلىپ چىقىدۇ، بۇ ھال ئوقۇغۇچىلار ئوقۇش پۈتتۈرۈپ خىزمەت ئورنىغا بارغاندا پايدىسىز. يەنە كېلىپ تىل - ئىنسانلارنىڭ ئالاقە قىلىش قورالى ۋە بىر مىللەتنىڭ مۇھىم خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىرى. تارىختىن قارىغاندا، بىر مىللەتنىڭ باشقا مىللەتتىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان نۇرغۇن ئالامەتلىرى بولىدۇ. شۇڭا، ئۆز مىللىتىنىڭ ئالامىتى ۋە ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن ھەر بىر مىللەت ھامان ئۆز مىللىتىنىڭ تىل يېزىقىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. ئۇنىڭغا كۈچلۈك مۇھەببەت باغلاپ ئۇنى شۇ مىللەتكە ۋەكىللىك قىلىدىغان بەلگە يۈكسەكلىكىگە كۆتۈرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۆز مىللىتىنىڭ ئىچكى ئۇيۇشقاقلىقىنى كۈچەيتىپ مىللەتنىڭ مۇھىم بولغان ئورتاق گەۋدىسىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا مۇستەھكەملەيدۇ. مەلۇم بىر مىللـ

لى تىل - يېزىقىنىڭ گۈللىنىشى ياكى ھالاك بولۇشى شۇ مىللەتنىڭ ئورتاق پسىخىكىسىنى تەۋرىتىدىغان بىر ئالاھىدىلىك بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئالىي مەكتەپلەردە ئۇزۇن مۇددەت خەنزۇ تىل - يېزىقى بىلەنلا ئوقۇتۇش ئېلىپ بېرىپ، شۇ بىر مىللەتنىڭ تىل - يېزىقى ئەمەلدىن قالدۇرۇلسا، ھازىرقى سوتسىيالىزىم باسقۇچىدا مۇۋاپىق بولمايدۇ.

ئەكسىچە، ئەگەر شىنجاڭدىكى ئالىي مەكتەپلەردە يالغۇز ئۇيغۇر تىل - يېزىقى بىلەن ئوقۇتۇش ئېلىپ بېرىشنىڭ ئارتۇقچىلىقى: مىللىي ئوقۇغۇچىلار ئۆزىنىڭ تىل - يېزىقى بىلەن پىكىر قىلالايدۇ. دەرسلەرنىڭ مەزمۇنىنى ئاسان ھەم توغرا چۈشىنەلەيدۇ؛ ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئۆز مىللىتى ئۈچۈن ئوڭۇشلۇق ھالدا خىزمەت قىلالايدۇ. بولۇپمۇ ئوتتۇرا مائارىپ، قانۇنشۇناسلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان يولداشلار ئۇيغۇر تىل - يېزىقىنى قوللانمىسا بولمايدۇ. لېكىن مىللىي ئوقۇتقۇچىلار ئىنتايىن كەمچىل، نۇرغۇن پەنلەرنىڭ مەزمۇنلىرى بىلەن تونۇشمىغان، ئالىي مەكتەپلەرنىڭ مىللىي تىل - يېزىقتىكى دەرسلىكلىرى تېخى ئاساسىي جەھەتتىن ئاشكارە نەشر قىلىنمىغان ئەھۋال ئاستىدا، بىر قىسىم دەرسلەرنى خەنزۇ تىل - يېزىقى بىلەن ئۆتمىگەندە ئوقۇتۇشنىڭ سۈپىتىنى يۇقۇرى كۆتۈرۈش ئىنتايىن قىيىن بولىدۇ، ئوقۇغۇچىلار ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن كونا دەسمايىسىنىلا يەپ يېتىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ ئۆز بىلىمىنى تولۇقلاش، يېڭىلاشقا توسقۇن بولۇپ قالىدۇ.

شىنجاڭ داشۆيىنىڭ ھازىر مىللىي ئوقۇغۇچىلارغا ئۇيغۇر، خەنزۇ تىل - يېزىقى بىلەن ئوقۇتۇش ئېلىپ بېرىشتىن مەقسىدى، مىللىي ئوقۇغۇچىلارنى ئوقۇش پۈتتۈرگەندە بىرلا ۋاقىتتا ئىككى خىل تىل - يېزىقنى ئىگىلىگەن مەخسۇس خادىملار قىلىپ يېتىشتۈرۈشتىن ئىبارەت. بۇنىڭ توغرا يول بولۇشى ئېھتىمال.

مىللىي ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنى يېتىشتۈرۈش مەسىلىسى توغرىسىدا

مىللىي ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنى يېتىشتۈرۈشنى كۈچەيتىش — مىللىي مائارىپنى تەرەققى قىلدۇرۇشنىڭ ھالقىسى. سانسىزلىغان پاكىتلار ئىسپاتلىدىكى، بىر ئەۋلات كىشىلەرنىڭ يېتىشىپ چىقىشى ناھايىتى كەڭ مەنادىن ئېيتقاندا ئوقۇتقۇچىلارنىڭ جاپالىق ئەمگىكىنىڭ مەھسۇلى. ئالىي مەكتەپلەردە يۇقۇرى سەۋىيىلىك، باشقىلارغا يېتەرلىك دەرىجىدە ئۇستاز بولالايدىغان مىللىي ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى بولمىسا، يۇقۇرى سۈپەتلىك ئالىي مائارىپنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس.

ھازىر ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئالىي مەكتەپلەردە پارتىيىنىڭ مىللىي مائارىپ ئىشلىرىغا سادىق بىر تۈركۈم ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى يېتىشتۈرۈلۈپ، ئۇلار ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مىللىي مائارىپ ئىشلىرىنى تەرەققى قىلدۇرۇشقا قىممەتلىك تۆھپىلىرىنى قوشتى.

لېكىن، دۆلەتنىڭ تەلىۋىگە ئاساسلانغاندا، بۇ ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى مەيلى سان ۋە سۈپەت جەھەتتىن بولسۇن، ئەمەلىي ئېھتىياجغا ماسلىشىشتىن تېخى يىراق. شۇنىڭ ئۈچۈن شىنجاڭنىڭ ئالىي مائارىپ ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە ئۈستۈرۈشتە، ھالقا— يەنىلا ئوقۇتقۇچىلارنىڭ سەۋىيىسىنى ئۈستۈرۈشتە، شۇنداقلا يەنە، ھالقىنىڭ مۇھىم ھالقىسى يۇقۇرى سۈپەتلىك مىللىي ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنى يېتىشتۈرۈشتە.

قانداق قىلغاندا، ئەمەلىي ئېھتىياجغا ماسلىشالايدىغان يۇقۇرى سۈپەتلىك مىللىي ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنى يېتىشتۈرگىلى بولىدۇ؟

بىرىنچىدىن، بىر قەدەر توغرا، بىرلىككە كەلگەن ئىدىيىۋى تونۇش بولۇشى كېرەك. ئاز سانلىق مىللەتتىن بولغان يولداشلارغا قارىتا ئېيتقاندا، ئۇلار ئۆز مىللىتىنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ خەنزۇ، چاۋشەن مىللىتى قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، بەلگىلىك پەرقنىڭ بارلىغىنى ئاگاھلىق تونۇش لازىم. بۇنىڭدىن مەقسەت بۇ پەرقنى يوقىتىشتىن ئىبارەت. بىر تارىختىن قالغان ئەمەلىيەتتىكى تەڭسىزلىكنى ئېتىراپ قىلغانغا ئوخشاش بۇنىمۇ ئېتىراپ قىلىشىمىز لازىم. بۇنىڭدىن مەقسەتمۇ ئۇنى يوقىتىش ئۈچۈندۇر، بۇنىڭدىن باشقا غەرەزنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. پەقەت مۇشۇنداق ئاساسىي تونۇشقا ئىگە بولغاندىلا، ئۆز مىللىتى، خەلقىنىڭ ئىلغارلاردىن ئۆگىنىش، ئىلغارلارغا يېتىشىۋېلىش، يەنىمۇ يۇقۇرى پەللىگە باتۇرلۇق بىلەن ئۆرلەش روھىنى ئۇرغۇتقىلى بولىدۇ. پەقەت مۇشۇنداق ئاساسىي تونۇشقا ئىگە بولغاندىلا، مەملىكىتىمىز ئۇزۇن مۇددەتلىك فېئوداللىق جەمىيەتنى باشتىن كەچۈرگەنلىكى سەۋەپلىك ئاسان كېلىپ چىقىدىغان مەنمەنلىك، بىر ئىزدا تۇرۇپ قېلىپ، ئالغا ئىلگىرىلىمەيدىغان ئىدىيىۋى خاھىشنى تۈگىتىپ، دۆلەت ئىچى- سىرتىدىكى باشقا مىللەتلەرنىڭ بىر قەدەر ئىلغار پەننىي، مەدەنىي بىلىملىرىنى ۋە ئەمەلىي تەجرىبىلىرىنى قوبۇل قىلىشقا جۈرئەت قىلغىلى بولىدۇ. يەنە پەقەت مۇشۇ ئاساسىي تونۇشقا ئىگە بولغاندىلا، شىنجاڭدىكى ئالىي مەكتەپلەردىكى خەنزۇ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئاكتىپلىق رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرغىلى، ئۇلارنىڭ شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئۈچۈن خىزمەت قىلىش مەسئۇلىيەتچانلىقىنى كۈچەيتكىلى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ئىلگىرى سۈرگىلى، ۋەتەن بىرلىكىنى مۇستەھكەملىگىلى بولىدۇ.

خەنزۇ يولداشلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇلار ئاگاھلىق ھالدا پۈتۈن نىيەت، پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ پەن- مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ ئۈزلۈكسىز يۇقۇرى كۆتىرىلىشىگە، بىر ئەۋلات يۇقۇرى سەۋىيىلىك زىيالىيلار قوشۇنىنى يېتىشتۈرۈپ چىقىشقا ياردەم بېرىشى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، كەمتەرلىك بىلەن ئاز سانلىق مىللەتتىن بولغان يولداشلاردىن ئۆگىنىشى، ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت- سەنئەت ئەنئەنىلىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىلىرىدىن ئوزۇق ئېلىپ، پۈتۈن جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ پەن- مەدەنىيەت غەزىنىسىنى بېيىتىشى لازىم.

ئىككىنچىدىن، ئالىي مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنى تەربىيىلەشتە چوقۇم ئۇزۇن مۇددەت

لىك پىلان بولۇشى لازىم. ھەرخىل پەنلەرنىڭ مۇتەخەسسىسلىرى، پروفېسسورلىرىنى تەربىيىلەش ھەرگىزمۇ 3 - 5 يىل ئىچىدە ئورۇنداپ كەتكىلى بولىدىغان ئىش ئەمەس. كونىلاردا «ئون يىلدا دەرەخ، يۈز يىلدا ئادەم يېتىشىدۇ» دېگەن تەمسىل بار. شۇڭا شىنجاڭدىكى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ مىللىي ئوقۇتقۇچىلىرىنى يېتىشتۈرۈشتە ئۇزۇن مۇددەتلىك پىلان بولۇشى زۆرۈر. ئومۇمەن ئېيتقاندا ھەر قايسى ئالىي مەكتەپ ئۆزىنىڭ كۆلىمى، تەرەققىيات سۈرئىتى، كەسىپلەرنىڭ تەسىس قىلىنىشى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق ئىشتات كومىتېتىنىڭ بەلگىلەپ بەرگەن ئىشتات نىسبەت سانىغا ئاساسەن 5 يىللىق، 10 يىللىق پىلانلىرىنى تۈزۈشى كېرەك، بۇنىڭدا، ئاساسىي پەنلەر ۋە يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان پەنلەر ساھەسىدىكى مىللىي ئوقۇتقۇچىلارنى يېتىشتۈرۈشكە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىلىشى كېرەك. ئىشتات سىرتىدا بەلگۈلۈك سان بېرىلىشى، ئۇنى تەڭشەپ ئىشلىتىشكە يول قويۇلۇشى لازىم. ھازىرقى ئەھۋالدىن قارىغاندا، بەزى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ۋە تەسىس قىلىنىدىغان كەسىپلىرى، تەرەققىيات سۈرئىتى ۋە كۆلىمى بېكىتىلمىدى ۋە ياكى ھەرخىل سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن مىللىي ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنى يېتىشتۈرۈشنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك پىلان لايىھىلىرى تۈزۈلمىدى. بۇ ھال مائارىپ مەمۇرى ئورگانلىرىنىڭ ۋە رەھبەرلىكىنىڭ دىققەت ئېتىبارىنى قوزغىشى لازىم.

يۇقۇرقى ئىككى مەسىلە ئۆز ۋاقتىدا، مۇۋاپىق ھەل قىلىنسىلا، مىللىي ئوقۇتقۇچىلارنى يېتىشتۈرۈشنىڭ كونكرېت تەدبىرلىرى ناھايىتى كۆپ. شىنجاڭ داشۆيىنىلا مىسالغا ئالساق، بۇ مەكتەپتە، ئازاتلىقنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە پەقەت 7 نەپەرلا مىللىي ئوقۇتقۇچى بار ئىدى. 31 يىلدىن كېيىنكى بۈگۈنكى كۈندە، مىللىي ئوقۇتقۇچىلار 258 نەپەرگە يېتىپ پۈتۈن ئوقۇتقۇچىلار سانىنىڭ 41.15% نى تەشكىل قىلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە دوتسېنتلار 11 نەپەر، لېكتورلار 142 نەپەر. شىنجاڭ داشۆيىنىڭ بۇ خۇسۇستا ناھايىتى كۆپ خىزمەتلەر ئىشلىگەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش لازىم. بۇ مەكتەپ مىللىي ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنى يېتىشتۈرۈشتە تۆۋەندىكى بىر قانچە چارە - تەدبىرلەرنى قوللاندى:

1. خىزمەتتىن ئايرىپ بىلىم ئاشۇرۇش: خەنزۇ تىلى ئۆتكىلىدىن ئاساسەن ئۆتكەن مىللىي ئوقۇتقۇچىلارنى بىر ياكى ئىككى يىل خىزمەتتىن ئايرىپ، ئوقۇتۇشنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن ئىچكىرىدىكى قېرىنداش ئالىي مەكتەپلەرگە ئەۋەتىپ، بىر قانچە خىل ئاساسىي پەنلەردە بىلىمىنى ئاشۇرۇش. بۇ ئارقىلىق مىللىي ئوقۇتقۇچىلارنىڭ كەسپىي بىلىم سەۋىيىسى يۇقۇرى كۆتىرىلىپلا قالماستىن، بەلكى، ئۇلار ئىچكىرىدىكى قېرىنداش ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش ۋە خىزمەت تەجرىبىلىرىنىمۇ ئۆگىنىۋالدى.

2. مەكتەپتىكى ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى ئىچىدىكى خەنزۇ تىلىنى بىلىدىغان ئەلاچى ئوقۇغۇچىلارنى تاللاپ، ئىچكىرىدىكى قېرىنداش ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ۋاكالىتەن تەربىيىلەپ بېرىشىگە ئەۋەتىش. ئۇلار ئۆگىنىش جەريانىدا، يەنىلا ئوقۇغۇچىلىق تەمىناتىدىن بەھرىمەن بولىدۇ، ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن مەكتەپتە قېلىپ ئوقۇتقۇ

چىلىق قىلمدۇ .

3 . مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلار ئىچىدىن يۇقۇرى يىللىق سىنىپلار ئىچىدىكى بىر قىسىم ئەلاچى ئوقۇغۇچىلارنى مۇددەتتىن بۇرۇن ئوقۇش پۈتكۈزۈپ ، پىشقەدەم ئوقۇتقۇچىلارنىڭ يېتەكچىلىكى ئاستىدا ، ئوقۇتۇش ئەمەلىيىتى ئارقىلىق تەدرىجى يېتىلدۈرۈش ، بۇ ئارقىلىق ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنى تولۇقلاش .

4 . خىزمەتتىن ئايرىلماي تۇرۇپ بىلىم ئاشۇرۇش. مەكتەپ ئىچىدە بىر تەرەپتىن ئوقۇتۇش بىلەن شۇغۇللانسا ، يەنە بىر تەرەپتىن بىلىم ئاشۇرۇش . بۇرۇن ئۇلارغا خەنزۇ ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش دەرسى ئوتۇپ بەرگەن بولسا ، ھازىر شەرت - شارائىتى بار، كەسپى سەۋىيىسى يۇقۇرى مىللىي ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش دەرسلىرىنى ئوتمەكتە . مىللىي ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇپلا قالماي ، بىر قىسىم ئوقۇتقۇچىلار چەت تىل مەسىلەن : ئىنگلىز تىلى ، رۇس تىلى ، ياپون تىلى ، تۈرك تىلى قاتارلىقلارنىمۇ ئۆگەنمەكتە ، مۇشۇ ئۇسۇللار ئارقىلىق كوپ قىسىم ئوقۇتقۇچىلار تەربىيىلەندى . بۇ خىل ئۇسۇللار مۇندىن كېيىنمۇ كام بولسا بولمايدۇ .

5 . ئىچكى ئولكىلەردىن مۇتەخەسسىلەر، پروفېسسورلارنى تەكلىپ قىلىپ، قىسقا مۇددەتلىك دەرس ئۆتكۈزۈش . بىر مەۋسۇم ياكى بىر يىل ئىچىدە بىر دەرسنى ئوتۇپ بېرىش ، بۇ خىل شەكىلنىڭ ياخشىلىقى: بىرىنچىدىن ، بىرلا ئادەمنى تەكلىپ قىلىش بىلەن بىر تۈركۈمنى تەربىيىلەشۋالغىلى بولىدۇ، نەپ ئالىدىغان كىشىلەر كوپ بولىدۇ. ئىككىنچىدىن، بىلىم ئاشۇرۇشقا پايدىلىق بولۇپ، خىزمەتكە تەسىر يەتكۈزمەيدۇ. ئۈچىنچىدىن، بۇ ئارقىلىق بەزى پەنلەردە دولەتنىڭ ئىلغار سەۋىيىسىگە ئومۇمەن يېتىشىۋالغىلى بولىدۇ .

يۇقۇرقى چارە - تەدبىرلەر شىنجاڭ داشۆبىدە خېلى ئۈنۈم بەردى. ئاپتونوم رايوندىكى باشقا ئالىي مەكتەپلەرنىڭمۇ بۇ ھەقتە ياخشى چارە - ئۇسۇللىرى بار. ئومۇمەن رەھبەرلىك ئەھمىيەت بېرىپ، بىر قەدەر توغرا بىرلىككە كەلگەن تونۇشقا ۋە ئۇزۇن مۇددەتلىك پىلانغا ئىگە بولۇپ، پىلانلىق تۈردە كوپ خىل شەكىللەرنى قوللىنىپ، ھەر خىل يوللار بىلەن تەربىيىلەيدىغانلا بولسا، چوقۇم ياخشى ئۈنۈم ھاسىل قىلغىلى بولىدۇ.

× × ×

„ ياش ئوت كويماس ،
يەلافەر ئولماس „

[ياش گىيا (يول ئوت) غا ئوت تۇتاشمايدۇ، ئەلچىگە ئولۇم كەلمەيدۇ] .

« دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك » 3 - تومدىن.

ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى باسقۇچتىكى مۇلۇكچىلىكى ھەققىدە مۇلاھىزە

سىرغازى بىشەمباي

ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى باسقۇچتىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا بولغان مۇلۇكچىلىك شەكلى، سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىگەن ئەھۋال ئاستىدا، كۆپ خىل مۇلۇكچىلىك شەكىللىرى بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتىن ئىبارەت. كۆپ خىل مۇلۇكچىلىك شەكىللىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ مۇقەررەرلىكىنى توغرى تونۇش، مۇلۇكچىلىك قۇرۇلمىسىدىكى يېتىكى ئۆزگىرىشكە توغرا مۇئامىلە قىلىش، بۇ ئېلىمىزنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى چىقىش نۇقتا قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى تېخىمۇ راۋاجلاندۇرۇش ۋە سوتسىيالىزمنى قۇرۇشقا ئالاقىدار زور مەسىلە.

1956 - يىلى مەملىكىتىمىزدە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا بولغان مۇلۇكچىلىك جەھەتتىكى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇنلىنىپ، ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى دۆلەت ئىگىلىكى ۋە كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى كوپېراتىپ ئىگىلىكى تىكلەندى. 1958 - يىلى، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپلىرى يەنە تەرەققىي قىلىپ يېزا خەلق گۇڭشېلىرىغا ئايلاندى. 1967 - يىلى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىلار شېرىكچىلىكىدىكى كارخانىلاردىكى مۇقىم ئۆسۈم ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلارغا ئايلاندۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن سوتسىيالىستىك ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكى ۋە كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىن ئىبارەت ئىككى خىل ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك شەكلى ئورنىتىلىپ، سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىگە ئاساس سېلىندى. بۇ ئەلۋەتتە ئۇلۇغ بىر غەلىبە، ئۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش زۆرۈر، ھەرگىز يوققا چىقىرىشقا بولمايدۇ. شۇنىمۇ ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، مۇلۇكچىلىكنى ئۆزگەرتىش جەريانىدا، بىر قاتار «سول» چىل خاتالىقمۇ سادىر بولدى. ئۇ بولسىمۇ، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئۇيغۇن كېلىش قانۇنىنىڭ تەلىپىگە خىلاپلىق قىلىندى. يەنى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىگە نىسبەتەن ھەل قىلغۇچ رولىغا سەل قارىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنىڭ ئەكس رولى بىر تەرەپلىمىلىك ھالدا تەكىتلەندى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ رېئال تەرەققىيات سەۋىيىسىدىن ئايرىلغان ھالدا مۇلۇكچىلىك جەھەتتە، چوڭ ۋە ئومۇمىي بولۇش قوغلىشىلىپ، ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكتىكى ئىگىلىكنىڭ كۆلىمى قانچە چوڭ بولسا، شۇنچە ياخشى؛ ئومۇمىيلىشىش دەرىجىسى قانچە يۇقىرى بولسا، شۇنچە ياخشى دەپ قارالدى. شۇنىڭ بىلەن مۇشۇ سولچىل ئىدىيىنىڭ يېتەكچىلىكىدە مۇلۇكچىلىك-

نى ئۆزگەرتىشنىڭ قەدىمى بەك تېز بولۇپ كېتىپ، ئەسلىدە 15 يىلدا ئورۇنلىماقچى بولغان سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ۋەزىپىسى پەقەت 3 - 4 يىل ۋاقىت ئىچىدىلا ئورۇندىلاندى.

مۇلۇكچىلىكنى ئۆزگەرتىشنىڭ چوڭقۇرلىقى ۋە كۆلىمى جەھەتتە، ئەسلىدە ساقلاپ تۇرۇشقا تېگىشلىك بىرمۇنچە يەككە ئىگىلىك بەك بالدۇر يوقىتىۋېتىلدى. شەھەر - جىڭلاردا ھەتتا كوللېكتىپ ئىگىلىكنىڭ تەرەققىياتىمۇ چەكلەندى. مۇلۇكچىلىكنى ئۆزگەرتىشنىڭ قەدەم-باسقۇچ، ئۇسۇللىرى جەھەتتە، سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش مەزگىلىدىكى ياخشى تەجرىبىلەر تاشلاپ قويۇلدى. سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش دولقۇنى ۋە خەلق گوڭشېسىنى ئومۇملاشتۇرۇش ھەركىتى جەريانىدا شەيئىلەر تەرەققىياتىنىڭ تەكشىسىزلىك قانۇنىيىتى نەزەردە تۇتۇلماي، بىر داغدۇغا بىلەن قوزغىلىپ، پۈتۈن مەملىكەت بىر تاياقتا ھەيدەلدى. بۇ خىل تېز ئۈنۈم ھاسىل قىلىشقا ئالدىراش ئۇسۇلى لىن بياۋ، "تۆت كىشىلىك گۇرۇھ" زورلۇق - زومبۇلۇق قىلغان ۋاقىتقا يەتكەندە، تېخىمۇ شىددەت بىلەن تەرەققىي قىلىپ، "كەمبەغەل پېتى ئۆتۈش" يولغا قويۇلۇپ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى غايەت زور بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ قۇرۇلۇشىغا ۋە خەلق تۇرمۇشىغا ئېغىر يامان ئاقىۋەتلەرنى ئېلىپ كەلدى. شۇڭا، مۇلۇكچىلىك مەسىلىسىنى مۇلاھىزە قىلغىنىمىزدا بۇنداق چوڭقۇر تەجرىبە - ساۋاقلارنى ئەستىن چىقىرىپ قويۇشقا بولمايدۇ.

1 - سوتسىيالىستىك ئومۇم مۇلۇكچىلىك

كۆپ خىل مۇلۇكچىلىكتىن ئىبارەت قۇرۇلمىدا، ئاساسىي شەكىل ماركس «گوتا پروگراممىسىغا تەنقىت» تە ئېيتقان بىر خىللا بولغان پۈتۈن جەمئىيەت ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكى ئەمەس، بەلكى سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىك بىلەن بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان سوتسىيالىستىك ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكى بولۇپ، بۇ سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئاساسى، ئېلىمىز مۇلۇكچىلىك قۇرۇلۇشىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىدىن ئىبارەت.

سوتسىيالىستىك ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ئىقتىسات بولۇپ، تەرەققىيات سەۋىيىسى بىر قەدەر يۇقىرى بولغانلىقى ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئۆز-ئارا ئۇيغۇن كېلىدۇ. ئەسلىدە مۇسادىرە قىلىنغان بيوروكرات كاپىتالىنىڭ كارخانىلىرى بولسۇن، ياكى ئۆزگەرتىلگەن مىللىي كاپىتالىنىڭ چوڭ تىپتىكى كارخانىلىرى بولسۇن، شۇنداقلا ئازاتلىقتىن كېيىن يېڭىدىن قۇرۇلغان كارخانىلار بولسۇن، ئومۇمەن ئېيتقاندا، ھەممىسى ئىجتىمائىيلاشقان چوڭ ئىشلەپچىقىرىشتىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا پۈتۈن جەمئىيەت ئىگىدارلىق قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىنىڭ ئورنىتىلىشى ئوبيېكتىپ مۇقەررەرلىككە ئىگە. ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ئىقتىسات خەلق ئىگىلىكىنىڭ جان تومۇرىنى ئىگەللەپ تۇرىدىغان بولغاچقا، خەلق ئىگىلىكىدە يېتەكچىلىك رولىنى ئوينايدىغان رەھبىرىي كۈچ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. سوتسىيا-

لىستىك ئومۇمى خەلق مۇلۇكچىلىكىدە ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا ئورتاق ئىگىدارلىق قىلىشى يولغا قويۇلغان، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغان ئىقتىسادىي مەنبە بىكار قىلىنغان بولغاچقا، كىشىلەر ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا ھەمكارلىشىدىغان يېڭى تىپتىكى مۇناسىۋەت ئورنىتىلغان بولىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش پىلانلىق نىسبەت بويىچە ئېلىپ بېرىلىدۇ. شەخسىي ئىستىمال بۇيۇملىرىنى ئەمگىكىگە قاراپ تەقسىم قىلىش پىرىنسىپى يولغا قويۇلىدۇ. شۇڭا، كاپىتالىزمنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى بىلەن خۇسۇسىي ئىگىدارلىق ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ھەل قىلىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتى ئۈچۈن كەڭ يول ئېچىپ بېرىلگەن بولىدۇ، بۇ سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئەڭ توپ ئەۋزەللىكى.

لېكىن شۇنىمۇ كۆرۈش كېرەككى، ھازىرقى باسقۇچتىكى ئومۇمى خەلق مۇلۇكچىلىكى يەنىلا مۇكەممەل بولمىغان ئومۇمى خەلق مۇلۇكچىلىكىدىن ئىبارەت. چۈنكى، ئومۇمى خەلق مۇلۇكچىلىكىدىن تاشقىرى يەنە كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىك ۋە يەككە مۇلۇكچىلىك قاتارلىق ئىگىلىك تەرەپلىرىمۇ بىر ۋاقىتتا مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا. مەسىلەن: ھازىر مەملىكەت بويىچە دولەتتىن ئىش ھەققى ئالىدىغان ئىشچى-خىزمەتچىلەر 70 نەچچە مىليونلا كىشى، كوللېكتىپ ئىگىلىكتىن ئەمگەك ھەققى ئالىدىغان ئەمگەكچىلەر 300 مىليون كىشى. بۇلارنىڭ كېيىنكىسى ئالدىنقىسىدىن ناھايىتىمۇ كوپ. ئەمدى ئىۋپۇس جەھەتتىن ئېيتقاندا، 800 مىليوندىن ئارتۇق دىخان ئومۇمى خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەقسىماتىغا قاتناشمايدۇ. مۇشۇ جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئومۇمى خەلق مۇلۇكچىلىكى «ئومۇمى خەلق» نىڭ ئەمەس، ئۇ پۈتۈن مەملىكەتتىكى بارلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ۋە بۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن ئۆزئارا بىرلىشىدىغان ئەمگەكچىلەرنى تېخى ئوز ئىچىگە ئېلىپ كېتەلمەيدۇ. بۇ ھازىرقى باسقۇچتىكى ئومۇمى خەلق مۇلۇكچىلىكىنىڭ ئالاھىدىلىكىدىن ئىبارەت.

ھازىرقى باسقۇچتىكى ئومۇمى خەلق مۇلۇكچىلىكى شەكلىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئۆزئارا ئويغۇن كېلىدىغان تەرىپىمۇ بار. شۇنداقلا، ھەل قىلىشقا تېگىشلىك زىددىيەت تەرىپىمۇ بار. بۇ ئاساسەن باشقۇرۇش تۈزۈمى جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ. ئۆتكەندە دولەت، دولەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارغا نىسبەتەن يۇقىرى دەرىجىدە مەركەزلەشتۈرۈلگەن بىر تۇتاش باشقۇرۇشنى يولغا قويۇپ، كارخانىلارنى ئۆزىگە-ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقىمۇ بولمىغان، ئوز ئالدىغا ئىقتىسادىي مەنپەئەتمۇ بولمىغان، شۇنداقلا ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەتنىمۇ ئۈستىگە ئالمايدىغان ھالغا چۈشۈرۈپ قويغان ئىدى. كارخانىلاردىكى ئىشچى-خىزمەتچىلەر ئارا تەڭ تەقسىماتچىلىق، چوڭ قازاننىڭ ئېشىنى يېيىشتەك ئەھۋاللار ئىنتايىن ئېغىر ساقلاندى. ھازىرمۇ قىسمەن زاۋۇت، كارخانىلاردا بۇ ئەھۋاللار ئوخشىمىغان دەرىجىدە ساقلىنىپ كەلمەكتە. شۇنداقلا كارخانىلاردا تاشقى جەھەتتە ئىقتىسادىي بېسىم، ئىچكى جەھەتتە ئىقتىسادىي ھەركەتلەندۇرگۈچ كۈچ بولمىغانلىقتىن، ئىگىلىكتە ھا-

ياتى كۈچ كەم بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا توسقۇن بولۇپ كەلدى. بۇنىڭ سەۋەبى، بىز ئۆتكەندە سوتسىيالىزمنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتلىرىنى تولۇق بىلىپ كېتەلمىدۇق. سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ قانۇنىيىتىنى مىخانىكا ۋە دوگما ئۇسۇل بىلەنلا چۈشەندۇق ۋە ئۇنى شۇ يول بىلەن باشقۇردۇق. نەتىجىدە سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ ئەۋزەللىكىنى تولۇق جارى قىلدۇرالمىدۇق. شۇڭا، بۇ خىلدىكى ئىگىلىك باشقۇرۇش قۇرۇلمىسىنى ئىسلاھ قىلىش — ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئوبيېكتىپ تەلىۋى ھەم دۆلىتىمىزنىڭ ھازىرقى ئوبيېكتىپ ئىقتىسادىي ئەھۋالىغىمۇ ئۇيغۇن بولۇپ، ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئومۇمى خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا بولغان ئىگىدارچىلىق ھوقۇقى بىلەن ئىشلىتىش ھوقۇقىنى ئايرىش مەسىلىسى داۋاملىق تەتقىق قىلىنىدىغان مۇھىم مەسىلىدۇر. بۇ دۆلەتتە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقى بولۇشى، كارخانىلاردا كونترول قىلىش ۋە ئىشلىتىش ھوقۇقى بولۇشى، كارخانىلار ھەقىقى تۈردە نىسپى مۇستەقىل بولغان تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلارغا ئايلىنىش كېرەك دېگەنلىكتۇر.

كارخانىلارنى تەرتىپكە سېلىشتا، ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى پىلانلىق، قەدەممۇ-قەدەم يولغا قويۇپ مۇكەممەللەشتۈرۈش لازىم. شۇنداقلا، كارخانىلارنى مەلۇم ئىقتىسادىي ھوقۇققا ئىگە قىلىپ، ئىشچى-خىزمەتچىلەرگە تېگىشلىك ئىقتىسادىي مەنپەئەت بېرىش كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا، مەسئۇلىيەت، ھوقۇق، مەنپەئەتتىن ئىبارەت ئۈچ جەھەت بىرلەشتۈرۈلۈپ، كارخانىلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇشى بىر قەدەر ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشى مۇمكىن. سوتسىيالىستىك كارخانىلارنى ياخشى باشقۇرۇشنىڭ مۇھىم ھالقىسى، ئىدىيە جەھەتتە ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى يولغا قويۇشنىڭ ئەھمىيىتىنى ئەستايىدىل تونۇپ، ھەممىنى بىر تاياقتا ھەيدەيدىغان ھادىسىدىن ساقلىنىپ، مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنىڭ ئوخشاش بولمىغان كەسىپلەر بىلەن ئوخشاش بولمىغان كارخانىلارنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان شەكىللەرنى قوللىنىشقا دىققەت قىلىش لازىم. ئومۇمەن ئالغاندا، ئىگىلىك قۇرۇلمىسىنى ئىسلاھ قىلىش ئىنتايىن مۇرەككەپ مەسىلە، چېتىلىدىغان دائىرىسى كەڭ، بۇنىڭغا بەك ئالدىراپ كېتىشكە بولمايدۇ.

دۆلىتىمىز ئازات بولغاندىن كېيىن، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنى بىر قەدەر ياخشى ساغلام ئېلىپ بارغان ۋاقىتلارمۇ بولدى. كېيىن بەزى ئوبيېكتىپ ۋە سوبيېكتىپ جەھەتتىكى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئەگرى-توقاي يوللارنىمۇ بېسىپ ئۆتتۇق. چۈنكى ماركسىزمنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش نەزەرىيىلىرىنى داۋاملىق تەتقىق قىلىشىمىز يېتەرلىك بولمىدى. لىن بياۋ، «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تىكلەر ماركسىزمنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش نەزەرىيىسىنى تەتقىق قىلىش ئۇياقتا تۇرسۇن، بەلكى ماركسىزم-لېنىنىزمنىڭ ۋاقتى ئۆتۈپ كەتتى، دېگەن سەپسەتىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ كىشىلەرنى قايمۇقتۇردى.

پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى 11-قۇرۇلتاي 3-ئومۇمى يىغىنىدىن كېيىن، كۆپلىگەن مەسى-

لىلەر ئېنىقلاندى. چەتئەلنىڭ تەجرىبىلىرىنىمۇ خېلى ئۆگەندۇق، شۇنداق بولسىمۇ، نۇۋەتتە ماركسىزمنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش نەزەرىيىسىنى جۇڭگونىڭ ئەمەلىيىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تەتقىق قىلىش يەنىمۇ ئىنتايىن زۆرۈر. جۇڭگونىڭ ئەمەلىيىتى دېگىنىمىز جۇڭگوچە زامانىۋىلاشتۇرۇش يولىدىن مېڭىش دېگەنلىكتۇر. چۈنكى بىزدە نوپۇس كۆپ، ئاساسىمىز ئاجىز، يولداش ماۋزېدۇڭ دېموكراتىك ئىنقىلاپ ۋاقتىدا «ئاساسىي مەسىلە دېھقانلار مەسىلىسى» دېگەنگە ئوخشاش سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشتىمۇ 80 پىرسەنتىن ئارتۇق دېھقانلارنى ئويلىمىساق بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىگىلىك قۇرۇلمىسىنى ئىسلاھ قىلىش ۋە باشقۇرۇشتا ماركسىزمنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش نەزەرىيىسىنى دۆلىتىمىزنىڭ يۇقۇرىدىكى خۇسۇسىيەتلىرىگە يېقىندىن بىرلەشتۈرۈپ، ناھايىتى ئوبدان ئۆگىنىپ داۋاملىق تەتقىق قىلىشىمىز كېرەك. بىزدە بۇ جەھەتتىكى بىلىملىك كىشىلەر كۆپ ئەمەس. بۇمۇ بىزنىڭ ئاجىز يەرلىرىمىزنىڭ بىرسى. شۇڭا مەيلى چەتئەلنىڭ بولسۇن، مەيلى ئۆزىمىزنىڭ بىرەر تەجرىبىلىرىمىز بولىدىكەن، ئۇنى كېڭەيتىشتە ئالدىراپ كەتمەسلىكىمىز كېرەك. بىر تەرەپتىن سىناق قىلىش، يەنە بىر تەرەپتىن تەتقىق قىلىش، سىناقتىن ئۆتسە، ئاندىن تەدرىجى كېڭەيتىش لازىم. بۇمۇ ئىگىلىك باشقۇرۇشتا دىققەت قىلىدىغان مەسىلە. قىسقىسى قانداق ئۇسۇل - چارە قوللىنىلسۇن، تۈپ مەسىلە - ئىقتىساتنى تەرەققى قىلدۇرۇش قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن بولۇشى كېرەك.

2 - سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىك

سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىك يېزىلاردىكى خەلق گۇڭشېلىرىنىڭ كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكى ۋە شەھەر، جېڭلاردىكى كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئۇ ئەمگەكچىلەر بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى بەلگىلىك دائىرە ئىچىدە بىۋاسىتە بىرلەشتۈرىدىغان كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىك شەكلىدىن ئىبارەت.

يېزا خەلق گۇڭشېلىرىنىڭ كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكى يېزا خەلق گۇڭشېلىرىدا «ئۈچ دەرىجىلىك مۇلۇكچىلىكتە دۇيىنى ئاساس قىلىش» تۈزۈمى يولغا قويۇلغان. نۇۋەتتە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى يەنىلا ئاساسەن قول ئەمگىكى ۋە ئات - ئۇلاق كۈچىگە تايىنىدۇ. ماشىنىلىشىش دەرىجىسى تۆۋەن. گۇڭشېلاشقاندىن كېيىن، يېزا ئىگىلىكىنى تەتقىق قىلىشىمىز ئىنتايىن يېتەرسىز بولدى. بەزى جايلاردا دۇي مۇلۇكچىلىكىنى ئاساس قىلىش ئەمەس، بەلكى گۇڭشې مۇلۇكچىلىكىنى ئاساس قىلىشنى ئۆزۈنىڭچە يولغا قويۇپ، ئومۇملاشتۇرۇش شامىلى تېخىمۇ ئېغىر دەرىجىدە ساقلاندى. ئۇندىن باشقا، يېقىنغا قەدەر ئوبيېكتىپ ئەمەلىيەتتىن ئايرىلغان ھالدا يېزا ئىگىلىكىنى تېز ۋاقىت ئىچىدە ماشىنىلاشتۇرۇشتەك «سول» چىل ئىدىيىنىڭ نەتىجىسىدە ئات - ئۇلاقلارنى ئورۇنسىز يوقىتىش بۇيرۇغى يېزا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىشىغا بىۋاسىتە سەۋەپ بولدى. يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش ئۇزۇن مۇددەتلىك ۋەزىپە بولۇپ، بۇنىڭغا بەكمۇ ئالدىراپ كېتىش ھاجەتسىز.

كاپىتالىستىك ئەللەردە سانائەتلەشتۈرۈش 18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى، 19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا باشلانغان ئىدى. 20 - ئەسىرگە كىرگەندە، چاپسان تەرەققىي قىلىپ، تېز زامانىۋىلىشىش سەۋىيىسىگە يەتتى. يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى ماشىنىلاشتۇرۇش بولسا، 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئاندىن باشلىنىپ 40 - يىللاردىن كېيىن پەيدىن - پەي يۈكسەلدۈرۈپ، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن ئاندىن تېزلىكتە راۋاجلىنىپ بىر قەدەر يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكۈزۈلدى.

مەملىكىتىمىزنىڭ ئاھالىسى كۆپ، تېرىلغۇ يەرلىرى ئاز، ئەمگەك ھەققى تۆۋەن، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ باھاسى يۇقىرى بولغاچقا، يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئامېرىكا ۋە غەربىي ياۋروپا ئەللىرىدىن كۆپ دەرىجىدە قىيىن. بىزدە يەنە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش دەرىجىسى يۇقىرى ئەمەس، شۇنىڭدەك ھەر بىر جايلارنىڭ تەبىئىي شەرت - شارائىتىدا ئىنتايىن زور پەرق بار. ئۇلاردىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش تەكشى ئەمەس.

يېقىنقى يىلدىن بۇيان، يېزىلاردا تۈرلۈك ئىقتىسادىي سىياسەتلەر ئەمەلىلەشتۈرۈلگەنلىكتىن، يېزا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ۋەزىيىتى بىر قەدەر ياخشى بولدى. يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تېخىمۇ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكنىڭ مۈلۈكچىلىك ھوقۇقى، ئىگىلىك باشقۇرۇشتىكى ئۆزىگە - ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقىنى داۋاملىق كاپالەتلىك قىلىش، گۇڭشې ئەزالىرىنىڭ قالدۇق يەر، چارۋا، مۈلۈك، باغ ۋە ئائىلە قوشۇمچە كەسپىگە توغرا مۇئامىلە قىلىش بىلەن تەڭ، يېزا ئىگىلىك، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدا ئۆز يېرىنىڭ شارائىتىغا قاراپ ئىش كۆرۈپ، كۆپ خىل ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش، گۇڭشې، دۈيلەرنىڭ كارخانىلارنى ئوبدان باشقۇرۇشنى ياخشى يولغا قويۇشى لازىم. بولۇپمۇ، ئاساسلىقى يېزا ئىگىلىكتىكى ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى كۈچەيتىش لازىم. ھازىر ئاپتونوم رايونىمىزدا، ئىشنى كوتىرە بېرىش، نورما بەلگىلەپ ھەق ھېسابلاش، بەشنى مۇقىملاش، بىرنى مۇكاپاتلاش، مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگىچە كوتىرە بېرىش ئومۇمىيۈزلۈك كوتىرە بېرىش؛ مەخسۇس كەسىپلەر بويىچە كوتىرە بېرىش، مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھەق ھېسابلاش قاتارلىق كۆپ خىل شەكىل يولغا قويۇلدى. بۇ خىلدىكى ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈملىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ھازىرقى ئەمەلىي سەۋىيىسى ھەرقايسى جايلارنىڭ تەبىئىي شەرت - شارائىت پەرقى ۋە ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىيات سەۋىيىسىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى قاتارلىق شەرتلەر ئاساسىدا بەلگىلىنىشى لازىم.

ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا بولغان مۈلۈكچىلىك تۈزۈمى ئوخشىمايدۇ. ئالدىنقىسى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش ئۇسۇلىنى كۆرسىتىدۇ، كېيىنكىسى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ كىمنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ، ئىككىسىنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنىڭ ئوخشاش بولمىغان شەكىللىرى مەسئۇلىيەتنى ئائىلىلەرگىچە كوتىرە بېرىشنىمۇ ئۆز ئىچىگە

ئالىدۇ. ئەمما بۇلار مۇلۇكچىلىكنىڭ خاراكتېرىنى ئۆزگەرتەلمەيدۇ. مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنىڭ
مۇۋاپىق ياكى مۇۋاپىق ئەمەسلىكىنى شۇ يەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇ-
رۇشقا پايدىلىق ياكى پايدىلىق ئەمەسلىكى بىلەن ئۆلچەش كېرەك.

ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى يولغا قويۇش جەريانىدا ساقلانغان مە-
سىلىلەرمۇ ئاز ئەمەس. بۇنىڭ ئىچىدە مۇھىمى سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ پىلانلىق باش-
قۇرۇلۇشىغا دىققەت قىلىش زورۇر. ئەگەر يېزا ئىگىلىكىدە مەسئۇلىيەت تۈزۈمى بىلەن
پىلانلىق باشقۇرۇش ئۆز ئارا بىرلەشتۈرۈلمىسە، بەزى كوللېكتىپ ئورۇنلار ۋە شەخسلەر
ئۆز خاھىشى بىلەن پايدا قوغلىشىپ، پىلانلىق تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياجنىڭ نىسبەت
مۇناسىۋىتىگە تەسىر يەتكۈزۈدۇ. ئۇنىدىن باشقا، نۆۋەتتە ساقلىنىۋاتقان بەزى كونكرېت
مەسىلە ۋە زىددىيەتلەرنى، تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەش ئارقىلىق مۇۋاپىق ھەل قىلىپ
بېرىش لازىم.

سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتە يېزا كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىن باشقا،
يەنە شەھەر - جىڭلارنىڭ كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىمۇ بار. نۆۋەتتە سانائەت (قول سانائىتى-
نىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، سودا، مۇلازىمەتلىك كەسپى قاتارلىق تارماقلارنىڭ ھەممىسىدە
كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى كارخانىلار بار. شەھەر - جىڭلاردىكى كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىك-
تىكى ئىگىلىكتە قول ئەمگىكىنىڭ ئىگەللىگەن سالمىقى چوڭ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىما-
ئىيلىشىش دەرىجىسى بىر قەدەر تۆۋەن بولۇپ، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكنى يولغا قويۇش
ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى ۋاقىتتىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات تەلىۋىگە ئۇيغۇن.

شەھەر - جىڭلاردىكى كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتە ئىگىلىك مۇستەقىل ھېساۋات
قىلىنىپ، پايدا - زىيانغا ئۆزى مەسئۇل بولۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلغانلىقتىن، كوللېك-
تىپنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئەتى بىلەن شەخسلەرنىڭ ماددىي مەنپەئەتىنى زىچ بىرلەشتۈرگە-
نلى، شۇ ئارقىلىق ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئەمگەكتىكى ئاكتىپلىقىنى قوزغىغىلى بولىدۇ.
بۇ شارائىتقا قاراپ ئىش كورۇش، باشقۇرۇشقا ئاسان، كولىمى كىچىك، كوپ خىللىق
بولۇشتەك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولۇپ، دولەتكە مەبلەغ جۇغلاپ بېرىدۇ. جۇملىدىن،
شەھەر - جىڭلاردىكى ئەمگەك كۈچلىرىنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇشقا قولايلىق تۇغدۇرۇپ
بېرىدۇ. شۇڭا خەلق ئىگىلىكىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. ئومۇمەن ئالغاندا، دولىتىمىزنىڭ
ھازىرقى شارائىتىدا، بۇنداق ئىگىلىك ئومۇمخەلق مۇلۇكچىلىكى بىلەن ئۇزۇن مۇددەت
بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ.

3 - يەككە مۇلۇكچىلىك ئىگىلىكى ۋە ئۇنىڭدىكى يېڭى ئۆزگىرىش

1980 - يىلدىن باشلاپ، مەملىكەت بويىچە يەككە ئىگىلىك خېلى دەرىجىدە
راۋاجلىنىشقا باشلىدى. بۇ خىلدىكى يەككە ئىگىلىكنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى قول

ئەمگەكنى ئاساس قىلغان بولۇپ، ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى باسقۇچتىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسىگە نىسبەتەن مۇۋاپىق كېلىدۇ. سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ئۈستۈنلۈكنى ئىگەللىگەن ئەھۋال ئاستىدا، يەككە ئىگىلىك سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىككە بېقىنىدۇ، سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ تولۇقلىغۇچىسى بولىدۇ، ئىجتىمائىي بايلىقنى ئاشۇرىدۇ، خەلق تۇرمۇشىغا ئاسانلىق تۇغدۇرۇپ بېرىدۇ. دۆلەتنىڭ باج كىرىمىنى كۆپەيتىدۇ، ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇشنى كېڭەيتىدۇ. شۇڭا، خەلق ئىگىلىكىدە ئاكتىپ رول ئوينايدۇ.

نۆۋەتتە يەككە ئىگىلىكتە يېڭى ئەھۋال مەيدانغا كەلمەكتە. بەزىلەر شاگىرت ئالدى، بەزىلىرى ئىشچىمۇ ياللىدى. شاگىرت ئېلىش، ئىشچى ياللاشتا ئېكسپىلاتاتسىيە بارمۇ - يوق؟ ئىشچى ياللاش كاپىتالىست ھېساپلىنامدۇ - قانداق؟ ئەگەر ئاز ساندا شاگىرت ئېلىنىپ، ھەقىقەتەن ھۈنەر ئۆگىتىش كۆزدە تۇتۇلۇپ، ئۇستازى شاگىرتىغا مەلۇم ساندا تۇرمۇش راسخودى بېرىدىغان بولسا، بۇنىڭدا ئېكسپىلاتاتسىيە بار دېيىش تەسرەك. ئىشچى ياللاشقا كەلسەك، بۇ ئەلۋەتتە ئېكسپىلاتاتسىيە بولىدۇ، لېكىن بۇنىڭ بىلەن كاپىتالىست بولۇپ قالامدۇ - يوق؟ ئەمەلىي شەرت - شارائىتقا قاراش كېرەك. سان ئۆزگىرىشتىن سۈپەت ئۆزگىرىشكە ئۆتۈشتە بىر جەريان بولۇش لازىم. بىز بۇرۇن، تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ ئوبيېكتىپ شەرت-شارائىتىغا قارىماستىن، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش بولىدىكەن كاپىتالىزىم تىرىلىدۇ، دەپ خاتا قارىغىنىمىزغا ئوخشاش، ئېكسپىلاتاتسىيە بولىدىكەن كاپىتالىست بولىدۇ، دەپ قارىماسلىق لازىم. ماركس «كاپىتال»دا كىچىك خوجايىننىڭ كاپىتالىستقا ئايلىنىشىنى ئۆز ئارا ئالاقىدار بولغان 3 شەرت بەلگىلەيدۇ، دېگەن: بىرىنچى، ئىشچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغان قوشۇمچە قىممەت مىقدارىنىڭ ئاز - كۆپلىگى؛ ئىككىنچى، بىر قىسىم قوشۇمچە قىممەتنى جۇغلاپ كاپىتالغا ئايلاندۇرۇپ، تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتكەنلىگى، بۇ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاساسىي ئالامىتى؛ ئۈچىنچى، خوجايىننىڭ شەخسەن ئۆزىنىڭ بىۋاستە ئىشلەپچىقىرىش جەريانىغا قاتنىشىش - قاتناشماسلىقىدىن ئىبارەت. شۇڭا ئىشچى ياللىغان ئادەمنىڭ كاپىتالىستقا ئايلىنىش - ئايلانماسلىقىدا، ئاددىي ھالدا ئۇنىڭ بىر نەچچە ئىشچى ياللىغانلىقىغا ئەمەس، بەلكى يۇقۇرىدىكى ئامىللارنى بىرلەشتۈرۈپ قاراش كېرەك. شۇنداقلا بۇ مەسىلىدە ماركس تەلىماتى بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، بەلكى، داۋاملىق تەتقىق قىلىشىمىز لازىم. چۈنكى ئېلىمىز ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا بولغان ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكنى ئاساس قىلغان سوتسىيالىستىك تۈزۈمدىكى دولەت. يەككە ئىگىلىك گەرچە سوتسىيالىستىك ئومۇم ئىگىلىككە بېقىنغان، سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ تولۇقلىغۇچىسى بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بولۇپ، ئۇنىڭغا خۇسۇسىي ئىگىدارچىلىق قىلىدۇ. مۇشۇ نۇقتىنى ئېلىپ ئېيتقاندا، يەككە ئىگىلىكنى داۋاملىق تەتقىق قىلىپ، بىر تەرەپتىن ئۇنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇ-

شىغا شەرت - شارائىت يارىتىپ بېرىلسە، يەنە بىر تەرەپتىن، چېكىدىن ئاشقان بەزى چەكلىمىلەرنى مۇۋاپىق ھەل قىلىش ياكى چەكلەش لازىم.

4. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ئىقتىسات بىلەن كوللېكتىپ ئىگىلىكنىڭ شەخسلەر مەبلىغىنى جەلپ قىلىش مەسىلىسى

يېقىنقى يىلدىن بۇيان، بەزى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلار ۋە كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى كارخانىلار ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىشنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن، شەخسلەرنىڭ مەبلىغىنى جەلپ قىلدى، شۇنداقلا، شەخسلەرنىڭ قوشقان پايىغا - پاي ئۆسۈمى ۋە پايدىمۇ بولۇپ بېرىلىدىغان بولدى. پاي ئۆسۈمى خاراكتېر جەھەتتە بانكىغا ئامانەت قويۇشنىڭ ئۆسۈمى بىلەن ئوخشاش بولىدۇ.

پايدىغا كەلسەك، ئىككى خىل ئەھۋال بار. ئۆز كارخانىسىغا پاي قوشقان ئادەملەرنى ئالساق، ئۇلار ياراتقان بىر قىسىم قوشۇمچە مەھسۇلاتلار، پايدا بولۇشۇش شەكلى ئارقىلىق يەنە ئۆزلىرىنىڭ قولىغا قايتىپ كېلىدۇ. پايدا، قوشقان پاينىڭ ئاز-كۆپلىكىگە قاراپ پەرقلىق بولىدۇ. لېكىن قانداقلا بولمىسۇن، پاي قوشقۇچىلار قوشۇمچە مەھسۇلات يارىتىش ئەمگىكىگە قاتناشقان بولىدۇ.

ئەمدى ئۆز كارخانىسىدا بولمىغان پاي قوشقۇچىلارغا كەلسەك، ئەھۋال ئوخشىمايدۇ. ئۇلار كارخانىنىڭ ئەمگىكىگە زادى قاتناشمايدۇ، شۇڭلاشقا ئېرىشكەن پايدىنى ئۇلارنىڭ ئۆزى ياراتقان قوشۇمچە مەھسۇلاتنىڭ بىر قىسمى دېگىلى بولمايدۇ. شۇڭا پاي قوشقۇچىلار ئۆز كارخانىسىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر دائىرىسىدە چەكلىنىش لازىم.

سوتسىيالىستىك كارخانىلار شەخسلەرنىڭ مەبلىغىنى پاي قىلىپ قوشۇشنى جەلپ قىلسا، كارخانىنىڭ خاراكتېرى ئۆزگىرىپ كېتەمدۇ - يوق؟ بۇنىڭدا ئىككى خىل ئېھتىمال بار، ئەگەر شەخسلەر پاي سوممىسىنىڭ كارخانا ئومۇمى مەبلىغىدە ئىگەللىگەن سالمىقى ئاز بولسا، كارخانىنىڭ خاراكتېرى ئۆزگىرىپ كەتمەيدۇ، بۇ خۇددى كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە ئىشچىلار ئاز مىقداردا پاي چېكى سېتىۋالسىمۇ، كارخانىنىڭ كاپىتالىستىك خاراكتېرى ئۆزگەرمىگىنىگە ئوخشاش. ئەگەر شەخسلەرنىڭ پاي سوممىسى ئومۇمىنىڭ پاي سوممىسىدىن ئېشىپ كەتسە، ئەمەلىيەتتە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىلار شېرىكچىلىكىگە ئايلىنىپ قېلىشى مۇمكىن. بۇنداق ئەھۋالنىڭ چوڭ تىپتىكى كارخانىلاردا يۈز بېرىشىنىڭ ئانچە مۇمكىنچىلىكى يوق.

يۇقۇرقىدىن باشقا يەنە شەخسلەر مەبلەغ توپلاپ كارخانا باشقۇرۇش مەسىلىسى بار. بۇنىڭدا ئىككى خىل ئەھۋال بار بولۇپ، بىرىسى، ئەسلىدىكى سودا - سانائەتچىلەر مەبلەغ توپلاپ پايچىكلار شېركىتى قۇرۇش، يەنە بىرسى، ئادەتتىكى ئاھالىلار مەبلەغ

توپلاپ كارخانا قۇرۇش بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى، پاي قوشقان مەبلىغىگە پەقەت بانكىنىڭ ئۇسۇمىگە باراۋەر بولغان ئۇسۇمنىلا ئالالايدۇ، پايدا تەقسىم قىلىنمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇنى قانداق خاراكتېردىكى كارخانا دېيىشكە بولىدۇ؟ ئۇنى كاپىتالىستىك خاراكتېردىكى پايچىكلار شىركىتى دېسەك، پاي سوممىسىغا پايدا بولۇۋالمايدۇ؛ كوللېكتىپ ئىگىلىك دېسەك، پاي سوممىسى شەخسلەرگە مەنسۇپ، دۆلەت كاپىتالىزمى دەيلى دېسەك، دۆلەت پاي قوشمىغان، شۇڭا بىرنىمە دېيىش تەس. بۇ دېمەك، نۆۋەتتىكى تارىخىي شارائىتنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلى بولۇپ، مەسىلە—بۇ خىلدىكى كارخانىلارنىڭ تەرەققىيات نىشانىسىنىڭ قانداقلىقىدا. بىزنىڭچە، بۇ خىلدىكى كارخانىلار شەخسلەرنىڭ پاي قىلىپ قوشقان دەسمايىسىنى ئۇسۇمى بىلەن قايتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، ئومۇمخەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى كارخانا ياكى كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكتىكى كارخانا بولۇپ شەكىللەنسە، بىر قەدەر مۇۋاپىق بولىدۇ. ئەگەر بۇنداق قىلىش جەمئىيەتتىكى تارقاق مەبلەغنى تېخىمۇ كۆپ جۇغلاشقا پايدىسىز بولسا، ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىلار شېرىكچىلىكىدىكى كارخانا قىلىپ قۇرسىمۇ بولىدۇ.

5 - جۇڭگو بىلەن چەتئەللەر شېرىكچىلىكىدىكى دۆلەت كاپىتالىزىم ئىگىلىكى

ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش شەرتى ئاستىدا، يەنە چەتئەل مەبلىغىدىن پايدىلىنىش ۋە پايدىلىق بولغان تېخنىكىنى كىرگۈزۈش ئىقتىسادىي سىياسىتىنى قوللىنىمىز. بۇ جۇڭگو بىلەن چەتئەللەر شېرىكچىلىكىنىڭ چەتئەل مەبلىغىدىن پايدىلىنىشنىڭ بىر خىل شەكلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن: شىنجاڭ تىيانشان يۇڭ توقۇلما مەھسۇلاتلار چەكلىك شىركىتىنى ئۈرۈمچى يۇڭ توقۇمىچىلىق زاۋۇدى بىلەن شياڭگاڭ يۇڭ توقۇمىچىلىق چەكلىك شىركىتى مەبلەغ قوشۇپ بىرلىكتە قۇرغان.

چەتئەل مەبلىغىدىن پايدىلىنىشنىڭ چەتئەل مەبلىغىنى ۋە ئىلغار تېخنىكىسىنى جەلپ قىلىپ، ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇشنى كېڭەيتىشتە مەلۇم رولى بار. ئەمما مەلۇم بەدەل تۆلەشكە توغرا كېلىدۇ. چۈنكى كاپىتالىستلارنىڭ كارخانا قۇرۇشتىكى مەقسىدى ئىشچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ پايدىغا ئېرىشىشتىن ئىبارەت. لېكىن دۆلەت كاپىتالىزىمى ئىگىلىكى نۆۋەتتە زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا پايدىلىق بولىدىكەن، ئاز - تولا بەدەل تۆلەشكە توغرى كېلىدۇ. مەيلى قانداقلا بولسۇن، چەتئەل كاپىتالىستلىرى يەنىلا كاپىتالىست، ئۇلارنىڭ ماھىيىتى قوشۇمچە قىممەت قوغلىشىشتىن ئىبارەت. نۆۋەتتە چەتئەل كاپىتالى بىلەن مۇئامىلە قىلىشتا، ئىقتىسادىي ۋە ئىدىئولوگىيە جەھەتتە كۈرەش بولىدۇ، كاپىتالىستلار ئۆز نۆۋىتىدە ئالىدىغان پايدىسىنىڭ خەلقارادىكى ئوتتۇرىچە پايدىدىن كەم بولۇپ قېلىشىنى خالىمايدۇ. ئۇلارغا نىسبەتەن مېنىڭمىزنى سەگەك تۇتۇپ، قىلچە بىپەرۋالىق

قىلماسلىقىمىز كېرەك.

ئۇمۇمەن ئالغاندا، ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى باسقۇچى سوتسىيالىستىك ئومۇمخەلق مۈلۈكچىلىكنى ئاساسي گەۋدە قىلغان كۆپ خىل مۈلۈكچىلىك شەكىللىرى بىللە مەۋجۇت تۇرىدىغان يەنى سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ئىقتىسادتمۇ، سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ ئىگىلىكمۇ، بىر قىسىم يەككە ئىگىلىك ۋە يېرىم سوتسىيالىستىك خاراكتېردىكى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى ئىگىلىكمۇ بار بولغان مۈلۈكچىلىك شەكلىدىن ئىبارەت. لېكىن بۇ خىل مۈلۈكچىلىك شەكلىنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى بەزىلەر ئوبيېكتىپ مۇقەررەرلىككە ئىگىمۇ - يوق، دەپ گۇمانلىنىدۇ. بەزىلەر بۇ ۋاقىتلىق تەدبىر دېيىشىدۇ، بۇنداق قاراش بىر تەرەپلىمىلىك.

كۆپ خىل مۈلۈكچىلىكنىڭ بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى تاسادىپىي ئەمەس، بەلكى، ئوبيېكتىپ مۇقەررەرلىككە ئىگە. بۇنىڭ سەۋەبى: بىرىنچى، تۈپ ئاساسىدىن ئالغاندا، مۈلۈكچىلىك مۇناسىۋىتى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. يۇقۇرىدا ئېيتىلغان ئامىللار ئىسپاتلىدىكى، ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى باسقۇچتىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ قۇرۇلمىسى بىر خىل كۆپ قاتلاملىق تۈزۈلمىدىن ئىبارەت. بىزنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىمىزنىڭ بەزىلىرىدە ماشىنىلىشىش، ئاپتوماتلىشىش ئىشقا ئاشۇرۇلغان بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش دەرىجىسى بىر قەدەر يۇقۇرى، بەزى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدا يېرىم ئاپتوماتلىشىشقا بىر قىسىم قول ئەمگىكى قوشۇلغان، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش دەرىجىسى بىر قەدەر تۆۋەن. بەزى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدا بولسا، قول ئەمگىكى ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەيدۇ. دەل مۇشۇ كۆپ قاتلاملىق ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ قۇرۇلمىسى مۈلۈكچىلىكنىڭ كۆپ خىللىق شەكلىنى بەلگىلىگەن. بۇ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئۇيغۇن كېلىش قانۇنىيىتىنىڭ تېگىشلىك رول ئوينىغانلىقىنىڭ نەتىجىسى. ئىككىنچىدىن، سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش جەريانىدا قەدەم باسقۇچ ئېشىپ كېتىپ، ئۆزگەرتىش بەك تەلتۆكۈس بولۇپ كەتكەچكە بەزى جەھەتلەر ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىدىن ئېشىپ كەتتى، ھازىر تەرتىپكە سېلىش ئېلىپ بېرىلىۋاتىدۇ. سىياسەتتە كەڭ بولۇپ، كۆپ خىل ئىگىلىك شەكلىنىڭ بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا يول قويۇلدى. بۇمۇ كىشىلەرنىڭ ئىرادىسىگە باغلىق بولمىغان ئوبيېكتىپ ئەمەلىيەتنىڭ نەتىجىسى. ئەگەر بۇنى «چېكىنىش» دېيىلسە، بۇ خىلدىكى چېكىنىش يەنە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىدىن ھالقىپ كەتكەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە مۇۋاپىقلاشتۇرۇشقا ئېلىپ كېلىدۇ. ھازىرقى ئىقتىسادىي سىياسەتلەر كىشىلەرنىڭ سوبيېكتىپ ئارزۇسى ئۈستىگە قۇرۇلغان بولماستىن، بەلكى ئوبيېكتىپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەت تەلىۋى بويىچە ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

مۈلۈكچىلىك قۇرۇلمىسى مۇتلەق ئۆزگەرمەس ئەمەس، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۆزگىرىدۇ. كۆپ خىل مۈلۈكچىلىك شەكلى ئۇزۇن

مۇددەت بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ماركس مۇنداق كورسەتكەن ئىدى: «ھەيلى قايسى ئىجتىمائىي فورماتسىيە بولسۇن، ئۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ھەممىسى تولۇق جارى بولمىغىچە ھەرگىز يوقالمايدۇ. يېڭى ۋە تېخىمۇ يۇقۇرى بولغان ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئۆزلىرىنىڭ ياشىشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ماددىي شەرت-شارائىتلار كونا جەمئىيەتنىڭ قوينىدا پىشىپ يېتىلمىگىچە ھەرگىز پەيدا بولمايدۇ» بۇنىدىن كېيىن تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئېلىمىزنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىدە ئۈزلۈكسىز ئۆزگىرىش يۈز بېرىدۇ. لېكىن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئەھۋالىدا چوڭ سۈپەت ئۆزگىرىشىنىڭ يۈز بېرىشى ئۈچۈن، بىر قەدەر ئۇزۇن ۋاقىت لازىم بولىدۇ. بىزنىڭ جەمئىيىتىمىز ئۈچۈن ئېيتقاندا تېخىمۇ ئۇزۇن ۋاقىت كېرەك. شۇنىڭ ئۈچۈن كۆپ خىل مۇلۇكچىلىك شەكلى بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ئەھۋال مۇقەررەر ھالدا نىسبىي مۇقىملىق ھالىتىدە تۇرىدۇ. بۇ خىل نىسبىي مۇقىملىقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشقا نىسبەتەن ئاكتىپ رولى بار.

كۆپ خىل مۇلۇكچىلىك شەكلى گەرچە ئۇزۇن مەزگىل بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرسىمۇ، لېكىن ئاقىۋەت ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۆزگىرىدۇ. ئۇ كەلگۈسىدە ماركس، ئېنگېلسلارنىڭ پەرەز قىلغان بىرلا ئومۇمخەلق مۇلۇكچىلىكىگە قاراپ ماڭىدۇ، بۇ ئېنىق. لېكىن ئۆتۈشنىڭ يولى قانداق بولىدۇ؟ ئۆتكەندە كىچىك كوللېكتىپتىن چوڭ كوللېكتىپقا، ئاندىن چوڭ كوللېكتىپتىن ئومۇمخەلق مۇلۇكچىلىكىگە ئۆتۈشتىن ئىبارەت بولىدىغانلىقى پەرەز قىلىنغان ئىدى. ئەمما ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ئەمەلىيىتىگە ئاساسلانغاندا، بۇ پەرەز بويىچە بولامدۇ — ياق؟ بۇنى داۋاملىق تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

كۆپ خىل مۇلۇكچىلىك شەكلىنى ئۆزگەرتىشتە ھەيلى قانداقلا يول قوللىنىلسۇن، تۈپ مەسىلە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىدىن ئايرىلىپ كېتەلمەيدۇ. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنى بەلگىلەيدۇ. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇش ئۇزاق مۇددەتلىك تۈپ ۋەزىپە. ئېلىمىز 30 يىلدىن كۆپرەك سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىپ، نىسبەتەن زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈپ، خېلى ماددىي تېخنىكا ئاساسىنى ئورناتتى. بۇنىڭدىن كېيىن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى زور دەرىجىدە راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، ئەسلىدە بار بولغان ماددىي تېخنىكا ئاساسىدا يوشۇرۇن كۈچلەرنى قېزىش، يېڭىلاش، ئۆزگەرتىش ئارقىلىق، كارخانىلاردىكى يوشۇرۇن كۈچلەرنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشىمىز لازىم. شۇنىڭدەك، تېخنىكىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇش، كەسپىي خادىملارنى كۆپلەپ يېتىشتۈرۈش، ئىقتىسادىي باشقۇرۇشنى ياخشىلاش ۋە كۈچەيتىش ئىقتىسادىي ئۈنۈمگە ئەھمىيەت بېرىش لازىم. ئەنە شۇنداق قىلغاندىلا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى كېڭەيتىش ۋە راۋاجلاندۇرۇشقا ئاساس يارىتىلىدۇ ھەم سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتىكى مۇلۇكچىلىك مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزگىرىشى ئۈچۈن ماددىي ئاساس تىكلىنىدۇ.

پەزىلەتلىك شەھەر ئاھالىسىنىڭ كۆز قاراشلىرى توغرىسىدا

ئەبۇ نەسر فارابى

تەھرىردىن:

ژورنىلىمىزنىڭ ئالدىنقى سانلىرىدا ئوتتۇرا ئەسىردە ئۆتكەن مەشھۇر مۇتەپەككۇر ئەبۇ نەسر فارابىنىڭ قىسمەن تەرجىمە ھالى، ئىجادىي پائالىيىتى ۋە پەلسەپە كۆز قاراشلىرى ھەققىدە بىر نەچچە ماقالە ئېلان قىلغان ئىدۇق.

ئەينى تارىخىي دەۋردە فارابى ئەسەرلىرى ئەرەپ تىلىدا يېزىلغان ئىدى. ئەپسۇسكى، ئۇنىڭ ئەرەپچە نۇسخىلىرى ھازىرچە قولىمىزدا بولمىغاچقا، كەڭ مۇشتەرىلار ۋە تەتقىقاتچىلارنى فارابى ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، سوۋېت ئىتتىپاقىدا نەشر قىلىنغان س. ن. گرىگورىيانىنىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران پەلسەپە تارىخىدىن» ناملىق ئەسىرىگە كىرگۈزۈلگەن فارابىنىڭ «پەزىلەتلىك شەھەر ئاھالىسىنىڭ كۆز قاراشلىرى توغرىسىدا رىسالە» سىدىن XXVI ۋە XXVII باپلىرىنى تاللاپ تەرجىمە قىلىپ ئېلان قىلدۇق.

XXVI باپ

ئىنساننىڭ جامائەت ۋە ئۆز ئارا ھەمكارلىقتا بولغان ئېھتىياجى توغرىسىدا

ھەر بىر ئادەم ئۆز تەبىئىتى جەھەتتىن شۇنداق تۈزۈلگەنكى، ئۇزىنىڭ ياشىشى ۋە ئەڭ يۈكسەك كامالەتكە ئېرىشىشى ئۈچۈن ئۇنىڭ نۇرغۇن نەرسىلەرگە ئېھتىياجى چۈشىدۇ. بۇ نەرسىلەرنى ئادەم ئۆزى يالغۇز قولغا كەلتۈرەلمەيدۇ. بۇ نەرسىلەر ئۇنىڭ بىر تۈركۈم كىشىلەردىن تەركىپ تاپقان جامائەتكە قاتنىشىشىنى تەقەززا قىلىدۇ، چۈنكى، بۇ جامائەتتىكى كىشىلەرنىڭ ھەر بىرى ئۇنى ئېھتىياجلىق نەرسىلەرنىڭ بىرەرسى بىلەن ئايرىم - ئايرىم تەمىنلەيدۇ.

مۇنداق ئەھۋالدا ھەر قانداق ئادەم 2 - بىر ئادەمگە نىسبەتەن ئەنە شۇنداق مۇھتاجلىق ھالىتىدە بولىدۇ. شۇنداق بولغانلىقتىن، پەقەت بىر - بىرىگە ياردەم قىلىدىغان نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ئىتتىپاقى ئارقىلىقلا ئىنسان ئۆز تەبىئىتىگە مۇناسىپ بولغان كامالەتكە ئېرىشەلىشى مۇمكىن. چۈنكى بۇ جامائەتتىكى ھەر بىر ئادەم 2 - بىر كىشىنىڭ ياشىشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان نەرسىنىڭ مەلۇم ئۈلۈشىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرىدۇ. بۇنداق جاما-

ئەتتىكى بارلىق ئەزالارنىڭ بىرلىككە كەلگەن پائالىيىتى شۇ ئەزالارنىڭ ياشىشى ۋە كامالـ
لەتكە يېرىشىشى ئۈچۈن ئېھتىياجلىق بولغان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ.
شۇ سەۋەپتىن، يەرنىڭ ياشاشقا بولىدىغان قىسمىدا ئادەملەر كۆپەيگەن ۋە ئولتۇراقلاشقان.
شۇنىڭ نەتىجىسىدە ئىنسانلار جەمىيەتلىرى كېلىپ چىققان بولۇپ، بۇلارنىڭ بەزىلىرى
تولۇق، يەنە بەزىلىرى تولۇقسىز جەمىيەتلەردىن ئىبارەت. تولۇق جەمىيەتلەر چوڭ، ئوتـ
تۇرا ۋە كىچىك دەپ ئۈچ تۈرگە ئايرىلىدۇ.

چوڭ جەمىيەت — يەر يۈزىدە ياشاۋاتقان بارلىق ئىنسانلار جەمىيەتلىرىنىڭ يىغىنـ
دىسىدىن ئىبارەت؛ ئوتتۇرا جەمىيەت دېگىنىمىز، مەلۇم بىر خەلقنىڭ ۋەكىللىكىدىكى جەمىـ
يەت دېمەكتۇر؛ كىچىك جەمىيەت بولسا، مەلۇم بىر خەلق ئولتۇراقلاشقان يەرنىڭ بىر
قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان بىر شەھەرنىڭ ئاھالىسىدىن ئىبارەت. يېزا ۋە مەھەللىسەردە
ياشىغۇچى ئاھالىلارنىڭ يىغىندىسى، ئۇندىن قالسا ئايرىم بىر كوچىدا ياشىغۇچى ئاھالىنىڭ
يىغىندىسى، ۋە ئاخىرىدا — بىرەر ئائىلىدە بىر ئۆيدە تۇرىدىغان كىشىلەرنىڭ يىغىندىسى
تولۇقسىز جەمىيەتلەرنى تەشكىل قىلىدۇ. كېيىنكىلىرى تۆۋەن دەرىجىلىك جەمىيەتنى تەشكىل
قىلىدۇ. مەھەللە ۋە يېزىنىڭ ھەر ئىككىسى شەھەرگە تەۋە، لېكىن يېزا پەقەت شۇ مەنـ
دىلا شەھەرگە تەۋە بولىدۇكى، ئۇ شەھەرگە خىزمەت قىلىدۇ، ھالبۇكى مەھەللە شەھەرگە
تەئەللۇق بولۇپ، شەھەرنىڭ بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ. كوچا مەھەللىنىڭ بىر قىسمى،
ئۆي — كوچىنىڭ بىر قىسمى، شەھەر — بەلگىلىك جاينىڭ بىر قىسمى، خەلق — يەر
يۈزىدە ياشاۋاتقان بارلىق ئاھالىلار يىغىندىسىنىڭ بىر قىسمىدۇر.

ئەڭ زور ھالاۋەت ۋە ئەڭ يۈكسەك كامالەتكە ھەممىدىن ئاۋال ئېرىشىدىغىنى،
كامالەتنىڭ تۆۋەن باسقۇچىدا تۇرغان جەمىيەت ئەمەس، بەلكى شەھەردۇر. ھالاۋەتنىڭ
خۇسۇسىيىتى ئەمەلىيەتتە شۇنداقكى، ئۇ خالاش ۋە ئىختىيارى تاللاش بىلەن قولغا كەلـ
تۈرىلىدۇ. (يامانلىقمۇ خالاش ۋە ئىختىيارى تاللاش بويىچە كېلىپ چىقىدۇ. بۇنىڭدىن
قارىغاندا، شەھەر يامانلىقتىن ئىبارەت بىر قىسىم مۇددىئالارنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا شارائـ
ئىت ھازىرلاپ بېرەلەيدۇ) شۇڭا شەھەر بەخت يارىتىش ئۈچۈن خىزمەت قىلالايدۇ.

ئاھالىسى بەخت يارىتىش ئىشلىرىدا ئۆز ئارا ھەمكارلىشىدىغان شەھەر — پەزىلەتـ
لىك شەھەر، ئادەملىرى بەخت يارىتىش مەقسىدى بىلەن بىر-بىرىگە ياردەم قىلىدىغان
جەمىيەت — پەزىلەتلىك جەمىيەتتۇر. بەخت-سائادەتكە ئېرىشىش مەقسىتىدە ھەممە شەـ
ھەرلىرى بىر-بىرىگە ياردەم قىلىشىدىغان خەلق — پەزىلەتلىك خەلقتۇر. ئەگەر بەختكە
ئېرىشىش ئۈچۈن ھەممە خەلقلەر بىر-بىرىگە ياردەم قىلىشىدىغان بولسا، پۈتۈن يەر
يۈزى پەزىلەتلىك بولۇپ قالىدۇ.

پەزىلەتلىك شەھەر، تىرىك مەۋجۇداتنىڭ ھاياتىنى ساقلاش ۋە ئۇنى تېخىمۇ
مۇكەممەللەشتۈرۈش ئۈچۈن ھەممە ئەزالىرى بىر-بىرىگە ياردەملىشىپ تۇرىدىغان كامالەتـ
لىك ساغلام بەدەنگە ئوخشايدۇ. بەدەندىكى ئەزالار ئۆزىنىڭ تەبىئىتى ۋە ئىقتىدارى جەـ

ھەتتە بىر - بىرىدىن ئۈستۈن تۇرۇش بىلەن ئۆز ئارا پەرقلىنىدۇ. يەنى، بۇ ئەزالار مۇنۇلاردىن تەركىب تاپىدۇ: بىر ئاساسلىق ئەزا — يۈرەك، ئەزالار — ئۆز دەرىجىلىرى بويىچە شۇ ئاساسلىق ئەزاغا يېقىنلىشىدىغان بۇ ئەزالارنىڭ ھەر بىرى تەبىئىي يارىتىلىشىدىنلا بەلگىلىك ئىقتىدارغا ئىگە بولۇپ، شۇ ئىقتىدارنىڭ ياردىمى بىلەن ئۇ ئۆز پائالىيىتىنى ھېلىقى ئاساسلىق ئەزانىڭ تەبىئىي مەقسىتىگە مۇۋاپىق ھالدا ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ؛ ۋە يەنە باشقا ئەزالار بولۇپ، ئۇلارمۇ بەلگىلىك ئىقتىدارغا ئىگە. ئۇلار ئۆز ئىقتىدارىنىڭ ياردىمى بىلەن ھېلىقى ئاساسلىق ئەزاغا بىۋاسىتە باغلانمىغان ئەزالارنىڭ مەقسەتلىرىگە مۇۋاپىق ھالدا ھەرىكەتلىنىدۇ. بۇلار ئىككىنچى دەرىجىلىك ئورۇندا تۇرىدىغان ئەزالار بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. يەنە شۇنىڭدەك، ئۆز پائالىيىتىنى ئىككىنچى دەرىجىلىك ئورۇندا تۇرىدىغان ئەزالارنىڭ مەقسەتلىرىگە مۇۋاپىق ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان ئەزالار ۋە ئەڭ ئاخىرىدا، ئۆزلىرى خىزمەت قىلىسىمۇ، مۇتلەق ھېچنىمىنى باشقۇرمايدىغان ئەزالار بولىدۇ. خۇددى شۇنداقلا، شەھەر جامائەتچىلىكىنىڭ ئەزالىرىمۇ ئۆز ئورۇنلىرىنىڭ بىر - بىرىدىن ئۈستۈن تۇرۇشى بىلەن بىر - بىرىدىن قەتئىي پەرقلىنىدۇ: شەھەردە مۇئەييەن بىر ئادەم باشلىق ۋە بۇ باشلىققا ئۆزلىرىنىڭ دەرىجىلىرى بويىچە يېقىنلىشىدىغان باشقا كىشىلەر بار. ھەر بىر كىشى ئۆز ئورۇنلىرى ۋە ئىقتىدارىغا قاراپ، باشلىقنىڭ مۇددىئاسى تەلەپ قىلىدىغان ھەرىكەتنى بېجىرىدۇ. بۇ كىشىلەر بىرىنچى باسقۇچتا تۇرىدۇ. ئۇلاردىن قالسا، بىرىنچى باسقۇچتىكى كىشىلەرنىڭ مەقسەتلىرىگە مۇۋاپىق ھەرىكەت قىلىدىغان باشقا كىشىلەر بار. بۇ كىشىلەر ئىككىنچى باسقۇچتا تۇرىدۇ. شۇ تەرىقىدە داۋاملىشىپ، كېيىنكىنى تۇرىدىغان كىشىلەرنىڭ مەقسەتلىرىگە مۇۋاپىق ھەرىكەت قىلىدىغان كىشىلەر بولىدۇ. شەھەر جامائەتچىلىكىنىڭ تۈرلۈك ئەزالىرى يەنە شۇ تەرتىپ بويىچە ئورۇنلاشقان بولۇپ، ئەڭ ئاخىرىدا تۇرىدىغانلىرى — يۇقۇرىدىكى كىشىلەرنىڭ كېيىنكىلىرىنىڭ مۇددىئالىرىغا مۇۋاپىق ئىش قىلىدۇ. بۇنداق كىشىلەر خىزمەت قىلىدۇ، لېكىن باشقىلار ئۇلار ئۈچۈن خىزمەت قىلمايدۇ. ئۇلار تۆۋەن باسقۇچتا ۋە ئەڭ تۆۋەن ئورۇندا تۇرىدىغان كىشىلەر ھېساپلىنىدۇ. ھالبۇكى، بەدەن ئەزالىرى تەبىئىي ئەزالاردۇر، شەھەر جامائەتچىلىكىنىڭ ئەزالىرى گەرچە ئوخشاشلا تەبىئىي ئەزا بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ شەھەر ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرىدىغان ئورنى ۋە ئىقتىدارى تەبىئىي بولمايدۇ، لېكىن ئىختىيارلىقنى مەنبە قىلىدۇ، چۈنكى شەھەر جامائەتچىلىكىنىڭ ئەزالىرى ئۆز ئارا بىر - بىرىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن بىرەر نەرسىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ھەر بىر ئادەم باشقا بىر ئادەمگە مەنپەئەت يەتكۈزىدۇ. لېكىن ئۇلارنىڭ شەھەر جامائەتچىلىكىگە ئەزا بولۇشى ئۇلارنىڭ تەبىئىتىگە ئاساسەنلا ئەمەس، بەلكى يەنە ئىختىيارلىق مەنبەسىدىن كېلىپ چىقىدىغان سەنئەت ۋە شۇ قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەرگە ئاساسەنمۇ بولىدۇ.

شەھەر جامائەتچىلىكى ئەزالىرىنىڭ ئىختىيارلىقنى مەنبە قىلغان تۈرلۈك ئىقتىدارلىرى ۋە ئورۇنلىرى بەدەن ئەزالىرىنىڭ تەبىئىي ئىقتىدارلىرىغا ئوخشاشتۇر.

XXVII باپ

شەھەر جامائەتچىلىگىنىڭ ئاساسلىق ئەزاسى توغرىسىدا

بەدەندىكى ھەممە ئەزالار ئىچىدە ئاساسلىق ئەزا تەبىئى ھالدا ئەڭ مۇكەممەل ۋە ئەڭ يېتىلگەن بولىدۇ؛ باشقا ئەزالار بىلەن بىر قاتاردا ئۇنىڭغا خاس بولغان شەيئىلەر ئىچىدە ئۇنىڭ ئۆزىگە تىگىشلىك بولغىنى ئەۋزەللىكىنىڭ يوقۇرى باسقۇچىدا تۇرىدۇ؛ بۇ ئەزادىن تۆۋەن ئورۇن ئالغان باشقا ئەزالار ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئۆزلىرىدىن تۆۋەن تۇرىدىغان ئەزالارنى باشقۇرىدۇ. (شۇنىڭ بىلەن بىرگە، بۇ ئەزالارنىڭ باشقۇرۇشىنى ئاساسلىق ئەزانىڭ باشقۇرۇشى بىلەن سېلىشتۇرغاندا تۆۋەن باسقۇچتا تۇرىدۇ، چۈنكى بۇ ئەزالار باشقۇرىدۇ، ئەمما ئۆزلىرىمۇ باشقۇرىلىدۇ). خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش شەھەر جامائەسىنىڭ بارلىق ئەزالىرى ئىچىدە ئۇنىڭ باشلىقى ئۆزىگە خاس بولغان جەھەتلەردە ئەڭ كامالەتلىك بولىدۇ؛ شەھەر جامائەسىنىڭ باشقا ئەزالىرى بىلەن بىر قاتاردا ئۇنىڭ ئىگە بولغان شەيئىسى ئەڭ ئەۋزەل بولىدۇ، ئۇ ئۆزى باشقۇرۇۋاتقان ۋە ئۆز نۆۋىتىدە باشقىلارنى باشقۇرىدىغان ئادەملەردىن ئۈستۈن تۇرىدۇ.

ھەممىدىن ئاۋال يۈرەكنىڭ مەۋجۇت بولۇشى شەرت. شۇنداق بولغاندىلا ئۇ، بەدەندىكى باشقا ئەزالارنىڭ مەۋجۇت بولۇشى، بۇ ئەزالاردا ئىقتىدارلارنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە بۇ ئىقتىدارلارنىڭ بەلگىلىك تەرتىپكە سېلىنىشى ئۈچۈن سەۋەپ بولالايدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئەگەر مەلۇم بىر ئەزادا چاتاق چىقسا، يۈرەك بۇ چاتاقنىڭ تۈگىتىلىشىنى تەمىن ئېتىدۇ. خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش، مۇئەييەن شەھەرنىڭ شەھەر باشلىقىمۇ ھەممىدىن ئاۋال مەۋجۇت بولۇشى لازىم. شۇنداق بولغاندا ئۇ شەھەر جامائەسى ۋە ئۇنىڭ ئەزالىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى، ئۇلاردا ئىرادىنى مەنبە قىلغان ئالاھىدىلىكلەرنىڭ پەيدا بولۇشى ئۈچۈن سەۋەپ بولالايدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئەگەر شەھەر جامائە ئەزالىرىنىڭ بىرەرسىدە چاتاق چىقسا، شەھەر باشلىقى بۇنداق چاتاقنىڭ تۈگىتىلىشىنى تەمىن ئېتىدۇ.

ئاساسلىق ئەزاغا يېقىن بولغان ئەزالار تەبىئى ھەركەتلەر ئىچىدە بىرىنچى باشقۇرغۇچى ئەزانىڭ تەبىئى مەقسىدىگە مۇۋاپىق ھالدا ئەڭ يۈكسەك ھەركەتلەرنى ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن تۇرىدىغان ئەزالار بولسا، ئانچە يۈكسەك بولمىغان ھەركەتلەرنى ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدىكى ئەزالار ئەڭ تۆۋەن ھەركەتلەرنى ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ. خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش، ئادەملەر تەرىپىدىن ئۆز ئىرادىسى بويىچە ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدىغان ھەركەتلەر ئىچىدىمۇ شەھەر جامائەسىنىڭ باشلىقىغا ئەڭ يېقىن بولغان ئەزالار ئەڭ ئىپتىخارلىق ئىش - ھەركەتلەرنى ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ، ئۇلارنىڭ قول

ئاستىدىكىلەر — ئىپتىخارلىقى ئازراق ھەركەتلەرنى ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ ۋە شۇ تەرىقىدە شەھەر جامائەسىنىڭ ئەڭ تۆۋەن ئىشلارغا قىلىدىغان ئەزالىرىغىچە داۋاملىشىدۇ.

بەزى ئىش - ھەركەتلەرنىڭ خاراكتېرىنى تۆۋەن دېيىشتىكى سەۋەپنى شۇنداق دەپ چۈشەندۈرۈشكە بولىدىكى، ئۇنداق ئىش - ھەركەتلەرگە ئۇزلىرى زور پايدا كەلتۈرىدىغان بولسىمۇ (بەدەندىكى سۈيدۈك يولى ۋە توغرا ئۈچەيلەرنىڭ ھەركىتىگە ئوخشاش) ئۇلارنىڭ ئوبيېكتلىرى پەس بولىدۇ، ياكى ئۇ ئىش - ھەركەتلەرنىڭ كەلتۈرىدىغان پايدىسى ئاز بولىدۇ، ياكى بولمىسا، ئۇلارغا ئورۇنلاش ئىنتايىن ئاسان بولىدۇ. شەھەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندىمۇ، ھەر قايسى قىسىملىرى ئۆز ئارا تەبىئىي ماسلاشقان، ئىستىملاشقان ۋە رەتكە سېلىنغان ھەر قانداق ئومۇملۇققا نىسبەتەن ئېيتقاندىمۇ ئەھۋال ئەنە شۇنداق. چۈنكى ھەر قانداق ئەھۋال ئاستىدا ئومۇملۇق ئىچىدە باشلىق بولىدۇ. ئۇنىڭ باشقا ئەزالارغا بولغان مۇناسىۋىتى يۇقۇرىدا ئېيتىلغانغا ئوخشاش. بارلىق مەۋجۇداتقا نىسبەتەن ئېيتقاندىمۇ ئەھۋال ئەنە شۇنداق. باش سەۋەپنىڭ باشقا مەۋجۇت شەيئىلەرگە بولغان مۇناسىۋىتى پەزىلەتلىك شەھەر ھوكۇمدارىنىڭ شەھەر ئومۇملىقىدىكى باشقا ئەزالارغا بولغان مۇناسىۋىتىگە ئوخشايدۇ. ماددىدىن خالى بولغان شەيئىلەر باش سەۋەپكە ئەڭ يېقىن تۇرغان بولىدۇ. ئۇنىڭدىن تۆۋەندە ئاسمان جىسىملىرى ئاندىن ماددىي جىسىملار كېلىدۇ. بۇ شەيئىلەرنىڭ ھەر بىرى ئۆز قۇربىنىڭ يېتىشىچە باش سەۋەپكە ئەگىشىدۇ، ئىنتىلىدۇ ۋە ئۇنىڭغا تەقلىت قىلىدۇ. ھالبۇكى، بۇ شەيئىلەرنىڭ مەقسەتكە ئىنتىلىشى ئۆز دەرىجىلىرىگە مۇۋاپىق ھالدا بولىدۇ، يەنى تۆۋەن تۇرغان شەيئى ئۆزىدىن بىر ئاز يۇقۇرى تۇرىدىغان شەيئىنىڭ مەقسىتىگە ئىنتىلىدۇ. بۇ شەيئى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئۆزىدىن يۇقۇرى تۇرىدىغان شەيئىنىڭ مەقسىتىگە ئىنتىلىدۇ. ئۈچىنچىسىمۇ ئۆزىدىن يۇقۇرى شەيئىنىڭ مەقسىتىگە ئىنتىلىدۇ ۋە شۇ تەرىقىدە ئۆزى بىلەن باش سەۋەپنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق ۋاستە بولمايدىغان شەيئىلەرگىچە داۋاملىشىدۇ. بارلىق مەۋجۇدات ئەنە شۇ تەرتىپ بويىچە باش سەۋەپنىڭ مەقسىتىگە ئىنتىلىدۇ. بەزى شەيئىلەر ئۆزلىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇشى ئۈچۈن زورۇر بولغان ھەممە شەيئىلەرگە ئەڭ دەسلەپتىلا ئىگە بولغان بولىدۇ. بۇنداق شەيئىلەر ئەڭ دەسلەپتىلا باش سەۋەپنىڭ ئۈلگىسى ۋە مەقسىدى بويىچە ئىش قىلىشقا بېغىشلانغان ۋە شۇ سەۋەپتىن ئۇلار ئەڭ يۇقىرى باسقۇچتا تۇرىدىغان بولۇپ قالغان. ئۆزلىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇشى ئۈچۈن زورۇر بولغان شەيئىلەرنىڭ ھەممىسىگىلا ئەڭ دەسلەپتە ئىگە بولمىغان شەيئىلەرگە كۈچ ئاتا قىلىنغان. ئۇلار شۇ كۈچكە تايىنىپ ئۆزلىرى ئېرىشىشكە تېگىشلىك شەيئىلەرگە قاراپ ئىلگىرىلەيدۇ ۋە شۇنىڭ بىلەن باش سەۋەپنىڭ مەقسىتىگە ئەگىشىدۇ. پەزىلەتلىك شەھەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندىمۇ ئەھۋال ئەنە شۇنداق بولىدۇ. شەھەر ئومۇملىقىنىڭ بارلىق ئەزالىرى ھەر بىرى ئۆز دەرىجىسىگە مۇۋاپىق رەۋىشتە ئۆز ھەركەتلىرىنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق شەھەرنىڭ بىرىنچى باشلىقىنىڭ مۇددىئاسىغا ئەگىشىشى كېرەك.

كورۇنگەنلا ئادەم پەزىلەتلىك شەھەرگە باشلىق بولالمايدۇ. چۈنكى، باشقۇرۇش ئىشى مۇنداق ئىككى ئامىلغا باغلىق بولىدۇ: بىرىنچىدىن، ئادەم ئۆز تەبىئىتىدىن باشقۇ-رۇش ئىشىغا لاياقەتلىك بولۇشى لازىم؛ ئىككىنچىدىن، ئىرادىنى مەنبە قىلغان مەۋقەسى ۋە ئىقتىدارى بولۇشى لازىم، كىمكى باشقۇرۇش ئىشىغا ئۆز تەبىئىتىدىن يارامىلىق بولسا، باشقۇرۇش ئىشى شۇنىڭ زىممىسىگە چۈشىدۇ. ھەر قانداق ماھارەتمۇ باشقۇرۇش ۋاستىسى بولۇۋەمەيدۇ؛ ئەكسىچە، ماھارەتلەرنىڭ كۆپچىلىكى، يەنە شەھەردە ئىشلىنىدىغان ھۈنەر-سەنئەتلەر، خۇددى كۆپچىلىك تەبىئىي ئىقتىدارلارغا ئوخشاش، خىزمەت قىلىش ئىقتىدارى-دىن ئىبارەت بولىدۇ. ماھارەتلەر ئىچىدە ھەم باشقۇرۇش قورالى، ھەم باشقا ماھارەتلەر ئۈچۈن خىزمەت قىلىش قورالى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىدىغانلىرى بولىدۇ ۋە يەنە پەقەت خىزمەت قىلىش قورالىلا بولۇپ، ھەرگىزمۇ باشقۇرۇش قورالى بولالمايدىغان ماھارەتلەر بولىدۇ. خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش، كورۇنگەنلا ماھارەت ۋە كورۇنگەنلا ئىقتىدارمۇ پەزى-لەتلىك شەھەرنى باشقۇرۇش سەنئىتى بولۇۋەمەيدۇ.

بەدەندىكى ئاساسلىق ئەزانىڭ باشقا بىر ئەزا تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدىغان بولۇشى مۇمكىن بولمىغىنىغا ئوخشاش، مەلۇم بىر تۈردىكى بىرىنچى ۋە ئاساسلىق شەيئىنىڭ ئۆزى-گە تۈردەش بولغان باشقا بىر شەيئى تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدىغان بولۇپ قېلىشى مۇمكىن ئەمەس (بەلگىلىك شەيئىلەر يىغىندىسى ئىچىدىكى ھەر قانداق شەيئىگە قارىتا ئېيتقاندىمۇ شۇنداق بولىدۇ.) خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش، پەزىلەتلىك شەھەرنىڭ بىرىنچى باشلىقىمۇ شۇنداق ماھارەتكە ئىگە بولۇشى كېرەككى، بۇ ماھارەت ئاللىقانداق بىر شەيئىگە خىزمەت قىلىش ۋاستىسى بولماسلىقى ۋە باشقا بىر ماھارەتنىڭ باشقۇرۇش ئوبيېكتى بولماسلىقى شەرت. بىرىنچى باشلىقنىڭ ماھارىتى شۇنداق ماھارەتكى، ئۇنىڭ مۇددىئاسىغا باشقا ھەممە ماھارەتلەر بويسۇنىدۇ ۋە پەزىلەتلىك شەھەردىكى ھەممە ئىش - ھەرىكەتلەر شۇ مۇددىئا ئۈچۈن بېجىرىلىدۇ. مۇنداق ئادەم باشقا ھېچقانداق كىشى تەرىپىدىن باشقۇرۇلمايدۇ؛ بۇ — كامالەتكە يېتىپ، ئەمەلدىكى ئىدراك ۋە ئاڭغا ئىگە بولغان ئادەمدۇر. بۇ — تە-سەۋۋۇر قىلىش ئىقتىدارى بىز تىلغا ئالغان كامالەتنىڭ ئالىي دەرىجىسىگە تەبىئىي ھالدا يەتكەن ئادەمدۇر. بۇ ئىقتىدار بىدارلىق پەيتىدىمۇ، شۇنداقلا خاس شەيئىلەرنىڭ (شۇ شەيئىلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ياكى ئۇلارنىڭ نۇسخىلىرىنىڭ) يائالىيەتچان ئىدراكتىن خالىي بولغان ئۇيقۇلۇق پەيتىدىمۇ، تەبىئىي ھالدا ئۇقۇمغا مايىل بولىدۇ. شۇنداق بولۇ-شى ئۈچۈن، ئۇنىڭدىكى مەجھۇل ئىدراك ھەممە چۈشەنچىلەرنى تولۇق ئىگىلىگەن بولۇشى، بۇ چۈشەنچىلەرنىڭ بىرىمۇ ئۇنىڭدىن سىرتتا قالماسلىقى، ئىدراكىنىڭ ئۆزى بولسا، ئەمەل-دىكى ئىدراك بولۇشى لازىم.

شۇنداق قىلىپ، مەجھۇل ئىدراكى ھەممە چۈشەنچىلەرنى تولۇق ئىگىلىگەن ئادەم ئەمەلدىكى ئىدراكقا ۋە ئەمەلدىكى ئاڭغا ئىگە بولغان بولىدۇ. ئۇ، بىلىنىدىغان شەيئىلەر-نى ئۆزلىگىدىن بىلىدىغان بولىدۇ. ئەنە شۇ چاغدا ئىنسان مەلۇم دەرىجىدە ئەمەلدىكى

ئىدراكنى ھاسىل قىلىشقا باشلايدۇ. بۇنداق ئەمەلدىكى ئىدراكنىڭ دەرىجىسى مەجھۇل ئىدراكقا نىسبەتەن يۇقىرى بولىدۇ. ئۇنىڭدىن مۇكەممەل بولىدۇ ۋە ئۇنىڭغا نىسبەتەن ماددىدىن كۆپرەك ئايرىلغان، پائالىيەتچان ئىدراكقا يېقىنراق تۇرغان بولىدۇ. بۇ خىل ئىدراك، ھاسىل قىلىنغان ئىدراك دېيىلىدۇ. ئۇ، مەجھۇل ئىدراك بىلەن پائالىيەتچان ئىدراكنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئورۇننى ئىگىلىگەن بولۇپ، ئۇنى پائالىيەتچان ئىدراكتىن ئايرىپ تۇرىدىغان ھېچنەرسە يوق. مەجھۇل ئىدراك گويا ھاسىل قىلىنغان ئىدراكنىڭ ماددىسى ۋە ئوبيېكتى، ھاسىل قىلىنغان ئىدراك گويا پائالىيەتچان ئىدراكنىڭ ماددىسى ۋە ئوبيېكتىدىن ئىبارەت. تەبىئى شەكىلدىن ئىبارەت بولغان پىكىر قىلىش ئىقتىدارى دېگىنىمىز — ماددا يەنى ئەمەلدىكى ئىدراكتىن ئىبارەت بولغان مەجھۇل ئىدراكنىڭ ئوبيېكتى دېمەكتۇر.

ئىنساننى ئىنسان قىلىدىغان بىرىنچى باسقۇچ، تەبىئى شەكىلنىڭ بارلىققا كېلىش باسقۇچىدۇر. تەبىئى شەكىل ئەمەلدىكى ئىدراك بولۇشقا قادىر ۋە تەييار ھالەتتە بولىدۇ. بۇ شەكىل ھەممە ئۈچۈن ئورتاق بولۇپ، پائالىيەتچان ئىدراكتىن ئىككى باسقۇچ بىلەن، يەنە مەجھۇل ئىدراكنىڭ ئەمەلدىكى ئىدراكقا ئۆتۈشى ۋە ھاسىل قىلىنغان ئىدراكنىڭ شەكىللىنىشى بىلەن ئايرىلىدۇ. دېمەك، ئىنسانچىلىقنىڭ بىرىنچى باسقۇچقا يەتكەن ئادەم بىلەن پائالىيەتچان ئىدراك ئوتتۇرىسىدىمۇ يەنە شۇنداق ئىككى باسقۇچ مەۋجۇت. تولۇق يېتىلگەن مەجھۇل ئىدراك بىلەن تەبىئى شەكىل گويا ماددا بىلەن شەكىلنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان بىرلىككە ئوخشاش بىر خىل بىرلىكنى شەكىللەندۈرگەن ۋە مەزكۇر ئىنسان ئىنسانى شەكىلگە كىرگەن بولسا، يەنە مەجھۇل ئىدراك ئەمەلدىكى ئىدراكقا ئايلانغان بولسا، بۇنداق ئەھۋالدا، بۇ ئىنسان بىلەن پائالىيەتچان ئىدراك ئوتتۇرىسىدا پەقەت بىرلا باسقۇچ بولىدۇ. تەبىئى شەكىل مەجھۇل ئىدراكنىڭ ماددىسى بولغان، مەجھۇل ئىدراك ئەمەلدىكى ئىدراك ھاسىل قىلىنغان ئىدراكنىڭ ماددىسى بولغان، ھاسىل قىلىنغان ئىدراك پائالىيەتچان ئىدراكنىڭ ماددىسى بولغان ۋە بۇلارنىڭ ھەممىسى بىرلەشكەن شارايىتتا مەزكۇر ئىنسان ۋۇجۇدىدا پائالىيەتچان ئىدراك بار بولغان ئىنسانغا ئايلىنالايدۇ.

ئەگەر بۇ ئەھۋال ئۇنىڭ پىكىر قىلىش ئىقتىدارىنىڭ ھەر ئىككى قىسمىدا، يەنە نەزىرىيىۋى ئىقتىدارى ۋە ئەمەلى ئىقتىدارىدا، ئاندىن ئۇنىڭ تەسەۋۋۇر قىلىش ئىقتىدارىدا يۈز بەرسە، ئەنە شۇ چاغدا بۇ ئىنسان چىنلىقنى ئىدراك قىلالايدىغان ئىنسان بولۇپ چىقىدۇ. ھەمدە ئاللا (ئۇ ئۇلۇق ۋە ھەممىگە قادىر) پائالىيەتچان ئىدراكنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئۇنىڭغا نامايەن بولىدۇ.

رەھىملىك ۋە ھەممىدىن ئۈستۈن ئاللادىن، پائالىيەتچان ئىدراكقا قويۇلغان شەيئى تولۇپ - تاشقاندىن كېيىن، ھاسىل قىلىنغان ئىدراكنىڭ ۋاستىسى بىلەن مەجھۇل ئىدراكقىمۇ قويۇلىدۇ، ئاندىن ئۇنىڭ تەسەۋۋۇر قىلىش ئىقتىدارىغا قويۇلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، بۇ ئىنسان ئاللادىن ئۇنىڭ ئىدراك قىلغۇچى ئەقلىگە قويۇلغان شەيئىنىڭ شارا-

پتى بىلەن دانىشمەن، پەيلاسوپ ۋە مۇكەممەل ئەقىل ئىگىسى بولۇپ قالىدۇ، ئاللادىن ئىنساننىڭ تەسەۋۋۇر قىلىش ئىقتىدارىغا قويۇلىدىغان شەيئىنىڭ شاراپىتىدىن بولسا، ئۇ پەيغەمبەر، كەلگۈسىنى بىلىدىغان ئەۋلىيا ۋە كوز ئالدىدا ئۇتتۇۋاتقان ۋەقەلەرنىڭ تەبىر- لىگۈچىسى بولۇپ قالىدۇ. بۇنىڭ ھەممىسى، يىغىپ ئېيتقاندا، ئۇنىڭغا خۇدانى تونۇتقان مەۋجۇدىيەتنىڭ شاراپىتىدىن بولىدۇ. بۇنداق ئادەم ئەڭ يۇقۇرى دەرىجىلىك ئىنسانى كامالەتكە ئىگە بولىدۇ ۋە بەخت - سائادەتنىڭ ئەڭ يۇقۇرى پەللىسىدە تۇرىدۇ. ئۇنىڭ قەلبى مۇكەممەللەشكەن، بىر تەرەپتىن زىكرى قىلىنغان ئۇسۇلدا پائالىيەتچان ئىدراك بىلەن بىرلەشكەن بولىدۇ. بۇنداق ئىنسان بەختكە ئېلىپ بارىدىغان ھەر قانداق ئىش - ھەركەتتىن خەۋەردار بولىدۇ. باشلىق ئۇزىدە ھازىرلىشى لازىم بولغان بىرىنچى شەرت ئەنە شۇنىڭدىن ئىبارەت. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇ يەنە ئۇزىنىڭ بىلىدىغانلىرىنى سوز بىلەن پىششىق ۋە ئوبرازلىق بايان قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇشى كېرەك. ئۇ كىشىلەر- نى بەختكە ۋە شۇ بەختكە ئېرىشتۇرىدىغان ئىش - ھەركەتلەرگە ئەڭ ياخشى ئۇسۇل بىلەن يېتەكلەشنى بىلىشى كېرەك. ئۇ شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئايرىم ئىش - ھەركەتلەرنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۇچۇن، يېتەرلىك دەرىجىدە جىسمانى قۇۋۋەتكىمۇ ئىگە بولۇش كېرەك.

ئېنگېلس لېنىن ھەققىدە

ئەگە ئورتا ئەسىر قاراڭغۇ تۇنىدىن كېيىن يېڭى ئويلاپ بېقىلمىغان كۈچ - قۇدرەت بىلەن بىراقلا يېڭىۋاشتىن گۈللەندى ۋە كارامەت سۇرئەت بىلەن تەرەققى قىلدى دېيىلسە، ئۇ ھالدا بۇ موجىزىنى يەنە بىر قېتىم ئىش لەپچىقىرىشقا مەنسۇپ قىلىشىمىز لازىم.

«تەبىئەت دىيالېكتىكىسى - يېڭى تارىخىدىن ئۇزۇندىلەر». 315-بەت

× × ×

بىر مىللەت يېڭىنىڭ ئەڭ يۇقۇرى پەللىسىدە تۇرماقچى بولىدىكەن، بىر مىنۇت- مۇ نەزىرىيىۋى تەپەككۇرسىز قالماسلىقى كېرەك.

«تەبىئەت دىيالېكتىكىسى» 52 - بەت.

ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا

تۇرغۇن ئالماس

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئۇيغۇر تارىخىنى تەتقىق قىلىشقا كىرىشكەن تارىخشۇناسلاردا، ئۇيغۇرلارنىڭ شىنجاڭدا قاچاندىن بۇيان ماكانلاشقانلىقى ۋە ئەسلى كېلىپ چىقىشى ھەققىدە بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان مۇنداق ئىككى خىل كۆز قاراش بار.

بۇ ئىككى خىل كۆز قاراشنىڭ بىرىنچى خىلى: ئۇيغۇرلار مىلادىنىڭ 845-يىلى موڭغۇلىيە دالىسىدىن غەرپكە كۆچۈپ، شىنجاڭدا ماكانلاشقان دەپ قارىسا، ئىككىنچى خىلدىكىلىرى، ئۇيغۇرلار ئەزەلدىن موڭغۇلىيەنىڭ شەرقىدىكى ھىنگان تاغلىرى (قىدىرقان تاغلىرى) دىن غەربتە بالقاش كۆلىنىڭ بويىغىچە بولغان كەڭ تېرىتورىيىدە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا (شىنجاڭ بۇنىڭ ئىچىدە) ئولتۇراقلاشقان قەدىمقى خەلق دەپ قارايدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل قاراش بار. بىرىنچى خىلى: ئۇيغۇرلار بىلەن ھۇنلار ۋە تۈركلەر قان-قېرىنداش دەپ قارىسا، ئىككىنچى خىلدىكىلىرى ھۇنلار، ئۇيغۇرلار، تۈركلەر قان-قېرىنداشلىق جەھەتتە بىر-بىرىگە مۇناسىۋەتسىز دەپ قارايدۇ.

مەن بۇ مەسىلەر ئۈستىدە تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، يۇقىرىدىكى ئىككى خىل كۆز قاراشلار ھەققىدە ئۆز مۇلاھىزىلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتىمەن.

1 - ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسلى ماكانلىرى ھەققىدە

ئۇيغۇرلار تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەڭ ئاساسلىق بىر تارمىقى بولۇپ، تارىخىنىڭ ئۇزۇنلۇقى، ئەمگەكچانلىقى، كۈرەشچانلىقى بىلەن شانلىق مەدەنىيەت يارىتىپ، جۇڭگو ۋە دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ خەزىنىسىگە ئۆلمەس تۆھپىلەرنى قوشقان مىللەت.

ئۇيغۇرلار مىلادىدىن خېلى كۆپ ئەسىرلەر ئىلگىرى «تۇرالار» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن بولسىمۇ جۇڭگونىڭ قەدىمقى تارىخىي كىتابلىرىدا پەقەت مىلادىدىن 3 ئەسىر بۇرۇنلا تىلغا ئېلىنغان. ئۇلار شەرقتە بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىدىن تارتىپ غەربتە ئېرتىش دەرياسى، بالقاش كۆلىنىڭ بويلىرى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا قاتارلىق بىپايان تېرىتورىيىدە ياشاپ بۇ جايلارنىڭ تەبىئىي شارائىتىنى ھىسابقا ئېلىپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، ھۈنەرۋەنچىلىك، ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

ھازىرقى زاماندىكى غەرپ بۇرژۇئا تارىخچىلىرىنىڭ بىر قىسمى، شىنجاڭدا قەدىمقى زاماندا ياشىغان خەلقلەر ھىندى-ياۋروپا تىل سىستېمىسىدا سۆزلىشىدىغان، ئېرقى

جەھەتتىن ئارىيان نەسلىگە (ئىرانلىقلارمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) مەنسۇپ بولغانلار ئىدى، دېيىشىدۇ. مەسىلەن: چاررۇسسىيە جاھانگىرلىكىنىڭ چوڭ جاسۇسى گ. گارژىمايلو بۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئەڭ قەدىمقى دەۋردە پامىردىن تارتىپ ئۇنىڭ شەرقىغە (تارىم ئويمانلىقىنى دىمەكچى — ت) ئىرانلىقلار كېلىپ جايلاشقان. يەنە مەلۇم بىر مەزگىلگە كەلگەندە جۇڭگونىڭ ئىچكى جايلىرىدىن خەنزۇلار بۇ يەرگە زومۇ-زو كەلگەن»①

ئۇ يەنە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «تۇرپاننىڭ دەسلەپكى ئاھالىسى ئىرانلىقلار ئىدى. كېيىنكى چاغلارغا كەلگەندە، ئۇلارنى كېلىپ چىققىشى تۈركلەرگە مەنسۇپ بولغان خىلمۇ-خىل ئاھالە شەرق تەرەپتىن كېلىپ قىستاپ قويدى. نەتىجىدە تۇرپاندا ئولتۇراقلاشقان ئىرانلىقلارنىڭ بىر قىسمى كېيىن كەلگەنلەر تەرىپىدىن سىقىپ چىقىرىلىپ، جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىغا كەتتى. بىر قىسمى ئۇلارغا ئاسسىمىلاتسىيە بولۇپ، مۇشۇ خىلدىكى دەرىجىگە يېتىپ، تىلى بىلەن ئۆزىنىڭ ئىرقى پەرقلىرىنىڭ ھەممىسىنى يوقاتتى.»②

19-ئەسىرنىڭ ئاخىرى بىلەن 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئىلگىرى-ئاخىرى بولۇپ، شىنجاڭ ۋە دۇڭخۇاڭغا كېلىپ، قەدىمقى زاماندىن ئوتتۇرا ئەسىرگىچە ئۇيغۇرلار ياراتقان شانلىق مەدەنىيەتنىڭ ئەڭ ئېسىل يادىكارلىقلىرىنى ئېلىپ كەتكەن لىكوك، شتەيىن قاتارلىق غەرپ بورژۇئا ئالىملىرىنىڭ كۆز قارىشى گ. گارژىمايلو بىلەن ئوخشاش. قەدىمقى زاماندا تارىم ئويمانلىقىدا بارلىققا كەلگەن شانلىق مەدەنىيەتنى ئۇيغۇرلار ياراتقان بولماستىن، ئارىيان نەسلىگە مەنسۇپ بولغان خەلقلەر ياراتقان دېمەكچى بولىدۇ.

كىشىنى ئەجەپلەندۈرىدىغىنى شۇكى: يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئېلىمىزدىكى بەزىبىر تارىخشۇناسلارمۇ يۇقۇرقىلارنىڭ سەپسەتىسىنى قۇۋۋەتلەپ، تارىخنىي پاكىتلارغا خىلاپ ھالدا مۇنداق دېيىشىدۇ: «(تارىم ئويمانلىقى) مىلادىدىن كېيىنكى بىرىنچى مىڭ يىللىقنىڭ ئالدىنقى يېرىم مەزگىلى بىلەن ئۇنىڭدىن سەل كېيىن، بۇ يەردە ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغان (قەشقەردىن خوتەن ئەتراپلىرىغىچە) ۋە ئۇنىڭدىن باشقا ھىندى-ياۋروپا تىلىدا سۆزلىشىدىغان («توخار تىلى» دەپ ئاتىلىدىغان) ئۇرۇق-قەبىلىلەر (ئاقسۇ، كۇچار، قاراشەھەر، تۇرپان ئەتراپلىرىدا ياشىغان)، بۇندىن تاشقىرى يەنە ھىندى-ياۋروپا تىل سىستېمىسىدا سۆزلىشىدىغان قەدىمقى زاماندىكى فشانشان دۆلىتى، نىيەدىن تارتىپ لوپنۇر ئەتراپلىرىغىچە) مىللەتلەر، شۇنىڭ بىلەن بىللە تىبەت تىلىدا سۆزلىشىدىغان تىبەت قاتارلىق مىللەتلەر ياشىغان. تۈرك مىللىتى (قەدىمقى زاماندىكى ئۇيغۇرلارمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) ئېھتىمال 7-8-ئەسىردىن كېيىن شىمالدىن بۇ يەرگە كەلگەن. بەلكى قەدەممۇ-قەدەم شۇ يەرنىڭ ھۆكۈمرانىغا ئايلانغاندىن كېيىن، ئاخىرى باشقا قەدىمقى مىللەتلەرنىڭ تىلىنى يېڭىپ ھۆكۈمران ئورۇنىنى ئىگىلىگەن.» ③

غەرپ بۇرژۇئا ئالىملىرىنىڭ كۆز قارىشىغا ماسلىشىدىغان يۇقۇرىدىكى ھۆكۈملەر توغرا ئەمەس. ئۇلارنىڭ بىردىن - بىر ئاساسلىنىدىغىنى كۇچار، قاراشەھەر رايونلىرىدىن تېپىلغان زور مىقداردىكى سانسكرىت يېزىقى، قاروشتى يېزىقى (بۇ يېزىقلارنى قېدىمە-قى زامانلاردا ھىندىلار قوللانغان) بىلەن ھىندى تىلىدا يېزىلغان بۇددا تەلىماتىغا دائىر يازما يادىكارلىقلاردىن ئىبارەت.

سانسكرىت يېزىقىدىكى بۇددا نامىلىرىنىڭ قانچە كۆپ بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، ئۇنداق ماتېرىياللار بۇ يەردە ياشىغان خەلقلەرنىڭ ھىندى - ياۋروپا تىلىدا سۆزلىشىدىغان ئارىيان نەسلىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىيالمايدۇ. مىلادىنىڭ بىرىنى-چى ئەسىرىدىن باشلاپ ھىندىستان ئارقىلىق بۇددا دىنى تارىم ئويمانلىقىدىكى خوتەن، كۇچار، قەشقەر، كېيىنرەك تۇرپان قاتارلىق جايلارغا تارقىلىپ، ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ دىنى ئېتىقادىغا ئايلانغان. شۇ چاغدىن باشلاپ ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان بۇددا نوملىرى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، بۇددا ئىبادەتخانىلىرىدا بۇددا راھىپلىرى سانسكرىت يېزىقى بىلەن ھىندى تىلىدا يېزىلغان بۇددا نوملىرىنى ئوقۇغان، بۇنى خەلق چۈشەن-مەيتتى، بۇ ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلغاندىن كېيىن، ئىسلام دەستۇرى بولغان قۇرئان ۋە باشقا ئەقىدىلەر يېزىلغان نۇرغۇن كىتاپلار، ئەرەپ، پارس تىلىدا بولۇپ، بۇنى ئاز سانلىق دىنىي ئەربابلار چۈشىنىدىغان بولسىمۇ، ئاددى خەلق بىۋاستە ئوقۇپ چۈشىنەلمەيدىغانلىقىغا ئوخشاش بىر ئەھۋال ئىدى.

شۇنىڭ ئۈچۈن دىنىي ئۆلىمالارنىڭ مەسچىت، مەدرىسلەردە ئەرەپ، پارس تىلى-دىكى ئىسلام ئەقىدىلىرىدە ۋەز ئېيتقانلىقى ۋە تالىپلارغا دەرس ئۆتۈپ بەرگەنلىكىگە قاراپ، ئۇلارنى ئەرەپ دېيىشكە بولمىغىنىدەك، قەدىمقى زاماندىكى ئۇيغۇر بۇددىستلىرىنى ئىبادەتخانىلاردا سانسكرىت يېزىقى بىلەن يېزىلغان ھىندى تىلىدىكى بۇددا نوملاردىن ئەمىر - مەرۇپ قىلغانلىقىغا قاراپ، ئۇلارنىمۇ ھىندى دېگىلى بولمايدۇ.

7 - ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر بۇددىست ۋە تەرجىمان شۈەنجۇاڭ «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەرپكە ساياھەت خاتىرىسى» ناملىق ئەسىرىدە ناھايىتى ئېنىق قىلىپ قەشقەر، خوتەن، كۇچار ئەترابلىرىدا قوللىنىلىۋاتقان يېزىق ھىندى يېزىقى بولۇپ، تىلى ھىندى تىلى ئەمەس، دەپ كۆرسەتكەن.

ئەمدى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمقى زامانلاردىن تارتىپ تارىم ئويمانلىقىدا ياشاپ كەلگەنلىكىگە دائىر تارىخىي پاكىتلار ئۈستىدە توختىلىمەن. 1981 - يىلى 2 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ئۇيغۇرچە شىنجاڭ گېزىتىنىڭ بېتىدە بىر تارىخىي ماقالا بېسىلغان. ماقالىدا 1979 - يىلى قىشتا شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى كۆنچى دەرياسىنىڭ بويىدىكى بىر ئېتىزدائى قەۋرىستانلىقتىن ئىككى جەسەتنى تاپقانلىقى ئېيتىلغان. ماقالىدا بۇ جەسەتلەرنىڭ بىرى ياش ئايال، يەنە

بىرى كىچىك بالا بولۇپ، ئەنجىك داشۆي جۇغراپىيە پاكولتېتىنىڭ كاربون 14 تەجرىبىخا-نىسى، قەۋرىستانلىقتىن قېزىپ ئېلىنغان ياغاچلارنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق جەسەتلەر-نىڭ بۇنىڭدىن 6412 يىل (117 ±) بۇرۇنقى جەسەت ئىكەنلىكىنى دەسلەپكى قەدەمدە ئېنىقلاپ چىقلىغانلىغى خەۋەر قىلىنغان بۇ، ھازىر غىچە ئاپتونوم رايونىمىز ۋە مەملىكەت بويىچە تېپىلغان ئەڭ قېدىمقى جەسەت ئۆلگىسى. شۇنداقلا دۇنيا بويىچىمۇ ھازىرغىچە تېپىلغان قېدىمقى جەسەتلەر ئىچىدە ئەڭ بۇرۇنقى جەسەت ئۆلگىسى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

بۇ ئىككى قېدىمقى جەسەتنىڭ تېپىلغانلىغى، شىنجاڭ رايونىنىڭ قېدىمقى مەدەنىيىتى ۋە شۇ زاماندىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ فىزىئونومىيىلىك ئالاھىدىلىگىنى ۋە بۇ رايوننىڭ دىخانچىلىق، چارۋىچىلىق، يۇڭ توقۇمىچىلىق، ھۈنەر - سەنئىتى، زىبۇ - زىننەت بويۇملىرىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

«بۇ جەسەتلەر يەر يۈزىدىن ئىككىزرەك قۇرغاق قۇم دۆۋىسىدىن قېزىپ ئېلىنغان ...... گورنىڭ ئىككى بېشىغا بىردىن ياغاچ قويۇلغان بولۇپ، يەر ئۈستىدىن كورۈنۈپ تۇرىدۇ. گور تىك قىلىپ قېزىلغان، جەسەتلەر گوردە ئوڭدىسىغا ياتقۇزۇلغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە ياغاچ تاختاي ۋە تاختاينىڭ ئۈستىگە قوي تېرىسى بىلەن چىغ توقۇلما يېپىلغان، جەسەت ناھايىتى قوپال توقۇلغان يۇڭ رەختكە ئورالغان بولۇپ، ئايال جەسەتنىڭ بېشىغا كىگىز تەلپەك كەيگۈزۈلگەن. ئۇنىڭ سېرىق ئۇزۇن چاچلىرى دولىسىغا چۈشۈپ تۇرىدۇ، كوزلىرى يوغان، كىرپىكلىرى ئۇزۇن، قاڭشالىق .... بۇ قېدىمقى جەسەتلەر بىلەن بىللە قېزىپ ئېلىنغان ئاخىرەتلىكلەر ئىچىدە ناھايىتى نەپىس توقۇلغان چىغ سېۋەتلەر بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىگە زىرائەت دانلىرى سېلىنغان، ئەمما بۇ دانلار چىرىپ ئۇنىغا ئايلىنىپ كەتكەن. بالا جەسىدى بىلەن بىللە كومۈلگەن چىغ سېۋەتتىن ئوز پېتى ساقلانغان بۇغداي چىقتى......»

يوقۇرىدىكى ئىككى جەسەت ھەققىدىكى مەلۇمات كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ، چۈنكى ئۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسلى ئانا يۇرتى، ئىرقى كېلىپ چىقىشى، مەدەنىيىتى قاتارلىق جىددى مەسىلىلەرگە كىشىنى قايىل قىلغۇدەك جاۋاپ بېرىدۇ.

لوپنۇردىن چىققان ئىككى جەسەتنىڭ بۇندىن 6412 يىل ئىلگىرى دەپىن قىلىنغانلىغى قېدىمقى زامانلاردىن بۇيان تارىم ئويمانلىغىدا، ئارىئانلار ئەمەس، ئۇيغۇرلارنىڭ ياشاپ كېلىۋاتقانلىغىنى ئىسپاتلايدۇ.

«قېدىمقى دۇنيا تارىخى» دىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، بۇندىن 4000 يىل بۇرۇن ھازىرقى ھىندىستاندا، ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىغا كىرىدىغان، تېگى - تەكتىنى سۈرۈشتۈرگەندە ئارىئان (ئارىلار) نەسلىگە مەنسۇپ بولغان ھازىر-قى ھىندىلارنىڭ ئەجدادى ئەمەس، بەلكى باشقا ئىرقىغا مەنسۇپ دراۋىدلار ياشىغان

ئىدى، بۇنىڭدىن 4000 يىل بۇرۇن ئىراندىن ئارىيانلار ھىندىستانغا بېسىپ كىرىپ، دىراۋىدلارنى ھىندىستاننىڭ جەنۇبىي قىسمىغا سۈرۈۋەتكەن.

ھازىر جەنۇبىي ھىندىستاندا ياشايدىغان ئەشۇ دىراۋىدلارنىڭ سانى 50 مىليونغا يېتىدۇ. ئەگەر ئارىيانلارنىڭ ئىراندىن ھىندىستانغا كۆچۈپ كەلگەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، ھىندىستانغا چېگرىداش بولغان جەنۇبىي شىنجاڭ (تارىم ئويمانلىقى) غا ئارىيانلار ھىندىستان ئارقىلىق ئۆتكەن دېيىلسە، بۇ پاكىتلارغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. چۈنكى سېرىق چاچ، قاڭشالىق، بېشىغا كىگىز تەلپەك كەيگەن ئايال جەسىدىنىڭ 6412 يىل ئىلگىرى لوپنۇر ئەتراپىدا دەپنە قىلىنىشى، ئارىيانلار ئىراندىن ھىندىستانغا بېسىپ كىرىشتىن 2500 يىل بۇرۇنلا ئۇيغۇرلار ئەجداتىنىڭ تارىم ئويمانلىقىدا ياشاپ تۇرغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

مانا شۇ پاكىت، بەزى تارىخشۇناسلارنىڭ «ئۇيغۇرلار، 845 - يىلى موڭغۇلىيە دائىرىسىدىن شىنجاڭغا كۆچۈپ كەلگەن، ئۇنىڭدىن بۇرۇن شىنجاڭدا ئۇيغۇرلار يوق ئىدى» دېگەن قاراشلىرىنىمۇ رەت قىلىدۇ.

لوپنۇردىن تېپىلغان جەسەتلەرنىڭ دەپنە قىلىنغان ۋاقتى، جەسەتنىڭ يۇڭ توقۇلما رەخت بىلەن ئورالغانلىقى، گوردىن ياغاچ تاختايلار، چىغ سېۋەت، ئوز پېتى ساقلىنىپ قالغان بۇغدايلارنىڭ چىقىشى، تارىم ۋادىسىدا مەدەنىيەتنىڭ ناھايىتى قەدىمقى چاغدىن باشلىنىپ، ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ دېھقانچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

لوپنۇردىن تېپىلغان جەسەتلەر ۋە باشقا بويۇملار، تارىخچى مورگاننىڭ «دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئاچقۇچى تارىم دەرياسى تۈزلەڭلىكى ئاستىدا كۆمۈلۈكتۇر. قاچانكى بۇ ئاچقۇچ تېپىلىدىكەن، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ سىرى مەلۇم بولغۇسىدۇر»① دېگەن كارامەتلىك ھۆكۈمىنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلىدى.

تارىم ۋادىسىدىكى ئەڭ قەدىمقى مەدەنىيەتنىڭ سىرىنى ئۈزۈل - كېسىل، ئېچىش، ئانتروپولوگىيە، ئېتنوگرافىيە، ئارخېئولوگىيە قاتارلىق پەنلەرنىڭ ئالدىدىكى ئەڭ جىددىي ۋە شەرەپلىك ۋەزىپە.

بۇ يەردە يەنە بىر ئاز يىراقتىن گەپ ئاچقىنىمىزدا مەسىلە تېخىمۇ ئايدىڭلىشىدۇ.

مىلادىنىڭ 2 - ئەسىردە ياشىغان يۇنان ئالىمى پ. تولومېي ئۆزىنىڭ ئون توملۇق «جۇغراپىيە» ناملىق ئەسىرىدىكى «سېرىسلار دۆلىتى» (يىپەك دۆلىتى) بابىدا ھازىرقى تارىم دەرياسى ۋادىسىدىكى ئاساسىي يەرلىك خەلقنىڭ ئۇيغۇر ئىكەنلىكى، ئۇلارنىڭ پىلە بېقىپ، يىپەكتىن نەپىس شايى - ئەتلەسلەرنى توقۇيدىغانلىقى،

---

① «تۈرك تارىخىنىڭ ئانا خەتلىرى» نىڭ بىرىنچى بېتىگە قارالسۇن.

تارىم ئويمانلىقىنىڭ تەبىئىي شارائىتلىرى (تاغلىرى، دەريالىرىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) ھەق-
قىدە خېلى تەپسىلىي مەلۇمات بەرگەن.

«ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى» دىكى مەلۇماتقا⑧ ئاساسلانغاندا، 4 - ئەسىر-
نىڭ ئاخىرلىرىدا ھازىرقى موڭغۇلىيىنىڭ شەرقىي قىسمىدا، ئەسلى كېلىپ چىقىشى تۇنگۇس
نەسلىدىن بولسىمۇ، خېلى دەرىجىدە تۈركلەشكەن، ياۋروپالىقلار «ئاۋارلار» دەپ ئاتىغان.
جۇرجانلار باش كۆتەردى. مانا شۇ جۇرجان تۈركلىرىنىڭ قاغانى شېرۇن (مىلادىنىڭ
400 - يىلىدىن 411 - يىلىغىچە قاغان بولغان) مىلادىنىڭ 400 - يىللىرى موڭغۇلى-
يىدىكى ئۇيغۇرلار، ئالتايدىكى تۈركلەرنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن خېلى كۈچەيدى.
ئۇيغۇرلار جۇرجان قاغانلىقىنىڭ قوشۇنلىرىدا ھەربىي خىزمەت ئۆتەشكە مەجبۇر قىلىنغان
بولسا، ئالتايدىكى تۈركلەر جۇرجانلار ئۈچۈن ھەربىي قۇراللار ياساپ بېرىشكە مەجبۇر
قىلىنغان. چۈنكى، ئالتاي تۈركلىرى مېتال ئېرىتىپ تۈرلۈك قۇراللارنى ياساشقا ناھايىتى
ماھىر ئىدى.

جۇرجان قاغانلىقى تېرىتورىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىي ھازىرقى قاراشەھەرگىچە،
غەربىي ئىلى ۋادىسىغىچە، شەرقىي چاۋشەننىڭ غەربىگىچە، شىمالىي تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ
شىمالىغىچە، جەنۇبىي ئىچكى موڭغۇلىيىنىڭ جەنۇبىغىچە سوزۇلغان بولۇپ، پايتەختى
ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى جاڭيې ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا ئىدى.

مىلادىنىڭ 487 - يىلى موڭغۇلىيە داللىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى
بۆركلىك (تىۋماغلىق) قەبىلىسىنىڭ خانى ئاي ئۇجرونىڭ يېتەكچىلىكىدە جۇرجانلارغا
قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىي قىسمىغا (ھازىرقى جۇڭغار
داللىسىغا) كۆچكەن. شۇ قېتىم ئالتاي ئارقىلىق شىنجاڭغا كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ سانى
600 مىڭ بولۇپ، 120 مىڭ ئائىلىدىن ئىبارەت ئىدى.

جۇرجان قاغانى تۇلۇن (487 - 492 - يىللار) نۇرغۇن قوشۇنلىرىنى باشلاپ،
ئۇيغۇرلارنىڭ كەينىدىن قوغلاپ كەلدى، جەنۇبىي ئالتايدا بولغان ئۇرۇشتا ئۇيغۇر
خانى ئاي ئۇجرو جۇرجان قاغانى تۇلۇن قوشۇنلىرىنى تار - مار قىلدى، ئۇرۇشتا
يېڭىلىپ قېچىپ كەتكەن تولۇن قاغانني جۇرجان ھۆكۈمرانلىرى ئۆلتۈرۈپ ئورنىغا ناغايىنى
قاغان قىلدى. ئۇيغۇرلار 487 - يىلى جۇرجانلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلغاندىن كېيىن،
شىنجاڭدىكى ئۆز قېرىنداشلىرى بولغان ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلىشىپ، تارىختا «ئىگىز
ھارۋىلىقلار خانلىقى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇردى. 60 يىل ھۆكۈم
سۈرگەن (مىلادىنىڭ 487 - يىلىدىن 546 - يىلىغىچە) بۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پاي-
تەختى ماناس ئەتراپلىرىدا بولۇپ، تېررىتورىيىسى شىمالدا ئالتاي، شەرقتە قۇمۇل،
غەربتە سايرام كۆلى بويىغىچە، جەنۇبتا قاراشەھەر، لوپنۇر ئەتراپلىرىغىچە سوزۇلغان
بولۇپ، شىمالدا جورجانلار بىلەن، قاراشەھەر ئەتراپلىرىدا ئاق ھونلار بىلەن، لوپنۇر

ئەتراپلىرىدا تۈيغۇنلار (تىبەت خانلىقى) بىلەن دائىم ئۇرۇشۇپ تۇرغان. «تاڭ سۇ-
لالىسى يىلنامىسى» دىكى ماتېرىياللاردا ① ئۇيغۇرلارنىڭ 845 - يىلى موڭغۇلىيە
دالىسىدىن غەربكە كۆچۈشلىرىنىڭ سەۋەپلىرى ۋە كېيىنكى تەقدىرى توغرىسىدىكى ئەھۋال-
لارنى تۆۋەندىكىچە بايان قىلىنغان.

200 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئۇيغۇر قاغانلىقى 646 - يىلدىن 845 - يىلىغا
كەلگەندە ئىچكى ئۇرۇشلار، قىرغىزلارنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشى قاتارلىق ھەركەتلەر (ھەربى
ۋەزىر تولۇق باغانىڭ قىرغىزلارنى ئىسيان كۆتۈرۈشكە كۈشكۈرتىشى) قارنىڭ قاتتىق
يېغىپ، چارۋا ماللارنىڭ كۆپلەپ ئۆلۈپ كېتىشى، ۋابا كېسىلىنىڭ تارقىلىشى بىلەن
ئادەملەرنىڭ نابۇت بولۇشى قاتارلىق تەبىئى ئاپەت، سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن دۆلەت
ھالاكەتكە قاراپ يۈزلەندى. مانا مۇشۇنداق ئېغىر ئەھۋالغا دۇچ كەلگەن ئۇيغۇرلار
بىر نەچچە يۆنىلىشكە قاراپ موڭغۇل دالىسىدىن كۆچۈشكە باشلىدى.

ئوكى تىگىن ، ئىنەن تىگىن باشچىلىقىدىكى جەنۇپقا قاراپ كۆچكەن ئۇيغۇرلار خېبېي،
سەنشى ، شەنشى ئۆلكىلىرىنىڭ شىمالىغا يېقىنلاپ كېلىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ياردىمىنى
ئالغاندىن كېيىن يەنە شىمالغا قايتىپ ئۆز قاغانلىقىنى ھالاكەتتىن قۇتۇلدۇرۇپ ئالماقچى
بولدى. لېكىن ئۇلارنىڭ بۇ ئۈمىدى يوققا چىققاندىن كېيىن ھالاك بولدى. بۇلار 300
مىڭ كىشى ئوپچۇرىسىدە ئىدى.

غەربكە قاراپ كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى كۆپ قىسمى يەتتەسۇ ۋە
ھازىرقى قىرغىزىستان رايونلىرىغا بېرىپ ماكانلىشىپ، ئۆزقېرىنداشلىرى بولغان قارلۇقلارغا
قوشۇلدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر تارمىقى گەنسۇنىڭ خېشى كارىدورىغا كېلىپ، خانلىق
قۇردى. بۇ خانلىق 870 - يىلدىن 1031 - يىلغىچە ھۆكۈم سۈرۈپ، تاڭغۇت خان-
لىقى تەرىپىدىن يوقىتىلدى. كېيىن ئۇلار (سانى 200 مىڭدىن كۆپرەك ئىدى) تاڭ-
غۇتلار (تىبەت) ۋە خەنزۇلاردىن سان جەھەتتىن ئاز بولغانلىقى ئۈچۈن بارا - بارا
ئۇلارغا سىڭىپ كەتتى.

غەربكە قاراپ كۆچكەن يەنە بىر تارمىقى 15 ياشلىق ئورخۇن شاھزادىسى
پان تېگىن يېتەكچىلىكىدە ئالتاي بىلەن تەڭرى تاغلىرىنىڭ ئارىسىغا كېلىپ ماكانلىشىپ،
ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ سىياسى مەركىزىنى بەش بالىق قىلىپ بەلگىلىدى. پان تېگىننىڭ
تالانتلىق ھەربى سەركەردىسى بۇكوقۇن باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر قوشۇنلىرى تىبەتلىكلەر
ئۈستىدىن غەلىبە قىلىپ، ئۇلارنى دەسلەپ شىمالى شىنجاڭدىن، كېيىن تۇرپان، قاراشەھەر،
كۇچار قاتارلىق جايلاردىن قوغلاپ چىقاردى. شاھزادە پان تېگىن شۇ غەلىبە ئاساسىدا،
ئۇيغۇر سەركەردىسى بۇكوقۇننىڭ ساداقەت بىلەن يار - يۆلەكتە بولۇشىغا تايىنىپ مىللا-

دىنىڭ 850 - يىلى مەشھۇر ئىدىقۇت خانلىقىنى (850 - 1250 - يىللار ھۆكۈم سۈرگەن) ۋۇجۇتقا كەلتۈردى. بۇ خانلىقنىڭ يازلىق پايتەختى بەشبالىق، قىشلىق پايتەختى تۇرپان قاراغوجىدىكى ئىدىقۇت شەھرى ئىدى.

شاھزادە پانتېگىن باشچىلىقىدىكى غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلاردىن كۆپ دېگەندە، 200 مىڭ كىشى تارىم ئويمانلىقىغا كېلىپ ماكانلاشقان. ئىككى خەن يىلنامىسىدىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، دەل شۇ چاغدا، تارىم ئويمانلىقى ۋە ئۇنىڭغا يانداش بولغان جايلاردىكى ئاھالىنىڭ سانى بىر مىليوندىن ئارتۇق ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. موڭغۇلىيە دالىسىدىن كۆچكەن ئۇيغۇرلار مەدەنىيەت جەھەتتە بىر قەدەر ئارقىدا بولۇپ، مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى.

ئەگەر غەرب بۇرژۇئا تارىخشۇناسلىرىنىڭ قارىشى بويىچە 845 - يىلى موڭغۇلىيە دالىسىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ شىنجاڭغا كۆچۈپ كېلىشىدىن بۇرۇن ئەسلى شىنجاڭدا ئۇيغۇرلار يوق دېيىلىدىغان بولسا، موڭغۇلىيە دالىسىدىن كۆچكەن ئۇيغۇرلار، شىنجاڭدىكى يەرلىك ئاھالىگە قارىغاندا، سان جەھەتتىن بىر نەچچە ھەسسە ئاز، مەدەنىيەت جەھەتتىن بىر قەدەر تۆۋەن، دىنىي ئېتىقادى باشقا تۇرۇغلۇق، قانداق قىلىپ ئۇلارنى (شىنجاڭدىكى ئاھالىنى) ئۇيغۇرلاشتۇرۇپ كېتەلەيدۇ؟

شۇنىسى ئېنىقكى، موڭغۇلىيىدىن كۆچكەن ئۇيغۇرلار شىنجاڭغا كېلىپ، ئۆزىدىن نەچچە ھەسسە ئارتۇق بولغان ئۇيغۇر قېرىنداشلىرى بىلەن قوشۇلغانلىقى ئۈچۈنلا قۇدرەتلىنىپ، تېز ئارىدىلا تىبەتلىكلەرنى شىنجاڭدىن قوغلاپ چىقىرىپ، ئىدىقۇت خانلىقىنى قۇرالىغان.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن ئىشەنچلىك پاكىتلار ئۇيغۇرلارنىڭ شىنجاڭنىڭ ئەڭ قەدىمقى ۋە ئەسلى خەلقى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاشقا يېتەرلىك بولسا كېرەك.

2 - ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە

ئۇيغۇرلار كېلىپ چىقىشى جەھەتتىن تۇرالارنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، ھۇنلار، تۈركلەر بىلەن قان قېرىنداش ئىدى. ئۇلار تىل جەھەتتە ئالتاي تىل سىستېمىسىدىكى تۈرك تىللىرى گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ.

قەدىمقى چاغلاردا ھۇن ياكى تۈرك دەپ ئاتالغان خەلقلەر ئالتاي ۋە تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىدا ياشىغان ئىدى. ئارخېئولوگىك قېزىشلار نەتىجىسىدە ئالتاي تاغلىرىدىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى چاغلارغا دائىر نۇرغۇن قەۋرىلەر تېپىلغان، بۇ قەۋرىلەردىن چىققان ھۇنلار ۋە تۈركلەرنىڭ جەسەتلىرى ناھايىتى ئېگىز بويلۇق، قاۋۇل،

ئۈستىخانلىق ئادەملەردىن بولۇپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسكىلىتلىرى بىلەن ئوخشاش، ئۇلار قاڭشالىق، يۈزلىرى ئاق سۈزۈك، قاۋۇل ئىدى.

ھۇنلارنىڭ ئېگىز بوي، قاۋۇللىقى، چىرايى قاتارلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى قەدىمقى جۇڭگو تارىخىدىكى مەلۇماتلارمۇ ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

«خەن يىلنامىسى»دىكى «چىڭمىدى ھەققىدە قىسسە» بابىدا، ھۇن شاھزادىسى چىڭمىدىنىڭ بويى سەككىز چى ئىككى سۇڭ. بۇنى ھازىرقى ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمىدىكى مېترغا سۇندۇرغاندا، ئىككى مېتىر سەكسەن سانتىمېتىر بولىدۇ. بۇ پاكىت ئالتاي تاغلىرىدىكى ھۇن قەۋرىلىرىدىن تېپىلغان ھۇن جەسەتلىرىنىڭ ناھايىتى ئېگىز بوي، قاۋۇل ئادەملەر ئىكەنلىكىنىڭ راسلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى تەرىپىدىن 1955 - 1957 - يىللىرى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ ھازىرقى شىئەن شەھىرى ئەتراپىدىكى خەن سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت شاڭلىنفەن دېگەن جايدىن 140 - نومۇرلۇق ئالاھىدە بىر قەۋرە تېپىلغان. بۇ قەۋرىگە دەپىن قىلىنغان ئۆلۈك بىلەن بىللە كۆمۈلگەن ئاخىرەتلىك نەرسىلەر ئىچىدىن ئىككى پارچە تۆرت چاسا مىس تاختاي چىققان. مىس تاختايغا ئىككى نەپەر ئادەم، ئىككى ئاتنىڭ سۈرەتلىرى نەقىش قىلىپ چۈشۈرۈلگەن. ئىككى ئادەم بىر - بىرىنىڭ بېلى ھەم پاقالچىقىدىن تۇتۇشۇپ، چېلىشىۋاتقان قىياپەتتە تۇرۇشقان. ئۇلار قاڭشالىق، ياپما چاچ بولۇپ، پاقالچەكلىرى ئورالغان ئىشتان كىيىشكەن ⑫ ئارخېئولوگىيە ئالىملىرى بۇ قەۋرىدىن چىققان كىشىلەرنى ھۇنلارنىڭ خەن سۇلالىسىغا ئەۋەتكەن ئەلچىسى ياكى ئەلچىسىنىڭ ھەمرالىرى دەپ بېكىتكەن. بۇ قەۋرىدە تېپىلغان نەرسىلەر ھۇنلارنىڭ چاچ قويۇش شەكلى، كىيىنىشلىرى، چىرايى، چېلىشىش ئادەتلىرى بىلەن قىياپەتلىرىنى چۈشىنىشكە ياردەم بېرىدۇ.

1972 - يىلى شىنجاڭنىڭ ئارخېئولوگىيە خىزمەتچىلىرى تۇرپان ناھىيىسىدىكى ئاستانە قەۋرىستانلىقىدىن بەشىنچى ئەسىردىكى تۇرپان ۋالىيسى، ھۇن شاھزادىسى قۇتقۇپانتاينىڭ قەۋرىسىنى تاپقان.

مىلادىنىڭ 445 - يىلى قۇتقۇ پانتاي دەپىن قىلىنغان قەۋرىدىن لايدىن ياسالغان تۆرت بۇت تېپىلغان، بۇتلار پىچاق بىلەن قىرىپ ياسالغان بولۇپ، ئاددىي، جانلىق. بۇتلارنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، يۈزلىرى سوزۇنچاقراق، قاڭشالىق ياپما چاچ. ⑬ مۇشۇ لاي بۇتلارمۇ ھۇنلارنىڭ قىياپىتىدىكى خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆزىدە گەۋدىلەندۈرگەن بولۇپ، شىئەن ئەتراپىدىكى شاڭلىنفەن دېگەن جايدىن تېپىلغان مىس تاختايغا چۈشۈرۈلگەن ھۇنلارنىڭ قىياپەتلىرى بىلەن ئوخشاش.

قۇتقۇ پانتاي گەنسۇدا قۇرۇلغان ھۇن خانلىقى (مىلادىنىڭ 397 - يىلىدىن 460 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ مەشھۇر خانى قۇتقۇمونسۇننىڭ ئوغلى ئىدى.

قۇتقۇمۇنسۇن ھوكۇمرانلىق قىلغان چاغدا (مىلادىنىڭ 400 - يىلىدىن 432 - يىلىغىچە) ھۇن خانلىقى تازا كۈچەيگەن بولۇپ، خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى دائىرىسىگە گەنسۇنىڭ غەربى كارىدورى، كوكنۇرنىڭ (چىڭخەي) بىر قىسمى، شىنجاڭنىڭ شەرقىي قىسمى (تۇرپان، بۇنىڭ ئىچىدە) مۇ كىرگەن ئىدى.

ۋېي سۇلالىسى (مىلادى 385 - يىلىدىن 534 - يىلىغىچە) نىڭ تارىخى بولغان «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى» دىكى «ئېگىز ھارۋىلىقلار ھەققىدە قىسسە» بابىدا، «ئېگىز ھارۋىلىقلار (ئۇيغۇرلار) قەدىمقى چاغدىكى قىزىل تۇرالارنىڭ (تورا شەرقىي ئۇيغۇر-لارنىڭ نامى ئىدى) نەسلىدىن ئىدى. باشتا ئۇلار تۇرالار دەپ ئاتالغان، شىماللىقلار (شىمالىي سۇلالىلەر كوزدە تۇتۇلىدۇ) ئۇلارنى ئېگىز ھارۋىلىق تۇرالار دەپ ئاتاشقان، ئۇلارنىڭ تىلى ھۇنلارنىڭ تىلى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، بەزىدە ئازراق پەرقى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئاتا - بوۋىسى ھۇنلارنىڭ جىيەنى ئىدى» دېيىلگەن.

قەدىمقى زامانلاردا، ئۇيغۇرلار موڭغۇلىيە دالىسىنىڭ ئالاھىدە بولغان جۇغراپىيە شارائىتىنى (يايلاق، دالا، چۆل، قۇملۇق) ھىساپقا ئېلىپ ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارنى ئىشلەتكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنى تارىخچىلار ئېگىز ھارۋىلىق تۇرالار دەپ ئاتاشقان.

مىلادىنىڭ 90 - يىللىرى ئۈز ئارا داۋام قىلغان ئىچكى ئۇرۇشلار، دۈشمەن ئەللەرنىڭ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ قىلغان ھۇجۇملىرى نەتىجىسىدە، ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان ھۇنلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى موڭغۇلىيە دالىسىدىن غەرپكە قاراپ كۆچۈپ، غەربىي ئاسىيا تەرەپكە كەتكەن. شۇ چاغدا ھازىرقى كۈچارنىڭ شىمالىدىكى (توققۇز ئارا، تېكەس ئەتراپلىرى) جايلاردا، غەرپكە كۆچكەن ھۇنلارنىڭ بىر قىسمى ئولتۇراقلىشىپ قالغان، مانا شۇ ھۇنلار «مىلادىنىڭ بەشىنچى، ئالتىنچى ئەسىردە زابىندىرلار دۆلىتى دەپ ئاتالغان بىر كىچىك دولەت قۇرغان. شىمالىي سۇلالىلار تارىخىنىڭ «غەرپ ئەللىرى ھەققىدە قىسسە» بابىدا «بۇ دولەتنىڭ ئۆرپ - ئادىتى، تىلى ئېگىز ھارۋىلىق-لار بىلەن ئوخشاش ئىدى» دېيىلگەن.

سۇي سۇلالىسى (مىلادىنىڭ 581 - يىلىدىن 618 - يىللار) نىڭ تارىخى بولغان «سۇي سۇلالىسى يىلنامىسى» دا ھۇنلارنىڭ ئەۋلادى بولغان تۇرالارنىڭ (ئۇيغۇر-لارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ) 6 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، جايلاشقان ئورۇنلىرى، نامىلىرى، ئۆرپ - ئادەتلىرى ھەققىدە خېلى ئېنىق تەپسىلى مەلۇمات بار. «تۇرالارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى ھۇنلارنىڭ ئەۋلادلىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ ئۇرۇق - جەمەتلىرى ناھايىتى نۇرغۇن»⑯ تۇرالارنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرى نامىلىرىنى «سۇي يىلنامىسى» غا ئاساسلىنىپ مۇنداق بايان قىلىشقا بولىدۇ.

① بايقال كولىنىڭ جەنۇبىدا، تۇبا قەبىلىسى ياشايدۇ، ② موڭغۇلىيىدىكى توغلا دەرياسىنىڭ شىمالىدا بوكو، توڭرا، ئۇيغۇر بايىرقۇ، بوركلى، ئەركىن، مۇنچىن، تورە، ئىزگۈل، قۇن، خوغۇرسۇر قاتارلىق قەبىلىلەر ياشايدۇ ...... ③ قۇمۇلنىڭ غەربىدىن

تارتىپ، قاراشەھەرنىڭ شىمالىدىكى تەڭرى تاغلىرى ئەتراپىدا، قالپاقلار، يورچىلار، ئازىيىلار، سىغىناقلار، ئوغۇزلار، قىرغىزلار، ...... ئونغورلار ياشايدۇ. ④ ئالتاي تاغلىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا، سۇر تاردۇشلار، چەرۇقلار، زابىندىرلار، تۇرگەشلەر ياشايدۇ. ⑤ قاڭلىنىڭ شىمالىدا، (ھازىرقى قازاقىستاننىڭ غەربىي شىمالىدا) ئىدىل (ۋولگا) دەرياسىنىڭ بويلىرىدا، ئادىزلار، ھازارلار، بولغارلار، پېچىنەكلەر، قىپچاقلار، سىۋارلار، بورتاسلار ياشايدۇ. ⑥ كاسپىي دېڭىزىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي تەرەپلىرىدە، سارىغۇرلار، سانسۇيانلار، مۇكشالار، چىركەسلەر...... ياشايدۇ. شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىنىڭ شەرقىدە ئوغۇزلار، ئالانلار، باشقۇردلار ...... ياشايدۇ. ئۇلارنىڭ ئاتىلىشى ھەر خىل بولسىمۇ ئورتاق نامى تۇرالار دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇلار جايلاشقان ئورۇنلىرىغا قاراپ، شەرقتىكىلىرى شەرقىي تۇركلەرگە، غەربتىكىلىرى غەربىي تۇركلەرگە قارايدۇ ⑰

مانا بۇ مەلۇماتقا قارىغاندا، تۇرالارنىڭ تارقىلىپ ياشىغان جايلىرى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ، غەربتە كاسپىي دېڭىزىنىڭ غەربىدىن تارتىپ شەرقىي ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق مۇڭغۇلىيە ۋە بايقال كۆللىرىنىڭ بويلىرىغىچە سوزۇلغان.

يۇقۇرىدىكى پاكىتلار يەنە بىر تەرەپتىن ئۇيغۇرلار بىلەن ھونلار ۋە تۇركلەرنىڭ قان قېرىنداشلىقىنى ئىسپاتلاشتا ناھايىتى يۇقۇرى قىممەتكە ئىگە.

«كونا تاڭ سۇلالىسى يىلنامىسى» دا «ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا - بوۋىسى ھونلارنىڭ ئەۋلادى ئىدى، كېيىن ۋېي سۇلالىسى زامانىسىدا، تۇرالار دەپ ئاتالدى» ⑱ دېيىلگەن. مىللەتلەرنىڭ پەيدا بولۇش تارىخىدىن قارىغاندا قان سېستىمىسى جەھەتتىن ئۆز ئارا يېقىن كېلىدىغان ئۇرۇغلار بىرلىشىپ قەبىلىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن بولسا، يەنە قان سېستىمىسى، تىلى، ئۆرپ - ئادەتلىرى جەھەتتىن ئۆز ئارا بىر - بىرىگە يېقىن كېلىدىغان قەبىلىلەر بىرلىشىپ قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن. ئەگەر شۇنىڭ ئىچىدە، مەلۇم بىر قەبىلە كۈچلۈك بولسا (سان جەھەتتىن كۆپ، جەڭگىۋارلىقى ئۈستۈن بولسا) قەبىلىلەرنى بىرلىككە كەلتۈرىدۇ. شۇ قەبىلىنىڭ نامى باشقا قەبىلىلەرنىڭ ئورتاق نامىغا ئايلىنىدۇ. شۇڭا، سان جەھەتتىن ناھايىتى كۆپ، ئىنتايىن جەڭگىۋار بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ نامى شەرقىي ۋە غەربىي تۇرالارنىڭ ئورتاق نامى بولغانلىقى تەسادىپىي ئەمەس. مىلادىيىدىن ئۈچ ئەسىر ئىلگىرىكى چاغلاردىن تارتىپ، مىلادىنىڭ 6 - ئەسىرىگىچە ھازىرقى بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبى ۋە مۇڭغۇلىيىدە ياشىغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ نامى تۇرالار دەپ يۈرگۈزۈلۈپ كەلگەن بولسا، 7 - ئەسىردە مۇڭغۇلىيىدىكى شەرقىي تۇرالار بىلەن تەڭرى تاغلىرى ئەتراپلىرى ۋە ئۇنىڭ غەربىدە ياشىغان غەربىي تۇرالارنىڭ نامى ئۇيغۇر دەپ ئاتىلىدىغان بولغان.

جۇ سۇلالىسى (مىلادىنىڭ 557 - يىلىدىن 587 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) تارىخى بولغان «جۇ سۇلالىسى يىلنامىسى» دا «تۈركلەر ھونلارنىڭ ئالاھىدە بىر نەسلى ئىدى.» ⑱ دېيىلگەن.

مىلادىنىڭ 735 - يىلى قۇتلۇق ئىلتىرىش قاغانلىقىنىڭ (مىلادىنىڭ 681 - يىلىدىن مىلادىنىڭ 743 - يىلىغىچە) قاغانى بىلگە قاغان (مىلادىنىڭ 716 - يىلىدىن 735 - يىلىغىچە) خاتىرىسىگە ئورخۇن دەرياسىنىڭ بويىغا مەر - مەر تاشتىن قويۇلغان يادىگارلىقىدا «توققۇز ئوغۇزلار مەن بىلەن نەسىلداش ئىدى.»[19] دېيىلگەن. يادىكارلىقتا ئېيتىلغان «توققۇز ئوغۇزلار» دەل ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزى بولۇپ، ئۇيغۇر قاغانلىقى دەۋرىدە (مىلادىنىڭ 646 - يىلىدىن 845 - يىلىغىچە) شەرقىي ئۇيغۇرلار «توققۇز ئوغۇز»، «توققۇز ئۇيغۇر» دەپ ئىككى تارماققا بۆلۈنەتتى.

يۇنان تارىخچىسى ھىرادوت مىلادىدىن بەش ئەسىر ئىلگىرى ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان ساياھىتىدە، ئۇ يەردە كۆرگەن بىر ئېرقىنى «تۈرك» دەپ يازغان[20] كېيىنكى تارىخ ئالىملىرى ھىرادوتنىڭ شۇ سۆزىنى توغرا دەپ ھىساپلىغان. مىلادىنىڭ بىرىنچى ئەسىرىدە ياشىغان روما تارىخچىسى ئاتتالاتا «سكىفلەر بىلەن تۈركلەر بىر ئېرقتۇر»[21] دىگەن،

مىلادىدىن بىر نەچچە ئەسىر ئىلگىرى ياشىغان يۇنان تارىخچىلىرى غەرپتە قارا دېڭىزنىڭ شىمالىدىن تارتىپ، شەرقتە ئالتاي تاغلىرىغىچە بولغان چەكسىز تېرىتورىيىدە ياشىغان خەلقلەرنى «سكىفلەر» دەپ ئاتىغان.

«تارىخنامە»، «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى» دىكى غەرپ ئەللىرى ھەققىدە بېرىلگەن مەلۇماتتىمۇ، ھۇنلار، ئۇلۇغ ياۋچىلار، ئۇيسۇنلار، قاڭلىلار، ئالانلار (كاسپىي دېڭىزنىڭ شىمالىدا) نىڭ ئۆرپ ئادەتلىرىنىڭ ئوخشاشلىقى ئېيتىلغان.

مانا مۇشۇ يوقۇرىدا تىلغا ئېلىنغان خەلقلەر قەدىمقى زاماندا، قان قېرىنداشلىقى، تىل، ئۆرپ - ئادەتلىرى جەھەتلەردىن بىر - بىرىگە ناھايىتى يېقىن بولۇپ، ھازىرقى زاماندىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشىدە ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىمۇ ھۇنلار، تۈركلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى بىلەن ئوخشاش ئىدى. ئومۇمەن تۈركىي خەلقلەردە كىشى ئۆلسە چېكىسىنى تىلىپ، قان چىقىرىپ پەريات چېكىش، مەرھۇمنىڭ ئايالىنى، مىنگەن ئېتىنى بىللە دەپنە قىلىش، مەرھۇم ھايات ۋاقتىدا، قانچە دۈشمەن ئۆلتۈرگەن بولسا قەۋرىسىگە شۇنچە تاش قويۇش ئادەتلىرى بار ئىدى.

مىلادىنىڭ 570 - يىلى، كونستانتىنوپولدىن ئىلىدىكى تىكەس ۋادىسىغا كەلگەن شەرقىي روما ئىمپىرىيەسىنىڭ ئەلچىلىرى قاغان ئىستېمى خاننىڭ دەپنە مۇراسىمىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن. بۇ ھەقتە، 6 - ئەسىردە ياشىغان شەرقى روما تارىخچىسى مىناندىرنىڭ خەۋەر بېرىشىچە، «مەرھۇم ئىستېمى قاغاننىڭ ئوغلى تاردۇخان بىر نەچچە ئەسىرلەرنى ئۆلتۈرۈپ دادىسى بىلەن بىللە كۆمۈشتىن ئىلگىرى، دادىسىغا يەتكۈزۈپ قويۇش ئۈچۈن ئەسىرلەرنىڭ قولىغا نىمىدۇ بىر نىمىلەرنى پىچىرلىغان ئىكەن.» [22] دېيىلگەن.

757 - يىلى تاڭ پادىشاسى تاڭ شاۋزوڭنىڭ كىچىك قىزى مەلىكە نىڭگو، ئۇيغۇر قاغانى ئېلىخان (مىلادىنىڭ 747 - يىلىدىن 759 - يىلىغىچە قاغان بولغان) غا ياتلىق قىلىنغان. ئارىدىن ئىككى يىل ئۆتۈپلا 759 - يىلى ئېلىخان ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇيغۇرلار ئېلىخاننى دەپنە قىلىدىغان چاغدا، ئۆز ئۆرپ - ئادىتى بويىچە، مەلىكە نىڭگونى ئېلىخان بىلەن بىللە كۆمۈشكە ئۇرۇنغان. تاڭ مەلىكىسى نىڭگو، ئارىلىقنى يىراق كۆرمەي ئۇيغۇر قاغانىغا ياتلىق بولغانلىقى، ئۇيغۇرلارنىڭمۇ خەنزۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتىگە ھۆرمەت قىلىشى لازىملىقىنى ئېيتىپ، تىرىكلا كۆمۈلۈپ كېتىشتىن ساقلىنىپ قالغان، لېكىن مەلىكە نىڭگو چىكىسىنى تىلىپ، قان ئاققۇزۇپ، ئېسەكەپ يىغلاپ، ئۇيغۇر قاغانى ئېلىخانغا ماتەم تۇتقان.

تۈركىي خەلقلەردە باتۇرلۇقنى ھۆرمەتلەش ئومۇملاشقان ئادەت بولۇپ، مەسىلەن: ھۇنلار ئاسماندا ئۇچۇپ كېتىۋاتقان شۇڭقارنى ئېتىپ چۈشۈرگەنلەرنى جەڭچى ھېساپلىغان بولسا، ئۇيغۇرلار، تۈركلەر، بوراندەك ئۇچقۇر ئاتنى چاپتۇرۇپ كېتىۋېتىپ، ئوقيانى نىشانغا تەككۈزگەنلەرنى جەڭچى ھېساپلىغان. ئۇچار قۇشلار ئىچىدە ناھايىتى تېز ئۇچىدىغان قاناتلىق شۇڭقار بولۇپ، ئۇنى ئۇچۇپ كېتىۋاتقاندا ئېتىش ناھايىتى قىيىن بولسىمۇ، بۇ ئىش ھۇنلار ئۈچۈن ئادەتتىكى ئىش ئىدى. باتۇرلۇقنى ھۆرمەتلەش شۇ دەرىجىگە بېرىپ يەتكەنكى، تۈركىي خەلقلەر قىزلىرى باتۇر يىگىتلەرنى ئۆزىگە جورا قىلىشنى ئىشقى - مۇھەببەتنىڭ، بىرەر يىگىتكە ياتلىق بولۇشنىڭ ئاساسىي شەرتى قىلغان.

ھۇنلار، ئۇيغۇرلار، تۈركلەر دىنىي ئېتىقات جەھەتتىن شامانىزىمغا ئېتىقات قىلاتتى. شۇنداقلا بۆرىنى مۇقەددەس ھېساپلاپ، ئۇنى بەختىنىڭ ئالامىتى، دەيدىغان تۇتېمىزىمغا ئىشىنەتتى. «ئوغۇز داستانى»، «ئىگىز ھارۇلىقلار ھەققىدە قىسسە»، «ئەرگىنە قۇن» داستانى قاتارلىق يىلنامە، داستانلاردىكى بۆرى ھەققىدىكى ئەپسانىلار، مانا شۇ بۆرى تۇتېمى ھەققىدىكى ئېتىقاتنى كۆرسىتىدۇ.

يوقۇرىدا، ھۇن، ئۇيغۇر، تۈركلەرنىڭ نەسلى خۇسۇسىيەتلىرى، تىلى، ئۆرپ ئادەتلىرى، تۇتېم ۋە دىنىي ئېتىقادى قاتارلىقلارنىڭ ئوخشاشلىقى ھەققىدە كەلتۈرۈلگەن پاكىتلار، ئۇلارنىڭ قان - قېرىنداشلىقىنى، ئېرقى جەھەتتىن سېرىق تەنلىك ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلاشقا بولسا كېرەك.

بىر مىللەتنىڭ شەكىللىنىشىنى بىر خىل قان سىستېمىسىغا باغلاپ چۈشەندۈرمەكچى بولۇش تارىخىي پاكىتلارغا ئۇيغۇن ئەمەس. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجداتلىرى قەدىمقى زامانلاردىن تارتىپ رەسمىي بىر مىللەت بولۇپ شەكىللەنگىچە، شەرقتىكى موڭغۇل، مانجۇ نەسلىلىك خەلقلەردىن سىيانپىلار، جۇرجانلار، كىدانلار (مىلادىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن كېيىنكى 6 - ئەسىرگىچە) بىلەن گەنسۇ ئەتراپلىرى ۋە تارىم ۋادىسىدا (7 - ئەسىردىن 13 - ئەسىرگىچە) تارىخىي سەۋەپلەرگە بىنائەن تىبەت، خەنزۇلار بىلەن، 13 - ئەسىردىن 17 - ئەسىرگىچە موڭغۇللار بىلەن ئارىلىـ

شىپ چېتىشىپ كەتكەن. لېكىن كونكرېت تارىخىي شارائىتتا، مەلۇم رايونلاردا، سىيانپىلار، جۇرجانلار، كىدانلار، تىبەتلەر، موڭغۇللار، ئۇيغۇرلارغا نىسبەتەن سان جەھەتتىن ئاز بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇلار ئاسسىمىلاتسىيە بولۇپ كەتكەن. ئۇيغۇرلار سېرىق تەنلىكلەرگە مەنسۇپ بولغانلار بىلەن قان سېستىمىسى جەھەتتىن چېتىشقان بولسىمۇ، ئۆزىنىڭ قېدىمقى ئەجداتلىرىغا خاس بولغان خۇسۇسىيەتلەرنى ساقلاپ قالغان.

قان - قېرىنداشلىق جەھەتتىن ئاساسەن ئوخشاش بولغان ھۇنلار، ئۇلۇغ ياۋچىلار، ئۇيسۇنلار، قاڭلىلار، ئالانلار، ئۇيغۇرلار، تۈركلەرنىڭ شەرقتىكى موڭغۇل نەسلىگە مەنسۇپ بولغان خەلقلەر بىلەن، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئارىيان نەسلىگە مەنسۇپ بولغان خەلقلەر بىلەن ئۆز ئارا چېتىشىپ سىڭىشىپ كېتىشتىن، تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان، قان - قېرىنداشلىقى جەھەتتىن بىر - بىرىگە يېقىن كېلىدىغان نۇرغۇن تۈركىي مىللەتلەر كېلىپ چىققان.

مەسىلەن: ئۇلار، شەرقىي سىبىرىيەدىكى لېنا دەرياسىنىڭ بويىدا ياشايدىغان خاكاسلار (قېدىمقى قىرغىزلارنىڭ ئەۋلادى)، گەنسۇدىكى سالالار، سېرىق ئۇيغۇرلار، شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار، قازاقلار، قىرغىزلار، سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۆزبەكلەر، باشقۇردلار، تاتارلار، قازاقلار، قىرغىزلار، تۈركمەنلەر، موردۋالار، چۇۋاشلار، ئۇكرائىنادىكى قالاچلار، كاۋكازدىكى چېركەسلەر، داغىستان تاتارلىرى، كاۋكاز - ئىران، ئىراقتىكى ئەزەربەيجانلار، ئىراندىكى قالاچلار، ئافغانىستاندىكى ئۆزبەكلەر، تۈركمەنلەر، موغۇللار، توركىيە تۈركلىرىدىن ئىبارەت.

يوقۇرىدا تىلغا ئېلىنغان تۈركىي خەلقلەر ئاسىيادىكى كۆپلىگەن دۆلەتلەردە ياشىسىمۇ، جۇغراپىيە جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇلارنىڭ ياشىغان تېررىتورىيىسى، ئاسىيانىڭ شەرقىدىن غەربىگە ۋە غەربىي جەنۇبىغا قاراپ بىر تۇتاش ھالدا سوزۇلۇپ كەتكەن.

ئىزاھلار

① گ. گارژىمايلو، «جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىغا ساياھەت خاتىرىسى» دىكى «ئۇرۇمچى ھەققىدە» دېگەن بابىدىن ئېلىندى.

② گ. گارژىمايلو، «جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىغا ساياھەت خاتىرىسى» دىكى «تۇرپان ھەققىدە» دېگەن بابىدىن ئېلىندى.

③ «قېدىمقى دەۋردىكى تۈرك يازما ھۆججەتلىرى توپلىمى» 1978 - يىللى مەركىزىي مىللەتلەر شۆبىيۇەنى مىللەتلەر تىل پاكولتېتى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن.

④ شۈەنجۇاڭ. «ئۇلۇغ تاڭ غەربكە ساياھەت خاتىرىسى» ناملىق ئەسەرنىڭ 12 - جىلدىغا قارالسۇن.

⑤ «قېدىمقى دۇنيا تارىخى» رۇسچە 63 - بەت.

⑥ فەنخۇا «كېيىنكى خەن سۇلالىسى يىلنامىسى» دىكى بەنلياڭ ھەققىدە قىسسە» 47 - بەت.

⑦ «جوڭگو بىلەن غەرپ ئەللىرى ئارىسىدىكى قاتناش تارىخىنىڭ ماتېرىياللىرى» 54 - 55 - 56 - بەتلەر

⑧ ۋېيشۇ. «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى» دىكى؛ «جۇرجانلار ھەققىدە قىسسە» بابلىرىغا قارالسۇن.

⑨ «يېڭى تاڭ سۇلالىسى يىلنامىسى» 217 - جىلد «ئۇيغۇر ھەققىدە قىسسە» بابىغا قارالسۇن.

⑩ بەنگو. «خەن سۇلالىسى» دىكى «غەربى زېمىن ھەققىدە قىسسە» بابىغا قارالسۇن.

⑪ بەنگو «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى» دىكى «چىڭمىدى ھەققىدە قىسسە» بابىغا قارالسۇن.

⑫ 1954 - يىلىدىكى «ئارخولوگىيە» ژورنىلىنىڭ 10 - سانىدىكى «1955 - يىلى ۋە 1957 - يىلى شەنشىنىڭ گاگئەن ئەتىراپىدىكى پونشى دىگەن جايدا ئېلىپ بېرىلغان قېزىشلار ھەققىدە قىسقىچە خەۋەر» ناملىق ماقالە بىلەن 1962 - يىلى ئارخولوگىيە تەتقىقات ئورنى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «پونشى دىگەن جايدا ئېلىپ بېرىلغان قېزىشلار ھەققىدە مەلۇمات» ناملىق كىتاپنىڭ 138 - بېتىدىن 140 - بېتىگىچە قارالسۇن.

⑬ 1977 - يىلى 2 - ئايدا شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى خەنزۇچە تىلدا نەشر قىلغان «شىنجاڭ تارىخى توغرىسىدىكى ماقالىلار توپلىمى» ناملىق كىتاپنىڭ 47 - بېتىگە قارالسۇن.

⑭ ۋېيشۇ، «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى» دىكى «ئىگىز ھارۋىلىقلار ھەققىدە قىسسە» بابىغا قارالسۇن.

⑮ ماچاڭشو. «شىمالى تۇرالار ۋە ھونلار» خەنزۇچە 47 - بەتكە قارالسۇن.

⑯ ⑰ «سۇي سۇلالىسى يىلنامىسى» دىكى، «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» بابى، خەنزۇچە 601 - ۋە 602 - بەتكە قارالسۇن.

⑱ «جۇ سۇلالىسى يىلنامىسى» دىكى «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» بابى، خەنزۇچە 257 - بەتكە قارالسۇن.

⑲ ماچاڭشو. «تۈركلەر ۋە تۈرك قاغانلىقى» خەنزۇچە 5 - بەتكە قارالسۇن.

⑳ ㉑ «تۈرك تارىخىنىڭ ئانا خەتلىرى» ئۇيغۇرچە 20 - ، 21 - بەتلەرگە قارالسۇن.

㉒ «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» ئۆزبەكچە 144 - بەتكە قارالسۇن.

يىپەك ئېلى - خوتەن توغرىسىدا

قاسىم ئارىش

(1)

خوتەن — دۇنياغا مەشھۇر قاش تېشى ۋەتىنى ۋە مەملىكىتىمىز بويىچە يىپەك چىقىدىغان ئەڭ قەدىمى ۋە ئەڭ مۇھىم جايلارنىڭ بىرى.

خوتەن قاراقۇرۇم تېغىنىڭ شىمالى ئېتىكىگە جايلاشقان بولۇپ، تارىم ئويمانلىقىدىكى بىر چوڭ بوستانلىق، يېرى كەڭ ۋە مۇنبەت، ئىقلىمى ئىللىق. تۇت دەرىخى ئۆستۈرۈش ۋە پىلە بېقىش ئۈچۈن شارائىتى قۇلاي بولۇپ، ئۇزاق تارىخقا ئىگە. «شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار توغرىسىدا تەپسىرات» دېگەن كىتاپتا: «شىنجاڭدىكى خوتەن ئۇيغۇرلىرى پىلە بېقىش، مەشۇت تارتىش ۋە شايى توقۇشنى بىلىدۇ. باشقا يەرلەردە تۇت دەرىخى بولسىمۇ، يىپىشكە ئىشلىتىدۇ.»① دېيىلگەن. «غەربىي رايون توغرىسىدا خاتىرىلەر» دېگەن كىتاپتا (2 - جىلد): «خوتەندە ياۋا پىلە ئىنتايىن كۆپ، ئۇنىڭدىن توقۇلغان شايى، ئەتلەس، چۇچۇنچىلەر ئىنتايىن پىششىق، پاقىراق ۋە ئېسىل بولىدۇ» دېيىلگەن. «سۇڭ مۇنىڭ ئۇيغۇرلار ھەققىدىكى كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرى» دېگەن كىتاپتا يېزىلىشىچە: «ئۇيغۇرلار يىپەك چىقىرىدۇ، مەشۇت يىپ تارتىدۇ، رەڭدار يىپەك كىيىم كىيىدۇ يەنە كالاۋتۇن ئىشلەشكىمۇ ماھىر بولغان. خوتەن ئۇيغۇرلىرى ئەنە شۇ كالاۋتۇن بىلەن كىمخاپ توقۇش سەنئىتىنى ئىجات قىلىپ، مەملىكىتىمىزنىڭ يىپەك توقۇمىچىلىق تارىخىدا يېڭى سەھىپە ئاچقان ۋە ئەتراپىدىكى جايلارغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. بۇنداق كالاۋتۇن زەرىپ قوشۇش بىلەن ياسىلىدۇ، بۇنىڭدىن توقۇلغان يىپەك توقۇلماماللار جۇلالىنىپ، تېخىمۇ گۈزەللىشىپ كېتىدۇ». ئۈرۈمچى، لوپنۇر قەۋرىلىرىدىن مانا شۇنداق كالاۋتۇندىن توقۇلغان ماللار ۋە نەپىس كەشتىلەر تېپىلغان.② ئۇيغۇر خەلقى كالاۋتۇن توقۇلمىسىنى «زەر تاۋار»، «كىمخاپ» دەپ ئاتايدۇ.

XIII. ئەسىردىن كېيىن يۈەن سۇلالىسى بۇ يېڭى ھۈنەر - سەنئەتكە ئالاھىدە كۆڭۈل بولۇپ، مەخسۇس خانلارغا خاس كىمخاپ توقۇش ئۈچۈن «بەشبالىقتا كىمخاپ

---

① «شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار توغرىسىدا تەپسىرات» 2 - جىلد.

② «شىنجاڭ داشۆي ئىلمىي ژورنىلى» (ئىجتىمائىي پەن قىسمى) خەنزۇچە، 1980 - يىل 3 - سان، «قەدىمقى غەربىي - شىمال مىللەتلىرىنىڭ „يىپەك يولى“ دىكى تۆھپىسى» 93 - بەت.

كارخانىسى قۇرغان». ئۇنىڭدىن باشقا شىنجاڭ خوتەن رايونىدىن 300 دىن ئۇشۇق ئويلۇك كىمخاپ توقۇمىچىلىق ماھىرلىرىنى گەنسۇ ئەنخۇا ئەتراپىغا يۆتكەپ ئايرىم كىمخاپ كارخانىسى قۇرغان.① مانا بۇ كىمخاپ توقۇش ھۈنەر - سەنئىتىنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەرگە تارقىلىش ئەھۋالىنى كۆرسىتىپ بېرىش بىلەن بىللە ئۇنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ پايدىلىق شەرت - شارائىت يارىتىپ بەرگەنلىكىنىمۇ ئۇقتۇرىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇرلار يىپەك بىلەن پاختىنى ئارىلاشتۇرۇپ رەخت توقۇش سەنئىتىنى ئىجات قىلىپ، ئۇنىڭدىن ئىشلەنگەن يىپەك ماللارنى — ئۇيغۇر كىمخابى، ئاقسۇ شايىسى، خوتەن زەر تاۋرى قاتارلىقناملار بىلەن غەرب ۋە شەرق بازارلىرىغا ئاپىرىپ ساتقان ۋە خەلقارا بازارنى جانلاندۇرغان.

«ئۇلۇق تاڭ دەۋرىدىكى غەربكە ساياھەت خاتىرىسى» ناملىق كىتابتا: «كىستانە② دۆلىتىدە...... يىرىك شايىدىن چاپان كىيىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ، كىمخاپنى نەزەردە تۇتسا كېرەك. دېمەك، خوتەندە يىپەكچىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولۇپ، ئىنتايىن راۋاجلانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، يەرلىك ئاھالىنىڭ يىپەك رەختتىن كىيىم - كېچەك كىيىش، يىپەكتە ئىشلەنگەن تۈرمۈش بۇيۇملىرىنى ياخشى كۆرۈشتەك ئېتنوگرافىيىلىك ئادەت ۋە ئېھتىياجى، يىپەكچىلىك سانائىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەنلىكى مەلۇم.

يېقىندىن بۇيان بەزى ئالىملار قەدىمقى خوتەننىڭ يىپەكچىلىك سانائىتى توغرىسىدا سۆز قىلغاندا، ھامان تارىختا ئۆتكەن شۇەنجۇاڭنىڭ «ئۇلۇق تاڭ دەۋرىدىكى غەربكە ساياھەت خاتىرىسى» ناملىق كىتاۋىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرىدۇ. شۇەنجۇاڭ (602 - 664) غەربىي رايون ۋە ھىندىستاننى ئايلىنىپ چىققان بولسىمۇ، ئۆزى ھېچقانداق كىتاپ يازغان ئەمەس. ئۇ، لوياڭغا قايتىپ بارغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ كۆرگەن - بىلگەن، باشتىن كەچۈرگەنلىرىنى بىيەنجىگە ئېيتىپ بەرگەن ۋە بىيەنجىنىڭ قەلەم تەۋرىتىشى بىلەن ئىككىسىنىڭ نامىدا يۇقۇرقى كىتاپ ۋۇجۇتقا كەلگەن. بۇ كىتاپتا شۇەنجۇاڭنىڭ ھىندىستان ۋە شىزاڭ رىۋايەتلىرى ئاساسىدا ئېيتىپ بېرىشى بويىچە يىلە قۇرۇتىنىڭ تۇخۇمىنى دەسلەپ خوتەنگە شەرق مەلىكىسى تەرىپىدىن ئېلىپ كېلىنگەنلىكى يېزىلغان. ئۇنىڭدا يېزىلىشىچە، شەرق مەلىكىسى باش كىيىمىنىڭ ئىچىگە يىپەك قۇرۇتى تۇخۇمىنى يوشۇرۇپ ئېلىپ كېلىدۇ، ئۇنى ئۆستۈرگەننى كۆرگەن ۋەزىرلەر پادىشاغا: بۇ قۇرۇتلارنى كۆيدۈرۈۋەتمەيلى، بولمىسا، ئۇ ئەجدىھاغا ئايلىنىشى مۇمكىن، دەيدۇ. ئەمما مەلىكە ئۇنى يەنە يوشۇرۇن ئۆستۈرۈپ يىپەك كىيىم - كېچەك توقۇتۇپ كىيىپ پادىشاغا كۆرسە-

① «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» 38 - جىلد.
② كىستانە - خوتەن.

تىدۇ، پادىشا پۇشايمان قىلىپ بۇددا راھىبى شامىن (Sangasha) نىڭ ئالدىدا ئىستىغپار ئوقۇپ Potlya ۋە M-dza غا ئىككى مۇنار ۋە ئىككى بۇتخانە (Vihara - 伽蓝) سالدۇردۇ.①

فىرانسىيىلىك ئارخېئولوگ ستېيىن «قەدىمقى ئاسىيانىڭ ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلىرى» ناملىق كىتاۋىدا (230 - بەت) ئېيتىشىچە، ئۇ، Kumi - Shahidan دېگەن يەردىن مۇشۇ بۇتخانا خارابىسىنى (قىياسەن) تاپقان. بۇ ھىندىستانغا يىپەك قۇرۇتى ئېلىپ چىققانلىق توغرىسىدىكى رىۋايەتمۇ ياكى ئىدىقۇت (تۇرپان) دىن خوتەنگە يىپەك قۇرۇتى ئېلىپ چىققانلىق توغرىسىدىكى رىۋايەتمۇ ۋە ياكى ئىچكى ئۆلكىلەردىن يىپەك قۇرۇتى ئېلىپ چىققانلىق توغرىسىدىكى رىۋايەتمۇ، بۇنى بۇندىن كېيىن تەتقىق قىلىپ ئېنىقلاشقا تېگىشلىك. رىۋايەتتىكى شەرق مەلىكىسىگە ئۆيلەنگەن پادىشا Vijyajaya نىڭ ئالدىدىكى پادىشا مەشھۇر ساياھەتچى فاشيەن (法显页) بىلەن زامانداش ئىدى. فاشيەننىڭ ساياھىتى 4 - ئەسىرنىڭ ئەڭ ئاخىرى (مىلادى 399 - يىلى) بولغان. شۇنداقتا شەرق مەلىكىسىگە ئۆيلەنگەن رىۋايەتتىكى بۇ پادىشا مىلادى 5 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغا توغرا كېلىدۇ. لېكىن، جۇڭگونىڭ تارىخلىرىدا جۇڭگونىڭ شۇ ۋاقىتتا خوتەن پادىشاسىغا مەلىكە ياتلىق قىلغانلىقى توغرىسىدا ھېچقانداق خاتىرە يوق.

بەزىلەر جەنگو دەۋرىدە يېزىلغان «مۇتيەنزى تەزكىرىسى» دىكى بىر رىۋايەتنى مىسال كەلتۈرۈپ «غەربىي جۇ (周) سۇلالىسى مەيدانغا كېلىشتىن ئىلگىرى، جۇ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى بوۋىسى گوگۇڭ تيەنفۇ (古公天父) ئۆزىنىڭ ياخشى كۆرىدىغان ۋەزىرى چاڭ جىچۇۋنى② (长季绰) «چۇڭشەن» (春山) تېغىغا ئەۋەتكەندە ھەمدە ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ چوڭ قىزىنى بەرگەن، چاڭجىچۇۋ چۇڭشەن تېغى ئەتراپىدا تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ «چۇگو» دۆلىتىنى قۇرغان، ئارخېئولوگلارنىڭ ئېنىقلىشىچە چۇڭشەن تېغى ھازىرقى پامىر تېغى③ بولۇپ، چيۇگو دۆلىتى بولسا، ھازىرقى خوتەن، مانا مۇشۇنداق قارىغاندا «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربكە ساياھەت خاتىرىسى» دىكى خوتەنگە يىپەك (پىلە) قۇرۇتى ئېلىپ بارغان شەرق مەلىكىسى ئەنە شۇ گۇگۇڭتيەنفۇنىڭ چوڭ قىزى بولىدۇ» دەيدۇ ۋە «مۇتيەنزى تەزكىرىسى» دە ئۇنىڭغا ئائىت يىپەك توغرىسىدا بىرەر خاتىرە بولمىغانلىقىغا ئەپسۇس بىلدۈردۇ.

«مۇتيەنزى تەزكىرىسى» تارىخ ئەمەس، ئۇ ئەپسانە، «مۇتيەنزى تەزكىرىسى» دىكى ئەپسانىلار كىشىنى ئىشەندۈرەلمىگەندەك، «ئۇلۇق تاڭ دەۋرىدىكى غەربكە ساياھەت خاتىرىسى» ناملىق ئەسەردىكى يىپەك مەلىكىسى رىۋايىتىمۇ كىشىنى ئىشەندۈرەلمەيدۇ.

تارىختى ۋەقەلەر مۇئەييەن ماكان ۋە زامان ئىچىدە يۈز بېرىدۇ. ۋەقەلەر

① «غەربتە بۇددا دىنى» 219 - بەت.

② چاڭ جىچۇۋنىڭ خوتەن دۆلىتىنى قۇرغان بولۇشى مۇمكىن ئەمەس.

③ چۇڭشەن تېغىنى ھازىرقى پامىر تېغى دېيىش بىھۇدە گەپ بولسا كېرەك.

بىلەن ۋەقەلەر ئوتتۇرىسىدا يەنە سەۋەپ - نەتىجە مۇناسىۋىتى بولىدۇ. لېكىن بۇ مۇناسىۋەتنى تېپىش ۋە چۈشىنىش كېرەك. مۇئەييەن مۇھىتتا يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنىڭ ئەھمىيىتىنى باھالاش ھەمدە ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى چۈشىنىش ھەقىقى تارىخنى تەشكىل قىلىدۇ. يىلنامىلار ۋەقەلەرنى مۇۋاپىق تەرتىپتە بايان قىلىدۇ، ئۇ تارىختا مۇھىم رول ئوينايدۇ. ئەگەر بۇ ۋەقەلەرنى بايان قىلىش مۇئەييەن تارىخىي مۇھىتتىن ھالقىپ كەتسە، ئۇ ھالدا ئۇ تارىخ ئەمەس، رىۋايەت - ئەپسانە بولۇپ قالىدۇ.

جۇڭگونىڭ ھەر قېتىمقى سۇلالىلىرى ئۆزلىرىنىڭ سىرتقا ياتلىق قىلىنغان مەلىكىلەرىنى بىر - بىرلەپ ئېنىق قىلىپ ئۆز يىلنامىلىرىغا يېزىپ قالدۇرغان بولسىمۇ، لېكىن خوتەن خانىغا تەقدىم قىلىنغان مەلىكە توغرىسىدا ھېچقانداق خاتىرە قالدۇرۇلمىغان. دېمەك، مۇشۇ يىپەك مەلىكىسى رېيال تارىخىي شەخس بولمىسا كېرەك. شۇڭا، يىپەك مەلىكىسى كېلىشتىن ئىلگىرى خوتەندە پىلە قۇرۇتى يوق ئىدى دېيىش، ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. شۇنىڭدەك، يۇقۇرىدا ئېيتىلغان خوتەندىكى «ياۋا پىلە» باشقا جايدىن كۆچۈرۈپ كېلىنگەن بولماستىن، بەلكى، تەبىئى ھاسىل بولغان يەرلىك پىلە ئىكەنلىكى، خوتەن ئەزەلدىن پىلە قۇرۇتىنىڭ ماكانى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

شىنجاڭدا پىلە - يىپەكچىلىك قاچان باشلانغانلىقى توغرىسىدا «تارىخنامە» ۋە «خەن سۇلالىسى تارىخى»دا بىرەر ئېنىق مەلۇمات بولمىسىمۇ، لېكىن قېدىمقى رىم ۋە يۇنان ئەدەبىياتى ۋە تارىخىدا ئۇچرايدىغان «سىرىندىيە» (يىپەك ئېلى) سۆزى ئەنە شۇ خوتەنگە قارىتا ئېيتىلغان.

يۇنان تارىخچىلىقىنىڭ ئاتىسى دەپ ئاتالغان ھېرودوتوسنىڭ «تارىخ» كىتاۋىدا، يىپەك ئېلى - يىپەكىستان (Seric) سۆزى بىلەن يېزىلغان، بۇنىڭ شىنجاڭ — خوتەنگە قارىتىپ ئېيتىلغانلىقىدا گۇمان يوق.

يىپەك ئېلى ۋە يىپەك بويۇملىرى ھەققىدە كۇشان خانلىقىدىن تاشقىرى، قېدىمقى رىم ۋە يۇنان مەنبەلىرىدىمۇ ئېنىق تارىخىي خاتىرىلەر بار.

ياۋروپادا يىپەك ئېلى توغرىسىدا ئەڭ بالدۇر خاتىرە قالدۇرغان يۇنانلىق ئالىم كتېسىياس (Ctesias) بولۇپ، ئۇ، سېرىس دېگەن سۆزنى مىلادىدىن 4 ئەسىر ئىلگىرى تىلغا ئالغان.

يۇنان ئالىمى ستىرابو (مىلادىدىن ئىلگىرى 54 - يىل) ئۆزىنىڭ «ساياھەت خاتىرىسى» ناملىق كىتاۋىدا ئونېسىكرىتوس (Onesicritus) نىڭ خاتىرىلىرىدىن نەقىل كەلتۈرىدۇ. ئونېسىكرىتوس (Onesicrtus) بولسا، ئالېكساندىر ماكېدونىيىدىكى (ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن) نىڭ بىرگېنىرالى (部将) بولۇپ، (مىلادىدىن ئىلگىرى 328 - يىلى ئۆلگەن) ئۇ، سېرىس دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشىنى تەتقىق قىلغان①.

Mullers Strabo,xi i .34. d 37; ①

Yule .Cathay .1. 14

رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاساسچىسى ئاۋگۇستۇس ۋىداۋىي (مىلادىيدىن ئىلگىرى 14 - 29 - يىل) ۋاقتىدا سۇرىيە ئارقىلىق شەرقتىن كەلگەن يىپەكماللار بازارلاردا ئاق سۆڭەكلەرنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئېرىشكەن. ۋىداۋىي ئاۋگۇستۇس ئۆلۈپ ئۇنىڭ ئورنىغا چىققان تىبېرىئۇس (Tiberius) رىمدىكى ئالتۇن يىپەك سودىسى ئارقىلىق نۇرغۇن ئالتۇننىڭ يىپەكنى سىرتتىن ئېلىپ كېلىپ ئۇنىڭدا كالاۋتۇن - تەتىللا ئىشلەپ ساتقان سۇرىيە سودىگەرلىرىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇنى چەكلەش ئۈچۈن يىپەك سودىسىنى توسقان. مانا بۇ، «غەربىي رايوندا بۇددا دىنى» دېگەن كىتاپتا ئېيتىلغان شىمالىي ھىندىستان، كابۇل ۋە پېرسىيىنىڭ چىن بىلەن يىپەك - تاۋار سودىسىنى قىزىتىق قىلغان ۋاقتىنى، كوشان ئىمپېرىيىسىنىڭ باشلىنىش مەزگىلىنى كۆرسىتىدۇ. ئەگەر بۇ يەردە كۆپ ئەسىرلىك يىپەك سانائىتى (ئىشلەپچىقىرىشى) بولمىسا ندا، «جاھاننىڭ مەر - مەر شەھىرى» دەپ ئاتالغان رىم ئاق سۆڭەكلىرىنىڭ ئېھتىياجىنى دەرھال قامدىغىلى بولماس ئىدى.

گەرچە رىم ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە (مىلادىيدىن ئىلگىرى ۋە كېيىن) تاۋار - دۇردۇن سودىسى قىزىغان، ھەتتا ماكېدون سودىگەرلىرى بىۋاستە «Sene» خوتەن ئېلىدىن ئېلىپ كەلگەن، بۇ ھەقتە بىر قاتار خاتىرىلەر قالدۇرغان بولسىمۇ، رىم ۋە غەربىي ياۋروپادا بىۋاستە يىپەك ئىشلەپچىرىش يەنىلا قۇرۇغلۇق ئارقىلىق پىلە قۇرۇتىنى تۇخۇم ھالەتتە ئېلىپ كېتىش نەتىجىسىدە، 4 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا رىم ئىمپېراتورى جۇستىنىئان (Justinian) دەۋرىدە بولغان. بۇ يىپەك مەلىكىسى ھەققىدىكى رىۋايەتتىن ئىلگىرىراقىنى كۆرسىتىدۇ. رىم ئىگىلىكىنى زىل - زىلىگە كەلتۈرگەن يىپەكنى بىۋاستە ئىگەللەش — ئىشلەپچىقىرىش، ئۇنىڭ سىرىنى ئېچىش ئۈچۈن ھىلە - نەيرەڭ ۋە يوشۇرۇن جەڭ ئېلىپ بېرىلغان.

ئادەتتىكى تارىخ كىتاپلىرىدىمۇ شۇ نەرسە ئېنىقكى، ئىمپېراتور جۇستىنىئان 530 ۋە 550 - يىللىرى ئەۋەتكەن ئىككى گىرىك مىسسونېرى 551 - يىلى خوتەندىن ئىچى كاۋاك ھاسسا تاياق ئىچىگە پىلە قۇرۇتى ئۇرۇقىنى (تۇخۇمىنى) يوشۇرۇپ ئېلىپ كەتكەن. بۇلارنىڭ ئىسمىلىرى نامەلۇم.

يىپەك توغرىسىدا، يىپەك ئېلى بولغان چىننى («Ceni» مارىنئۇس شۇنداق يازغان) توغرىسىدا سوزلىگىنىمىزدە «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تىكى مۇنۇ لۇغەت ۋە قوشما سوزلەر دىققىتىمىزنى قوزغايدۇ. بۇ ھېلىمۇ جانلىق پاكىت بولۇپ تۇرماقتا: جىسكىن — يىپەك: تەختۇ جىكىن — ھىمىرلىگەن يىپەك؛ توشەكلىك بارچىن — توشەكلىك تەييار تاۋار (يىپەك گەزلىمە)؛ تاۋار - تورقا — تاۋار - دۇردۇن ۋە باشقىلار.

(2)

قىدىمقى رىم ۋە يۇنان ئالىملىرى يىپەك ئېلىنىڭ جۇغراپىيىۋىي ئورنى توغرىسىدا بىر قەدەر كۆپ مەلۇمات بېرىدۇ. گەرچە ئۇلار كۆپرەك رىۋايەتلەر ۋە كىشىلەرنىڭ

ئاغزىدىن ئاڭلىغانلىرىغا ئاساسلىنىپ يازغانلىقى ئۈچۈن، بىر مۇنچە ئېنىقسىزلىقلار، ھەتتا بەزىدە چەتنەپ كېتىشتەك ئەھۋاللار كۆرۈلسىمۇ، لېكىن، يىپەك يولىنىڭ جۇغراپىيىسىنى ئورنىنى ئاساسەن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭغا مەركەزلەشتۈرىدۇ. مەسىلەن: ھازىرقى ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى ئالېكساندرىيىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭغا قەدەر بولغان جايلار ھەققىدە بىر قەدەر توغرا مەلۇمات بېرىدۇ. ئۇنىڭ ئۇ يېقىنىنى نامسىز يەر، ئوكيان دەپ قىياس قىلىدۇ.

يۇنان ئالىمى سترابو — Strabo (مىلادىدىن ئىلگىرى 24 - 54 - يىللىرى) ئۆزىنىڭ «ساياھەت خاتىرىسى» ناملىق ئەسىرىدە باكتىرىيە خانلىرى توغرىسىدا يېزىپ: باكتىرىيە خانلىرى ئۆزلىرىنىڭ زېمىنىنى سېرىس ۋە پرىينى (Phryni) „دۆلىتىگىچە كېڭەيتكەن“① دەيدۇ. مانا بۇ توغرى تارىخىي پاكىت. يۇنان سۇلالىسىنىڭ باكتىرىدىكى ھاكىمىيىتى جۇڭگو خەن سۇلالىسى پادىشاسى ۋېنجىڭ (文景) ۋاقتىدا ياۋچىلار تەرىپىدىن يوقىتىلغان. ياۋچىلار بىر مەزگىل ئىنتايىن كۈچىيىپ، شەرقتە پامىرغىچە كېڭەيگەن. سترابو ئېيتقان باكتىرىيە ئەنە شۇ ياۋچىلار بولۇپ، سترابو باكتىرىيە دەپ ئۇنىڭ كونا ئىسمىنى ئاتىغان.

ئاۋگۇستۇس تەختتە ۋاقتىدىكى رىم شائىرى ۋېرگىلىي (Publius Virglius Maro) نىڭ شېئىرلىرىدا „سېرىس“ دېگەن سۆز كۆپ ئۇچرايدۇ. ئەمما، ئۇنىڭ جۇغراپىيىۋى ئورنىنى كۆرسەتمەيدۇ، پەقەت مەركىزىي ئاسىيادا، ئەڭ شەرقتە دېگەن سۆزلەر بىلەن تۈگىتىدۇ، خالاس.②

بۇرۇنقى زامانلاردا ئىنسانلار ئۆزلىرى ياشاپ تۇرغان جايدىن باشقا يەرلەرنى ناھايىتى ئاز بىلگەن. مەسىلەن: «تارىخنامە»، «پەرغانە تەزكىرىسى» دە، سىماچيەن پارتىيە (ئارشاك)، تاجىك (ئەرەپ)، رىم ۋە ئانسەي③ (ئائورسى) دىن ئىبارەت 4 دۆلەتنى دۇنيانىڭ ئەڭ غەربىي چېتى دەپ قىياس قىلغاندەك، رىم ۋە يۇنان ئالىملىرىمۇ قەدىمقى زاماندا يىپەك يولى ۋە چىن دۆلىتىنى ئادەم ياشايدىغان چوڭ زېمىننىڭ ئەڭ شەرقىي چېتى، ئۇنىڭ ئۇ يېقى نامسىز يەر، ئۇنىڭمۇ ئۇيېقىنى بولسا، ئوكيان دەپ قىياس قىلغان.

---

① Mülle's Strabo book xl p .445.

② Yule. Cathay , I P 17 NoteI,
(Yele .Cathay I, ,P .14 '158 '186)

③ پارتىيە (ئارشاك) كېيىنكى ۋاقىتتىكى پېرسىيە (ئىران)؛ ئانسەي (安赛 — 蔡) يەنى، ئائورسى، كاسپىي دېڭىزنىڭ شەرقىي تۇمشۇقىدا، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەلەنلەرنىڭ ئاتا - بوۋىسى؛ تاجىكلارنىڭ ئورنى ھازىرقى جۇغراپىيىلىك ۋەزىيەتتىن قارىغاندا ئەرەپ يېرىم ئارىلىغا توغرا كېلىدۇ. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئەرەپ دەپ ئاتىغان، پارسلار ئەرەپ دېيىشىدۇ.

ئاتاغلىق رىم يازغۇچىسى مېلا — Pomlonius Mela (مىلادىيىدىن ئىلگىرى 50 - يىلى) : «ئاسىيانىڭ ئەڭ شەرقىدە ھىندىلار، سېرىسلىقلار (Seris) سكىتسىيىلىكلەر① (Seythians) ياشايدۇ. ھىندىلار ئەڭ جەنۇپتا، سكىتسىيىلىكلەر ئەڭ شىمالدا، سېرىسلىقلار بولسا ئوتتۇرا قىسمىدا ياشايدۇ. كاسپىي دېڭىزى ۋە سكىتسىيە دېڭىزى قىرغاقلىرىدىن ئالغا قاراپ ماڭسا، يېڭىز قىرغىقى ئەگرى - بۈگرى بولۇپ، شەرققە يۈزلىنىدۇ. سكىتسىيە تۈمشۇقى ئەتراپىدا قار قېلىن، ماڭغىلى بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈيىقى توپىلىق يەر، لېكىن، تېرىلمايدۇ. ياۋا ئادەملەر ياشايدۇ، يەنى سكىتسىيىلىكلەر بىلەن ساك (Sagae) قەبىلىسى جايلاشقان ...... بۇ ئىككى قەبىلىدىن ئۆتسە ...... توپتوغرا تابىس (Thabis) تېغىغا بارىدۇ، تابىس تېغى دېڭىز③ قىرغىقىدا تىك كۆتىرىلىپ تۇرىدۇ. بۇ يەردىن يىراقتا تاۋرۇس (Tavrus) تېغى بار. سېرىس مانا مۇشۇ ئىككى تاغنىڭ ئارىسىغا جايلاشقان. سېرىسلىقلار دۇنيادا تەڭدىشى يوق سەمىمى - سادىق ئادەملەر، سودىغا ماھىر، سودا قىلغاندا يۈزمۇ - يۈز سۆزلەشمەيدۇ، مالنى قۇملۇققا قويۇپ قويۇپ كەينىنى قىلىپ تۇرىدۇ»④ دەيدۇ.

تەبىئەتشۇناس رىم شائىرى پلىنىي — Caius Pliny the elder مىلادى 23 - 79 - يىللىرى) ئۆزىنىڭ «تەبىئەت تارىخى» ناملىق قىدىمى مەشھۇر ئەسىرىدە يىپەك ئېلى (Seris) توغرىسىدا يوقۇرقى مېلاغا ئوخشاش يازىدۇ. ئۇ يەنە «تابىس تېغى دېڭىز بويىدا تىك كۆتىرىلىپ تۇرىدۇ⑤. يەنە ماڭسا، دېڭىز قىرغىقى شەرقى - شىمالغا يۈزلىنىدۇ. بۇ يەردىن ئۆتسە، ئادەم كۆرۈنۈشكە باشلايدۇ. كاسپىي دېڭىزىدىن بۇ يەرگىچە دېڭىز قىرغاق سىزىقى بېرمىڭمۇ بارمايدۇ. سېرىس مانا مۇشۇ يەرگە جايلاشقان. ئۇنىڭ ئورمانلىقلىرىدىن يىپەك چىقىدۇ، دۇنياغا مەشھۇر ... تاۋار - دۇردۇن توقۇپ رىمغا ئاپىرىپ ساتىدۇ ... سېرىسلىقلار مۇلايىم، تارتىنچاق كېلىدۇ ... دەپ يازىدۇ.

پلىنىي (Pliny) شۇ كىتاپقا يەنە بىرئارال پادىشاسى «... راچىياس (Rachias) باشلىق تۆرت كىشىنى رىمغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى ... ئەلچىلەر ئۆزلىرى تۇرغان ئارالنى ھىندىستان بىلەن بېقىشىپ تۇرىدۇ ... دەيدۇ. سېرىسلىقلار ئېمىدۇس (Emodus) تېغىنىڭ ئۈيىقىدا ياشايدىكەن. سودا - سېتىق ئىشلىرى ئارقىلىق ئۇلار بىلەن ئۇچرىشىپ تۇرىدىكەن، ئارالدا ئۇلارنى ئۆز كۆزلىرى بىلەن كۆرگەنلەر بار ئىكەن. راچىياسنىڭ دادىسى ئۇلارنىڭ دۆلىتىگە بارغان ئىكەن. ئەلچىلەر ئۆزلىرى يولدا ساياھەتتە يۈرۈپ

① ئارال دېڭىزى بويىدا ياشىغۇچىلار، (ئەلەنلەر)
② ئارال دېڭىزى
③ كاسپىي دېڭىزىنى دېمەكچى.
④ Yule Cathay I ,P' 196
⑤ كاسپىي دېڭىزىنى دېمەكچى.

سىرىسلىقلارنى كۆرۈپتۇ. ئۇلارنىڭ ئېيتىشلىرىغا قارىغاندا سىرىسلىقلار بوي - تۇرقى جەھەتتە ئادەتتىكى ئادەملەردىن ئېگىز، چاچلىرى قىزىل، كۆزلىرى كۆك، ئاۋازلىرى جاراڭلىق ئىكەن...» دەيدۇ.

جۇڭگو تارىخلىرىدا ئۇيسۇنلەرنى „كۆك كۆز، قىزىل چاچ"① دەپ تەسۋىرلەيدۇ؛ قىرغىزلارنى „ئاق تەنلىك، يېشىل كۆز، قىزىل چاچ"② دەپ تەسۋىرلەيدۇ. مانا بۇ قەدىمقى جۇڭگولۇقلارنىڭ غەربىي رايون كىشىلىرىنى، ئۇلارنىڭ چىراي - شەكلىنى تەسۋىرلەيدىغان سۆزلىرى. تۇرپانلىقلارمۇ، كۆك كۆز، قىزىل چاچ دەپ تەسۋىرلەنگەن. تۇرپان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى قەدىمىي ئىبادەتخانىلارنىڭ تاملىرىغا سىزىلغان رەسىملەرنىڭ تولىسى كۆك كۆز، ئاق تەنلىك بولۇپ، بۇ يۇقۇرقى مەلۇماتلارغا ئوخشايدۇ.

بىز بۇ يەردە قەدىمقى رىم شائىرى پلىنىي بىلەن جۇڭگو تارىخلىرىدىكى ئۇيسۇنلارنىڭ تەسۋىرىنىڭ بىر - بىرىگە يېقىن ئىكەنلىكىنى كۆرىمىز.

يۇنان جۇغراپىيە ئالىمى پتولېمىي — Ptolemy (تەخمىنەن مىلادى 150 - يىلى) ئۆزىنىڭ مەشھۇر «جۇغراپىيە» كىتاۋىدا: „چوڭ زېمىننىڭ ئەڭ شەرقى نامىسىز يەر بولۇپ، چوڭ ئاسىيانىڭ (AsiaMajor) ئەڭ شەرقىدىكى چىن ۋە سىرىس بىلەن چېگرالىنىدۇ..." دەپ يازىدۇ.

پتولېمىي ئۆزىنىڭ «جۇغراپىيە» كىتاۋىدا يىپەك ئېلى بىلەن چىن دۆلىتىنى ئايرىپ ئىككى دۆلەت قىلىپ قويىدۇ. بىزنىڭچە، بۇ بىر دۆلەتنىڭ ئىككى خىل نامدا ئاتىلىشى بولسا كېرەك. مەسىلەن: مارىنوس „يىپەك ئېلى چىن (Ceni)" دەپ يازغان. «ئېرىتورىيە دېڭىزىدىكى (Erythraean) ساياھەت خاتىرىسى» ناملىق ئەسىرىدە „چىن دۆلىتىنىڭ ... ئىچكى قىسمىدا، يىراق شىمالدا چىن شەھىرى بار. ئۇ يەردىن يىپەك چىقىدۇ... دۇردۇن - تاۋار توقۇپ باكترىيەگە ئېلىپ بارىدۇ" دېيىلگەن. ئەنگلىيىلىك ئالىم يۇلى ئەپەندى (Yule) پتولېمىينىڭ «جۇغراپىيە» كىتاۋىدا ئېيتىلغان سىرىسنى جۇڭگونىڭ ھازىرقى شىنجاڭ ئۆلكىسى دەپ ئىزاھلايدۇ.

پىڭجېنجۇن ئەپەندى ئۆزىنىڭ «غەربىي رايون» ۋە جەنۇبىي دېڭىز تارىخ - جۇغراپىيىسىگە ئائىت تەتقىقات ماتېرىياللىرى توپلىمى» ناملىق ئەسىرىدە (99 - بەت)، پتولېمىينىڭ «جۇغراپىيە» كىتاۋىدىكى سىرىس دېگەن سۆزنى قەدىمقى ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار بولغان سولېمىي (قەشقەرىيە) دەپ ئاتالغان ئىسىم بىلەن مۇناسىۋەتسىز دەپ قارىغىلى بولمايدۇ، دەيدۇ.

پتولېمىي ئۆزىنىڭ «جۇغراپىيە» ناملىق كىتاۋىدا يىپەك ئېلى توغرىسىدا ئايرىم توختۇلۇپ: „سىرىسنىڭ غەربىي چېگراسى سىتسىيە (Sethie) سىتسىيە

---

① «خەن سۇلالىسى تارىخى» 2 - جىلد، 96.

② «يېڭى تاڭ كىتاۋى» 2 - جىلد، 217.

ئىسماۋس① تېغىنىڭ سىرتىدا. شىمالىي چېگراسى نامسىز يەر ۋە تۇلې (Isladof Thole) ئارىلى بىلەن بىر كەڭلىكتە. شەرقىي چېگرىسىمۇ نامسىز يەر بولۇپ، شەرقىي ئۇزۇنلۇق 180° بىلەن چېگرالىنىدۇ. جەنۇپتا جەنۇبىي كەڭلىك 3° قا قەدەر بېرىپ، ھىندىستان گانگى دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقى بىلەن چېگرالىنىدۇ. شىمالىي كەڭلىك 30° نى بويلاپ شەرقىي ئۇزۇنلۇق 173° قىچە بولغان ئارىلىق مەزكۇر يەرنىڭ بەك چېتى ھېساپلىنىدۇ. يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ چىن دولىتى بىلەن چېگرالىنىدۇ. ئۇنىڭ ئۇ يېقىنى نامسىز يەر» دەيدۇ. ئۇ يەنە، سېرىسنىڭ ئەتراپىنى ئوراپ تۇرغان تاغلار ئۈستىدە توختۇلۇپ، ئاۋشاتسىيان (Auxacian) ۋە كاسىيان تېغىنى تىلغا ئالىدۇ ھەمدە «ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى ئىچىدە ئىككى چوڭ دەريا ئاقىدۇ: ئۇلارنىڭ بىرسى ئۇيغۇر داس (Oechordas) دەرياسى بولۇپ، ئۇ، ئاۋشاتسىيان ۋە ئاسمىران (Asmiraen) تېغىدىن ئىبارەت ئىككى مەنبەدىن باشلىنىدۇ. يەنە بىرسى باۋتىس دەرياسى (Bovtes) بولۇپ، ئۇ، كاسىيان (Kesyan) ۋە ئوتتورو كوررخوس (Ottoro Corrhus) تېغىدىن ئىبارەت ئىككى مەنبەدىن باشلىنىدۇ...» دەيدۇ.

بۇ ئىككى دەريانىڭ ئالدىنقىسى قەشقەر دەرياسى، كېيىنكىسى يەركەنت ياكى خوتەن دەرياسى② بولسا كېرەك. بۇ ئىككى دەريا قوشۇلۇپ لوپ كولىغا قۇيۇلىدۇ. بەينۇ قۇش (白鸟) بۇنى تارىم دەرياسى③ دېگەن. لېكىن ئۇ، بۇ ئىككى دەريانىڭ پەرقى توغرىسىدا ھېچنەرسە دېمىگەن. ئۇيغۇر داس دەرياسىنىڭ قەشقەر دەرياسى ئىكەنلىكىدە گۇمان يوق. Bavtes «پىچان» (蒲昌) سۆزىنىڭ غەرب تەلەپپۇزى بويىچە، «تاغ - دەريالار قامۇسى» دىكى «بوخەي» (渤海) سۆزىنىڭ ئاھاڭى بويىچە يېزىلىشى. «b'uat» (渤) دېگەن سۆز «baut» سۆزى بىلەن ئوخشايدۇ. ۋەن سىتۇڭ (万斯同) ئۆزىنىڭ «كىتاپلاردىكى گۇمانلىق ئىبارىلەر ئۈستىدە مۇنازىرە» ناملىق ئەسىرىدە: (10 - بەت) «بوخەي دېگىنىمىز قايسى دېڭىز؟ بۇ — پىچان دېڭىزى. ئۇنىڭغا دەريالار قۇيۇلىدۇ. كۆلىمى ئۈچ يۈز چاقىرىم. يۈيمىنىڭ غەربىدە»، سۇ يۈزى دېڭىزدەك چوڭ ئەمەس. شىيا سۇلالىسى دەۋرىدە خاتا ھالدا بوخەي (渤海) دېيىلگەن. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە پىچان (渤昌) دەپ ئاتالغان» دېگەن. دېمەك، قەدىمقى يۇنان ۋە رىم ئالىملىرى يەركەنت ياكى خوتەن دەرياسىنى (ئۇلار لوپ كولىغا قۇيۇلغانلىقى ئۈچۈن) ئەنە شۇ پىچان (渤昌) نامى بىلەن ئاتىغان.

يولې (Yule) ئەپەندى ئاۋشاتسىيان (Avxacian) كېيىنكى ئاقسۇ شەھىرى ئىسمىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى، كاسىيان (Kasian) سۆزى قەشقەر شەھىرى نامىنىڭ

---

① پامىر تېغى.

② «خۇاڭخې دەرياسىنىڭ ئۇزۇن يوللىنى ئۆزگەرتىش تارىخى» 41 - بەت

③ «ئىككى توپلام» 128 - بەت.

ئەسلى ئاھاگى [شۇەنجاڭ ئېيتقان قەشقەر (佉沙国 — kashagar) ئۇيغۇر داس بولسا، خۇيگى (回纥) ياكى ئۇيغۇر① (畏兀尔)] دەپ ئىزاھلايدۇ.

پروفېسسور گېرىگورىيېۋمۇ ئۇيغۇر داسلارنى ھازىرقى ئۇيغۇرلار دەيدۇ.

پتولېمېي يەنە يىپەك ئېلى (سېرىس) نىڭ ئەڭ شىمالىدىكى دولەتلەرنى بىر-بىردىن ساناپ كورستىپ كېلىپ "... پىئاددائې (Piaddae) دولىتىنىڭ زىمىنى ئۇيغۇر داس دەرياسىغىچە سوزۇلىدۇ. دەريانىڭبويىدا ئۇيغۇرداس دولىتى (Oechordas) بار" دەيدۇ.

يۇنان تارىخچىسى پاۋسانىياس (Pavsanias) (مىلادى 174 - يىلى) يىپەك ئېلى (سېرىس) نى ئېرىتورىيە (Erythraean) دېڭىزىدىكى بىر ئارال. بەزىلەر سېرىسىيە ئېرىتورىيە دېڭىزىدا ئەمەس، بىر دەرياسىنىڭ ئاغزىدا، ئۇنىڭ خۇددى مىسىر-دىكى نىل دەرياسى دېلتىسىغا ئوخشاش ئەتراپى دېڭىز بىلەن ئورالغان ئەمەس. سېرىسلىقلار قارا تەنلىك بولۇپ، يېنىدىكى ئاباسا (Abasa) ۋە ساكايا (Sakaia) ئاراللىرىنى شۇلار ئىگەللەپ تۇرىدۇ، دەيدۇ. يەنە بەزىلەر سېرىسلىقلار قارا تەنلىك ئەمەس. سىتسىيىلىكلەر (Seytthians) بىلەن ھىندىلار ئارىلاشمىسى، دەيدۇ. يۇقۇرقىلار-نىڭ ھەممىسى باشقىلارنىڭ ئاغزىدىن ئاڭلىغان سوزلەر②، دەيدۇ. لېكىن، ئۇنىڭ كىم-نىڭ، قايسى ئەلچىنىڭ ئاغزىدىن ئاڭلاپ يازغانلىقى توغرىسىدا ھېچقانداق جۇغراپىيە ۋە تارىخ كىتاپلىرىدا مەلۇمات يوق.

مىلادى 380 - يىلى ياشىغان يۇنان ئالىمى مارسىللىنۇس (Ammianus Marcellnus) ئوزىنىڭ تارىخ كىتاۋىدا "سىتسىيەنىڭ ئىككى قىسمىدىن تاشقىرى، شەرقتە سېرىس بار. ئۇنىڭ ئەتراپى ئېگىز تاغلار بىلەن ئورۇلۇپ تۇرىدۇ، بۇ تاغلار بىر تۇتاش سوزۇلۇپ، تەبىئى توسۇقنى شەكىللەندۇرىدۇ. سېرىسلىقلار ئەنە شۇنىڭ ئىچىدە ياشايدۇ. يېرى تەكشى، كەڭ ۋە باي. غەرپتە سىتسىيە بىلەن چېگرالىنى-دۇ. شەرقىي ۋە شىمالىي ئىككى تەرىپى چوللۇك. يىلبويى قار بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدۇ. جەنۇبىي چېگراسى ھىندى ۋە گانگى دەرياسىغىچە بارىدۇ... ئۇيغۇرداس (Oechardas) ۋە باۋتىس (Bavtis) دەرياسىدىن ئىبارەت ئىككى دەريا ئاقىدۇ... سېرىسلىقلار تىنىچ ياشايدۇ. ھەربى قورال - ياراق تۇتمايدۇ، زادىلا ئۇرۇش قىلمايدۇ. مۇلايىم، خوشنا دو-لەتلەرنى پاراكەندە قىلمايدۇ، ئىقلىمى موتىدىل، ھاۋاسى ساپ، پاكىز، ئاسماندا بۇلۇت كوپ بولمايدۇ، قاتتىق بوران چىقمايدۇ. ئورمانلىق ئىنتايىن كوپ، ئورمانلىقتا ماڭسا، ئاسماننى كورگىلى بولمايدۇ" دەيدۇ. ئۇ يەنە...... چەتئەللىكلەر چېگرادىكى دەريادىن ئوتۇپ، ئۇ يەرگە يىپەك ياكى باشقا مال ئالغىلى بارسا، كوزلىرى بىلەن بېقىشىپلا باھاسىنى توختۇشىدۇ، گەپلەشمەيدۇ. ئۇلارنىڭ يەر بايلىقى مول، باشقىلارغا ئېھتىياجى چۈشمەيدۇ③..." دەيدۇ.

---

① Yule ,Cathay I ,PP, 187 - 195

② Yule, Cathay I ,P, 202

③ Yule ,Cathay I, P 233

يوقۇريدا كەلتۈرۈلگەن رىم ۋە يۇنان ئالىملىرىنىڭ خاتىرىلىرىدىن شۇنى كۆرگىلى بولىدۇكى، سېرىسنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭغا توغرا كېلىدۇ، بىزگە شۇ نەرسە مەلۇمكى، قېدىمدىن تارتىپ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭدا ئەڭ بالدۇر پىلە - يىپەكچىلىك راۋاجلانغان يەر — خوتەن. دېمەك، يۇنان ۋە رىم ئالىملىرى ئېيتقان يىپەك ئېلى — شىنجاڭ، يەنىمۇ ئۇچۇقراق ئېيتساق، ئەنە شۇ خوتەن ئىكەنلىكىدە گۇمان بولمىسا كېرەك.

ياپونىيىلىك بوشى لياۋنى (羽溪了谛) ئۆزىنىڭ «غەربىي رايوندا بۇددا دىنى» ناملىق ئەسىرىدە (78 - بەت) 1 - ئەسىرلەردە ھىندىستان كوشان خانلىقى تارىخى مەنبەلىرىدە چىن بىلەن بولغان سودا - سېتىق ئىچىدە بوز (پاختا، خام) بىلەن بىرلىكتە تاۋار - تورقا سودىسى بولغانلىقىنى، بۇ سودىغا شىمالىي ھىندىستان، كابۇل، پېرسىيە سودىگەرلىرى قاتناشقانلىقىنى يازىدۇ①. دېمەك، بۇ 4 - 5 - ئەسىرلەر مولچەرلەنگەن يىپەك مەلىكىسى توغرىسىدىكى رىۋايەتتىن كۆپ ئىلگىرىراقنى كۆرسىتىدۇ.

پتولېمېينىڭ «جۇغراپىيە» كىتاۋىدا كۆرسىتىلگەن سېرىس ئەتراپىدىكى دۆلەتلەر مانا مۇشۇ شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى دۆلەتلەر بولسا كېرەك. «خەن سۇلالىسى تارىخى» دا غەربىي رايوندا (西域) 36 دۆلەت بارلىقى ئېيتىلغان.

رىم ۋە يۇنان ئالىملىرىنىڭ تارىخ كىتاپلىرىدا ئۇچرايدىغان يىپەك ئېلىگە باردى، يىپەك ئېلىدىن كەلدى دېگەن سۆزلەر كۆپرەك شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىن رىمغا بارغان ۋە ئۇيەردىن بۇ يەرگە كەلگەنلەر ئۈستىدە ئېيتىلغان. مەسىلەن: فلوروس (Florus) بىرىنچى قېتىم يىپەك ئېلىدىن رىمغا بارغان ئەلچى توغرىسىدا يازىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ «تارىخنامە» ناملىق كىتاۋىدا، ئاۋگۇستو سنىڭ كۆرسەتكەن خىزمەتلىرىنى مەدھىيىلەپ، ئاۋگۇستۇس تەختتە ۋاقتىدا، رىمنىڭ شان - شۆھرىتىنى تەبرىكلەپ يىپەك ئېلى ۋە ھىندىستاندىن ئادەم كەلگەنلىكىنى ئېيتىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ شۇ كىتاۋىدا: „قالغان ئەللەر رىم ھۆكۈمرانلىقىغا مەنسۇپ بولمىسىمۇ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى رىمنىڭ شان - شەۋكىتىنى بىلەتتى. رىملىقلارنى كۆرسە ھۆرمەت بىلدۈرەتتى ... سىتىسىيىلىكلەر (Scythae) ۋە سارماتىيىلار (Sarmatae) ھەممىسى ئەلچى ئەۋەتىپ تەبرىكلەشتى. بۇلارلا ئەمەس، يىراقتىكى سېرىسلىقلار ۋە ھىندىلارمۇ ... ئەلچى ئەۋەتىپ ئۈنچە - مارجان، گوھەر ۋە پىل تەقدىم قىلدى. بىز بىلەن دوستلۇق شەرتنامىلىرى تۈزۈشنى تەلەپ قىلدى ...“ دەيدۇ. فلوروس (Florus) ئېيتقان بۇ سېرىش ئەلچىسى خەن سۇلالىسى ئوردىسىدىن ئەۋەتىلگەن ئەلچى بولمىسا كېرەك. «خەن سۇلالىسى كىتاۋى» دا ئېيتىلىشىچە، ئاۋگۇستۇس تەختتە ۋاقتىدا ئالدىنقى خەن سۇلالىسى

① ھەتتا، سۈي دەۋرىدىمۇ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە كېۋەز يوق ئىدى.

ئوردىسى يېتىپ بارالىشقا باشلىغان، ئۇنىڭ رىمغا ئەلچى ئەۋەتكەنلىكى توغرىسىدا ھېچقانداق مەلۇمات يوق... ①

ئومۇمەن ئېيتقاندا شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇكى، غەربىي رايونغا چىققان بىرىنچى ئەلچى ئالدىنقى خەن سۇلالىسى پادىشاسى ۋۇدى ۋاقتىدىكى جاڭچيەن، ئۇ باكتىرىيەدىن قايتقان. كېيىنكى خەن سۇلالىسى ۋاقتىدا بەنچاۋ قەشقەردىن ئەۋەتكەن ئەلچى گەن يىڭ يولدا ئارشاكلارنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراپ رىمغا بارالماي قايتىپ كەلگەن. دېمەك، بۇ ۋاقىتتا رىمنىڭ قاتناش - ئالاقىسى ۋە سودا - سېتىق ئىشلىرى كۆپرەك ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭ بىلەن بولغان. فلوروس ئېيتقان سېرىس ئەلچىسى مانا مۇشۇ شىنجاڭدىن بارغان بولۇشى مۇمكىن.

يىغىپ ئېيتقاندا، يۇقۇرقى يۇنان ۋە رىم ئالىملىرى، مەسىلەن: سترابو، پلىنىي، پتولېمىي، مارىنىللىنوسلارنىڭ خاتىرىلىرىگە ئاساسلانغاندا، مىلادىيەدىن ئىلگىرى 2 - ئەسىردە باكترىيە خانلىرى ئۆز زېمىنىنى سېرىسكە قەدەر كېڭەيتكەن، سېرىس شەرقتە چىن دۆلىتى بىلەن چېگرالىنىدۇ. ئۇ، چىن دۆلىتىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان. سېرىسنىڭ تۆت ئەتراپى تاغلار بىلەن ئورۇلۇپ تۇرىدۇ. جەنۇبىي چېگرىسى ھىندى گانگىي دەرياسىغىچە سوزۇلىدۇ. يۇقۇرقى «جۇغراپىيەۋى مۇھىت شىنجاڭ تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي ياقىسىدىكى خوتەنگە ئىنتايىن ئوخشۇشۇپ كېتىدۇ».② پلىنىينىڭ «تەبىئەت تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە: «رىم ئاقسۆڭەكلىرى يىراق سېرىستىن كىيىم - كېچەك ماتېرىياللىرى ئالالىتى» دېيىلگەن. «ئۇ ۋاقىتتا تېخى غەرپ سودىگەرلىرىنىڭ بىۋاستە جۇڭگونىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىگە يېتىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇ يەردە ئېيتىلغان يىپەك ئېلى قارا قورۇم تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى دۆلەتلەرگە قارىتىلغان③».

يۇقۇرىدا ئۆزەمنىڭ يىپەك ئېلى توغرىسىدىكى باشلانغۇچ مۇلاھىزەمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتتۈم. بۇنىڭ نۇقسانلاردىن، ھەتتا بەزى خاتالاردىن خالىي بولۇشى ناتايىن. كىتاپخانلارنىڭ تەنقىت بېرىشىنى، تۈزىتىشىنى ئۈمىت قىلىمەن.

① جاڭشىڭلياڭ: «جۇڭگو ۋە غەرپ ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش تارىخ ماتېرىياللىرى توپلىمى» ناملىق كىتاپ، «ئىككى خەن سۇلالىسى دەۋرى» 30 - بەت.

② يىڭ چىڭ: «يىپەك يولى ۋە قەدىمقى خوتەن»

③ يۇقۇرقى ئەسەر.

شىنجاڭدىكى قەدىمقى تىل - يېزىقلارنىڭ بىلىنىشى ۋە تەتقىق قىلىنىشى

گېڭ شىمىن

1840 - يىلدىكى ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، مەملىكىتىمىز يېرىم فېئوداللىق، يېرىم مۇستەملىكە مەملىكەت بولۇپ قالدى. جۇڭخۇا مىللەتلىرى ھوقۇقسىز ئورۇنغا چۈشۈپ قالدى. چاررۇسسىيە 19 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىشغال قىلىۋالغاندىن كېيىن، ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىغا ئاچكۆزلۈك بىلەن خىرس قىلغىلى تۇردى. ئۇلار 1871 - يىلى ئوچۇقتىن - ئوچۇق ئەسكەر چىقىرىپ، شىنجاڭنىڭ ئىلى رايونىنى بېسىۋالدى (قوللانغان ھىلىرىنى ئىنقىلاپ چىققاندىن كېيىن، قايتۇرۇپ بېرىشكە مەجبۇر بولدى).

يەنە بىر تەرەپتىن، ئەنگلىيە ئۆزىنىڭ ھىندىستاندىكى (ئۇ چاغدا ئەنگلىيىنىڭ مۇستەملىكىسى ئىدى) مەنپەئەتىنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن، چاررۇسسىيە كېڭەيمىچى كۈچلىرىنىڭ جەنۇبقا ئىلگىرىلىشىنى توسۇشقا بارلىق كۈچى بىلەن تىرىشقان ئىدى.

شۇنىڭ بىلەن غەربىي رايون (شىنجاڭ) غا قارىتىلغان قېدىرىپ تەكشۈرۈش دەۋرى مانا مۇشۇنداق تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش ئاستىدا باشلىنىپ كەتتى. جاھانگىرلىكنىڭ تاجاۋۇزچىلىقى ئۈچۈن بىۋاستە خىزمەت قىلدۇرۇش مەقسىدى بىلەن شىنجاڭنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي جەھەتلىرىگە ۋە مىللەتلىرىگە دائىر ئاخباراتلارنى توپلاش ئىشى ياكى جۇغراپىيە جەھەتتىن ئۆلچەش، تەكشۈرۈش ئىشى ئالدى بىلەن ئېلىپ بېرىلدى. ئالايلۇق، 19 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىنىڭ ئاخىرىدا چاررۇسسىيە ئوفىتسېرى چوقان ۋەلىخانوپ سودىگەر قىياپىتىدە جەنۇبىي شىنجاڭغا كېلىپ ھەرخىل ئاخباراتلارنى توپلىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن: چاررۇسسىيەنىڭ يەنە بىر ئوفىتسېرى پىرژىۋالىسكى، ئاساسەن شىنجاڭنى جۇغراپىيە جەھەتتىن تەكشۈرۈش ئىشىنى ئېلىپ باردى. ئەنگلىيە ئوتكەن ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدا لورد. فورسېس باشچىلىقىدىكى زور بىر ئەلچىلەر ئۆمىكىنى ياقۇپبەگ قورچاق ھاكىمىيىتى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈش ئۈچۈن قەشقەرگە ئەۋەتكەن. بۇ ئۆمەك قايتىپ بارغاندىن كېيىن، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ تارىخىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي جەھەتلىرى توغرىسىدا تەپسىلىي دوكلات يېزىپ تاپشۇرغان.

19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، ھەر قايسى جاھانگىر دولەتلەر شىنجاڭدىن ئىبارەت بۇ خەزىنىدە نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان ئېچىلماي - قېزىلماي كېلىۋاتقان قىممەتلىك مەدەنىي بايلىقلارنىڭ كۆمۈلۈپ ياتقانلىقىنى بىلىۋېلىپ، كاپىتال ئاجرىتىپ، قېدىرىپ تەكشۈرگۈچى ئەترەتلىرىنى ۋە ئالىملىرىنى ئارقا - ئارقىدىن شىنجاڭغا ئېۋەتىپ ئاتالمىش تەكشۈرۈش ھەم ئارخىئولوگىيىلىك قېزىشلار بىلەن شۇغۇللاندى؛ ئۇلار قېزىش جەريانىدا نۇرغۇنلىغان قەدىمقى تىللارغا دائىر يازما نۇسخىلار ۋە بەدىئىي بويۇملارنى تېپىۋالغان. شۇنداق قىلىپ، ئازاتلىقتىن ئىلگىرى، ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمەتنىڭ يول قويۇشى بىلەن ھەر قايسى جاھانگىر دولەتلەرنىڭ ئاتالمىش «قېدىرىپ تەكشۈرۈش ئەترىتى»، «ئارخىئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئەترىتى» دېگەن نىقابلىرى شىنجاڭ ھەم گەنسۇ، دۇڭخۇاڭ قاتارلىق جايلاردىن ناھايىتى نۇرغۇن يازما نۇسخىلار ۋە باشقا قىممەتلىك مەدەنىي يادىكارلىقلارنى، بەزىدە ئوغرىلاپ، بەزىدە ئوچۇقتىن - ئوچۇق بۇلاپ - تالاپ توپ - توپى بىلەن ئېلىپ كەتكەن. بۇ مەدەنىي يادىكارلىقلار ھازىر موسكۋا، لېنىنگراد، بېرلىن، لوندون، دۇڭجىڭ، يېڭى دېھلى، ستوكھولم قاتارلىق جايلاردا ساقلانماقتا.

ھەر خىل تىل - يېزىقلاردا يېزىلغان بۇ قەدىمقى يازما نۇسخىلار مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمال رايونىنىڭ، بولۇپمۇ شىنجاڭ رايونىنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى تىل - يېزىقلىرىنى تەتقىق قىلىشتا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. يېقىنقى 70 - 80 يىللاردىن بۇيان، چەتئەل ئالىملىرى ئەنە شۇنداق مەدەنىي يادىكارلىقلارغا ئىگە بولۇۋېلىشتەك پايدىلىق شارائىتتىن پايدىلىنىپ، ئۇلار ئۈستىدە تەتقىق ئېلىپ بېرىپ، نۇرغۇنلىغان ئەسەرلەرنى ئېلان قىلدى. يېقىنقى يىللاردىن بېرى ياۋروپادا «شىنجاڭ قەدىمقى تىل - يېزىقلىرى» دېگەن تىلشۇناسلىقنىڭ بىر يېڭى تارمىقى شەكىللەندى. شەرقىي گېرمانىيە 1960 - يىلدىن باشلاپ ئۇرۇشتىن ئىلگىركى «تۇرپان يادىكارلىقلىرى تەتقىقات ھەيئىتى» نى قايتىدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، غەربىي گېرمانىيە، ۋېنگرىيە، ياپونىيە قاتارلىق مەملىكەتلەرنىڭ ئالىملىرى بىلەن ھەمكارلىشىپ، مەزكۇر يادىكارلىقلارنى تەتقىق قىلىش ھەم ئېلان قىلىش ئىشى بىلەن مەخسۇس شۇغۇللىنىپ كەلمەكتە. گېرمانىيە، ئەنگلىيە، فرانسىيە، ياپونىيە، ئامېرىكا، سوۋېت ئىتتىپاقى قاتارلىق مەملىكەتلەرنىڭ ئالىي مەكتەپلىرىمۇ شىنجاڭنىڭ قەدىمقى خوتەن تىلى، قەدىمقى كۇسەن - قاراشەھەر تىلى ۋە قەدىمقى تۈركىي تىلغا دائىر دەرسلەرنى تەسىس قىلىپ، يېڭى كۈچلەرنى تەربىيىلىمەكتە ۋە تەتقىقات ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانماقتا. ئەمدى بىزنىڭ مەملىكىتىمىز بولسا، بۇ جەھەتتە ئىنتايىن قالاق ھالەتتە تۇرماقتا؛ بەزى تىل - يېزىق تۈرلىرى تېخى قولغىمۇ ئېلىنغىنى يوق. مەن مۇشۇ ماقالە ئارقىلىق ئالاقىدار تەرەپلەرنىڭ دىققەت - ئېتىۋارىنى قوزغاشنى ئۈمىد قىلىمەن. بۇ جەھەتتىكى خەنزۇچە يادىكارلىقلار

توغرىسىدا مەملىكىتىمىزدە كىشىلەر كۆپرەك خەۋەردار بولغاچقا، بۇ ماقالىدا توختالمايمەن.

تۆۋەندە يېقىنقى زامانلاردا شىنجاڭدىكى قەدىمقى تىل - يېزىقلارنىڭ بايقىلىشى ۋە تەتقىق قىلىنىش ئەھۋالىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن.

1

قەدىمقى زاماندا، مەملىكىتىمىزدىن غەرپكە بارىدىغان ئاساسىي سودا (مەشھۇر «يىپەك يولى») شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى ئىككى يولنى بېسىپ ئۆتۈپ غەرپكە كېتەتتى. مىلادىدىن ناھايىتى ئىلگىرىكى دەۋرلەردىلا ئېلىمىزنىڭ يىپەك گىلىمى شىنجاڭنى بېسىپ ئۆتۈپ رىم ئىمپېرىيىسىگە ئېلىپ بېرىلىدىكەن. تارىختا شەرقتىن ۋە غەرپتىن كەلگەن مىللەتلەر تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدىكى كۆكلەمىدانلارنى بېسىپ ئۆتكەن ياكى شۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ قېلىپ، ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە قەلئەلىك بەگلىكلەردىن بولۇپ قالغان ئىكەن. مىلادىدىن كېيىنكى بىرىنچى مىڭ يىلنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ياكى ئۇنىڭدىن كېيىنرەك بۇ يەرلەردە ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغان (قەشقەردىن خوتەنگىچە بولغان يەرلەردە) ۋە باشقا ھىندى - ياۋروپا تىلىدا سۆزلىشىدىغان يەنى «توخرى» تىلى دېگەن تىلدا سۆزلىشىدىغان (ئاقسۇ - كۇچار، قارا شەھەر - تۇرپان ئەتراپىدا) خەلقلەر ئولتۇراقلاشقان ئىكەن. بۇلاردىن باشقا، ھىندى تىلى قاتارىدىكى تىللاردا سۆزلىشىدىغان (قەدىمقى پىنچان بەگلىكىدە، يەنى نىيەدىن لوپنۇر كۆلىگىچە بولغان يەرلەردە) مىللەتلەر ھەمدە زاڭزۇ تىلىدا سۆزلىشىدىغان زاڭزۇ مىللىتى قاتارلىقلارمۇ بار ئىكەن. تۈركىي مىللەتلەر (جۈملىدىن قەدىمقى ئۇيغۇرلار) تەخمىنەن 7-، 8- ئەسىردىن كېيىن، شىمال تەرەپتىن بۇ يەرگە كۆچۈپ كېلىپ، پەيدىن - پەي بۇ يەرلەرنىڭ ئاساسىي ئاھالىسى بولۇپ قالغان. شۇنىڭدىن كېيىن تۈركىي تىل باشقا قەدىمقى مىللەتلەرنىڭ تىللىرىدىن ئۈستۈن كېلىپ، ئاخىرى ھۆكۈمران ئورۇنغا چىققان.

جەنۇبىي شىنجاڭ رايونى بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەر ۋە ئەتراپتىكى رايونلار ئوتتۇرىسىدا قەدىمدىن تارتىپلا قويۇق مۇناسىۋەت بولغاچقا، خەنزۇ مەدەنىيىتى ۋە ئەتراپ رايونلار مەدەنىيىتى خېلى ئۇزاق ۋاقىتتىن تارتىپلا تارىم ئويمانلىقى رايونىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن. بىز بۇ جەھەتتە 19- ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ جەنۇبىي شىنجاڭدا ئېلىپ بارغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلاردىن تېخىمۇ ئېنىق تونۇشقا ئىگە بولدۇق. جەنۇبىي شىنجاڭدىن قېزىلغان شۇنچە نۇرغۇن خەنزۇچە يازما يادىكارلىقلار ۋە باشقا خەنزۇ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ بۇ يەرگە بولغان تەسىرىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مەسىلەن: ئىچكىرىنىڭ تۆمۈر تاۋلاش، پىلىچىلىك - يىپەكچىلىك، قەغەزچىلىك ۋە مەتبەئەچىلىك قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئىلغار

تېخنىكىسى شىنجاڭغا ناھايىتى بۇرۇنلا تارقىلىپ كىرگەن، باشقا رايونلارنىڭ مەدەنىيىتىمۇ شىنجاڭغا ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتكەن. بۇ خىل تەسىر كۆرسىتىش، ئالدى بىلەن، دىنىي جەھەتتە كۆرۈلگەن. بىزگە مەلۇمكى، قەدىمقى زاماندا، سەنئەت بىلەن مەدەنىيەتنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن باغلىنىشلىق ئىدى. مىلادى 1 - ۋە 2 - ئەسىردە بۇددىزىم ھىندىستاندىن جەنۇبىي شىنجاڭغا كىرىپ كەڭ تارقىلىپ، ناھايىتى تېز ئارىدىلا يىلتىز تارتىپ، ھەر قايسى جايلاردا خېلى نۇرغۇن بۇددا ئىبادەتخانىلىرى ياسىلىدۇ. بۇددىزىمنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەرگە تارقىلىپ كىرىشىدە، شىنجاڭ يوتكەپ تارقىتىش پونكىتى بولۇپ رول ئوينىغان.

بۇددا دىنىدىن باشقا، كېيىنچەرەك يەنە ئىككى خىل دىنىي غەربتىن شىنجاڭغا كىرگەن: ئۇنىڭ بىرى سۇرىيە روھانىسى تەرىپىدىن تارقىتىلغان، خىرىستىيان دىنىنىڭ بىر مەزھىپى بولغان نىستورىيان («Neitonianiam») دىنى (كونستانتىنوپولنىڭ بۇيۇك يېپىسكوپىنىڭ ئىسمى «نىستورى» («Neotoniuo») بولغاچقا، شۇنداق دەپ ئاتالغان. ئۇ: خىرىستوس يالغۇز ئىككى خىل خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپلا قالماي، بەلكى، ئىككى خىل سالاھىيەتكە ئىگە، يەنى ھەم ئىلاھلىق، ھەم بەندىلىك سالاھىيەتكە ئىگە، دەپ تەشەببۇس قىلغاچقا، ئىزچىللىق تەرەپدارلىرى تەرىپىدىن ئاسىي دەپ ئەيىپلىنىپ، مىلادى 431 - يىلى Epheise دىنىي يىغىنىدا ئۇلۇمگە ھۆكۈم قىلىنغان). بۇ دىن 8 - ئەسىردە ئاسىيادا ناھايىتى كەڭ تارقالغان، بىزنىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىمىزدە ۋە شىنجاڭدىمۇ بۇ دىننىڭ يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ قالدۇقلىرى تېپىلدى. (مەسىلەن، 771 - يىلى چاڭئەندە ياسالغان داچىن Neitonianiam مەڭگۇ تېشىغا ئوخشاش) يەنە بىرى پارس كىشىسى بولغان «مانى» («Mani») تەرىپىدىن مىلادى 3 - ئەسىردە بەرپا قىلىنغان مانى دىنى. بۇ دىن ھەممىلا يەردە دەككىسىنى يىگەندىن كېيىن، تەخمىنەن 6 - ۋە 7 - ئەسىر ئارىلىقىدا شىنجاڭغا كىرگەن ھەمدە مۇشۇ يەر ئارقىلىق ئەينى زاماندا موڭغۇلىيىنىڭ شىمالى قىسمىدا ئولتۇراقلىق قەدىمقى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقالغان. 762- يىلى قەدىمقى ئۇيغۇرلار قاغانى مانى دىنىنى مەملىكەت دىنى دەپ ھۆزمەتلىك ئورۇنغا قويغان. ئىچكى ئۆلكىلەردە بولسا، مانى دىنى مەلۇم بىر خىل ئۆزگەرگەن شەكىل ئارقىلىق تاكى مىڭ سۇلالىسى مەزگىلىگىچە ساقلىنىپ كەلگەن. مۇشۇ ئارىلىقتا، يەنە بىر خىل دىن، يەنى ئىسلام دىنىمۇ ئىز بېسىپلا كىرىپ كەلگەن. ئىسلام دىنى 10 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئالدى بىلەن شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىكى قەشقەر رايونىغا كىرگەن بۇ رايوندىكى قەدىمقى دىنلار شۇ دىندىكى قەدىمقى مىللەتلەر بىلەن بىللە پەيدىن - پەي يوقىلىپ كەتكەندىن كېيىن، ئىسلام دىنىي 13 - ۋە 14 - ئەسىردىن باشلاپ شۇ چاغدا پۈتۈنلەي تۈركلىشىپ بولغان پۈتكۈل جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدا بارا-بارا ھۆكۈمران ئورۇنغا چىققان.

19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە بىزنىڭ شىنجاڭنىڭ قەدىمقى تارىخى، مەدەنىيىتى

قاتارلىق جەھەتلىرى توغرىسىدا بىلىدىغانلىرىمىز ناھايىتى ئاز ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە كۆپىنچە خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا يېزىلغىنى بىلەنلا چەكلىنەتتى. بۇ تارىخىي ماتېرىياللار ئىچىدە ئېلىمىزنىڭ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى راھىپ شۈەنجۇاڭنىڭ يېزىپ قالدۇرغىنى ئالاھىدە كۆرۈنەرلىك. ئۇ، 629 - يىلى دىنىي تەلىمات ئۆگەنگۈچى روھانى سۈپىتىدە شىنجاڭ ئارقىلىق ھىندىستانغا بارغان؛ بارغاندا شىمالىي يولنى بېسىپ ئۆتكەن، قايتقاندا بولسا، جەنۇبىي يولنى بېسىپ ئۆتكەن. شۈەنجۇاڭ ئۆزىنىڭ يېزىپ قالدۇرغان ئەڭ مۇھىم ئەسىرى «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدە غەربكە قىلىنغان ساياھەت خاتىرىسى» (نۇرغۇن ياۋروپا تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنغان) دە، بېسىپ ئۆتكەن بۇ يوللارنى تەس-ۋىرلىگەن ھەمدە ئۆزىگە خاس ئالاھىدە ئۆتكۈرلۈك بىلەن ئۆزى بېسىپ ئۆتكەن ھەر قايسى يۇرتلارنىڭ تىلى ۋە مەدەنىيىتىنى يېزىپ قالدۇرغان (گەرچە ناھايىتى ئاددىي بولسىمۇ). ئۇنىڭ بۇ خاتىرىلىرى تاكى ھازىرغىچە ئۆز قىممىتىنى يوقاتقىنى يوق.

19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدا تاسادىپىي قېزىۋېلىنغان بەزى يازما نۇسخىلار ئىلىم - پەن ساھەسىدىكىلەرنىڭ شىنجاڭغا بولغان دىققەت - ئېتىـۋارىنى قوزغىدى. شۇنىڭ بىلەن، بۇ يەردىكى ناھايىتى كۆپ ھەم ئىنتايىن قىممەتلىك مەدەنىي يادىكارلىقلار تېپىلدى: بۇلارنىڭ بىر قىسمى سەنئەت بۇيۇملىرى، يەنە بىر قىسمى ھەر خىل تىل - يېزىقتا يېزىلغان نۇرغۇن يازما نۇسخىلار (گېرمانىيىلىك ئا. ۋون. لېكوكنىڭ ئېيتىشىچە، 17 خىل تىل، 24 خىل يېزىق ئىكەن) بولۇپ، تارىخىي يادىـكارلىق سۈپىتىدە ئاران ساقلىنىپ قېپقالغان. بۇ مەدەنىي يادىكارلىقلار بۇ يەرلەرنىڭ كېلىماتى قۇرغاق بولغاچقا، ھەر ھالدا بىر قەدەر مۇكەممەل ساقلىنىپ قالغان. ھەر قايسى ئەل ئالىملىرىنىڭ يىگىرمە ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيان دۇشۇ مەدەنىي يادىـكارلىقلار توغرىسىدىكى تەتقىقاتى بىزگە تارىم ئويمانلىقىدىكى ئەنە شۇ ھېچكىم بىلمەيـدىغان نۇرغۇن تىللار ۋە خېلىلا تەرەققىي تاپقان مەدەنىيەتلەر توغرىسىدا مەلۇمات بېرىدۇ.

1890 - يىلى ئەنگلىيىلىك باۋېر شاۋۋېي كۇچاردا يەرلىك ئىككى نەپەر ئۇيغۇر دېھقان تېپىۋالغان قېيىن پوستىغا يېزىلغان يازما نۇسخىنى سېتىۋالغان. بۇ يازـما نۇسخا كېيىن ھىندىستاننىڭ جاكارتا دېگەن يېرىگە ئېلىپ بېرىلغان. تەتقىق قىلىنىش نەتىجىسىدە، ئۇنىڭ 4 - ئەسىرگە تەۋە بولۇپ، ھازىرغىچە ۋاقتى ئەڭ قېدىمىي ھېساپـلانغان، سانسكرىت تىلىدا يېزىلغان نۇسخا ئىكەنلىكى بىلىنگەن. شۇنىڭ بىلەن، بۇ بىرـدىنلا ھەممىنىڭ دىققىتىنى قوزغىۋەتتى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن، چاررۇسىيەنىڭ ۋە ئەنگـلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق باش كونسۇللىرى شۇ چاغدا تاسادىپىي قېزىلىپ قالغان قېدىمقى يازما نۇسخىلارنى داۋاملىق ئىزلەپ تېپىشقا تىرىشقان. ئاتۇدەت، يەنە بىر قىـسىم يازما نۇسخىلارنى قولغا چۈشۈرۈپ پېتىربۇرگ ۋە جاكارتالارغا يوللىۋەتكەن. ئەپسۇسكى، شۇ يەرلىكلەرنىڭ قېدىمقى مەدەنىي يادىكارلىقلارغا بولغان تونۇشى يېتەرسىز

بولغاچقا، نۇرغۇن نەرسىلەر مەڭگۈگە نابۇت قىلىۋېتىلگەن. قەغەزگە يېزىلغان بەزى نۇسخىلار قېيىلىپ ئاياق كىيىم ئەندىزىسى قىلىۋېلىنغان؛ تېرىگە يېزىلغان نۇسخىلار بولسا، تېرىنىڭ سۈپىتى ياخشى بولغاچقا، ئاياق كىيىم تىكىۋېلىنغان.

فرانسىيە ساياھەتچىسى دېيۇ تۇدمان 1892 - يىلى خوتەندە سېتىۋالغان، قېيىن پوستىغا يېزىلغان يەنە بىر خىل نۇسخىنىڭ پارچىلىرى ئىلگىرىكى نۇسخىدىن تېخىمۇ چوڭ دىققەتنى قوزغىغان؛ بۇ يازما نۇسخىلار ھەمدە ئارخېئولوگىك تەكشۈرۈش ئەترىتى تېپىۋالغان باشقا بۇيۇملار كېيىن پارىژغا ئېلىپ بېرىلغان. 1897 - يىلى پارىژدا ئۆتكۈزۈلگەن شەرقشۇناسلىق يىغىنىدا، فرانسىيە شەرقشۇناسى سىنا بۇ يازما نۇسخىلار توغرىسىدا مەخسۇس دوكلات قىلغان. بۇ يازما نۇسخىلارنىڭ تىلى بىر خىل ئوتتۇرا قەدىمقى ھىندى تىلى (Pnole t) بولۇپ، يېزىقى ئالاھىدە بىر خىل كاروشتى (Khqros t hI) يېزىقى ئىكەن. بۇنىڭدىن ئىلگىرى، كىشىلەر بۇ خىل يېزىقنىڭ غەربىي شىمالىي ھىندىستاندا ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلاردا دەڭگۈ تاشلاردىلا ئىشلىتىلگەنلىكىنى بىلىدىكەن، يازما نۇسخىلاردا ئىشلىتىلگەنلىكىنى كۆرمەپتۇ. بۇ قېتىمقى يازما نۇسخىسى مىلادى 2 - ئەسىرگە مەنسۇپ بولۇپ، مەزمۇنى بۇددىزم شېئىرلىرى توپلىمى ئىكەن. ئىلگىرى كىشىلەر بۇ ئەسەرنىڭ بارى تىلى (جەنۇبىي بۇددىزم ئورتاق تىلى) نۇسخىسىنىڭ كۆپ قىسمىنى بىلىدىكەن. بۇ قېتىمقى پارىژ يىغىنىدا رۇسىيىلىك شەرقشۇناس ئولدېنبۇرگ: مەزكۇر يازما نۇسخىنىڭ يەنە بىر قىسمى (ئۇنىڭ كۆپچىلىك قىسمى) رۇسىيىنىڭ قولىغا چۈشكەن بولۇپ، پېتېربۇرگدا ساقلىنىۋاتقانلىقىنى جاكالىغان.

بۇ مەدەنىي يادىكارلىقلارنىڭ تەسادىپىي قولغا چۈشۈپ قېلىشى شىنجاڭغا ئارخېئولوگىك تەكشۈرۈش ئەترەتلىرىنى ئەۋەتىپ سىستېمىلىق قېزىش ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىشقا تۈرتكە بولدى. 1898 - يىلى رۇسىيىلىك كلېمېنتس (ئۇ بۇنىڭدىن ئىلگىرىلا موڭغۇلىيىدە ئارخېئولوگىك خىزمەت بىلەن شۇغۇللىنىپ داڭ چىقارغان ئىكەن) شىنجاڭنىڭ تۇرپان رايونى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلاردىكى ھەر خىل خارابىلەرنى تەكشۈرگەن. ئەنگلىيىلىك ستەيىن (ئەسلىدە ۋېنگرىيەلىك ئىكەن) ھىندىستان ھۆكۈمىتىنىڭ ئىقتىسادىي ياردىمى بىلەن 1900 - ۋە 1901 - يىللىرى جەنۇبىي خوتەن رايونىدا تۇنجى قېتىملىق سىستېمىلىق قېزىش بىلەن شۇغۇللانغان. بۇ قېتىمقى قېزىشنىڭ مۇۋاپپىقىيەتلىرى مەزكۇر ستەيىن ئەپەندىنىڭ «قەدىمقى خوتەن» دېگەن ئەسىرىدە بايان قىلىنغان. ئۇ خوتەن رايونىدىكى قېزىشلار ئارقىلىق ھەر خىل قىممەتلىك مەدەنىي يادىكارلىقلارنى قولغا چۈشۈرگەن. شۇنىمۇ ئېيتىش كېرەككى، ستەيىن ئەپەندى بۇ سەپىرىدە شۇ چاغدا قەشقەر بازىرىدا كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدىغان، ئۈستىگە تېپىشماققا ئوخشاش خەتلەر يېزىلغان يازما يادىكارلىقلارنىڭ پۈتۈنلەي ساختا بۇيۇملار ئىكەنلىكىنى ھەمدە بۇ نەرسىلەرنى ساختىلىق بىلەن ياساپ چىققان كىشىلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ قوللانغان ھىيلىلىرىنى ئېنىقلاپ چىققان.

ستنەيىن ئەپەندى قېزىدىپ ئېكەتكەن ھەممىدە 1902 ـ يىلى گېرمانىيە
ھامبورگ شەرقشۇناسلىق يىغىنىدا كۆرگەزمىگە قويغان قىممەتلىك يادىكارلىقلار ۋە كىللىمپىنت قولىغا كىرگۈزگەن نەتىجىلەر گېرمانىيە بېرلىن ئېتنوگرافىك بوۋۇگۇۋەننىڭ شىنجاڭغا گېرمانىيىنىڭ تۇنجى تەكشۈرۈش ئەترىتىنى ئەۋەتىشكە تۈرتكە بولدى.
بۇ ئەترەت گرونۋېدىل بىلەن ھۇسنىڭ يېتەكچىلىكىدە 1902 ـ ۋە 1903 ـ يىللىرى تۇرپان رايونىدا ئىشلەپ، قەدىمقى ئۇيغۇر پادىشالىقىنىڭ ئاستانىسى ئىدىقۇتنى ئالاھىدە تەتقىق قىلغان، ئۇلار بۇ قەدىمقى شەھەرنىڭ ئاستى، قەلئەلىرى ۋە ئىبادەتخا-نىلىرىدا قېزىش ئىشى بىلەن شۇغۇللىنىپ، جەمئىي 46 ساندۇق بۇيۇم قېزىۋالغان، ئۇنىڭ كۆپ قىسمى يازما نۇسخىلار ئىكەن. بۇ يازما نۇسخىلار بېرلىنغا يوتكەپ بېرىلگەندە، شۇ ھامان تىلشۇناسلىقتىكى بىر زور كەشپىيات دەپ ھېساپلانغان. شىنجاڭدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشنى داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن، پروفېسسور پىككېل (Pickee) نىڭ تەشەببۇسى ۋە رەھبەرلىكى ئاستىدا، بېرلىندا شەرقشۇناسلاردىن تەركىب تاپقان بىر مەخسۇس ھەيئەت تەسىس قىلىنغان. شۇ چاغدا، بۇ ھەيئەت پرۇسسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ مەدەت بېرىشى بىلەن زور راسخوتقا ئېرىشىپ، يېڭى بىر تەكشۈرۈش ئەترىتىنى تەييارلىغان. بۇ ئەترەت «2 ـ قېتىملىق گېرمانىيە تەكشۈرۈش ئەترىتى» دەپ (ياكى «تۇنجى قېتىملىق شاھى پرۇسسىيە ئەترىتى») دەپ ئاتالغان. ئا. ۋون. لېكوك (بېرلىن ئېتنوگرافىيە بوۋۇگۇۋەننىڭ باشلىقى) بۇ ئەترەتنىڭ مەسئۇللىقىغا، ئالدىنقى قېتىملىق تەكشۈرۈش ئەترىتىدىكە قاتناشقان باردۇس تېخنىكا يېتەكچىلىككە تەيىنلەنگەن. بۇ ئەترەتنىڭ خىزمىتى 1904 ـ يىلى كۈزدىن 1907 ـ يىلى 2 ـ ئايغىچە داۋاملاشقان. بۇ مەزگىل ئىچىدە، ئا. ۋون. لېكوكنىڭ سالامەتلىكى ياخشى بولمىغاچقا، ئۇنىڭ ئورنىغا گرونۋېدىل تەيىنلىنىدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، تەكشۈرۈش ئەترىتى باشقىدىن «2 ـ قېتىملىق شاھى پرۇسسىيە ئەترىتى» دەپ ئاتىلىدۇ. 1908 ـ يىلى كوپىنھاگېن شەرقشۇناسلىق يىغىنىنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەردار كىشىلەر، ئەينى ۋاقىتتا، ئا. ۋون. لېكوكنىڭ شىنجاڭدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش توغرىسىدا قىلغان دوكلادى پەيدا قىلغان دەبدەبىدىنمۇ خەۋەردار. لېكوكنىڭ تۇرپاندا تۇرغان ۋاقتى ئەڭ ئۇزۇن بولۇپ، مۇھىمى قەدىمقى ئىدىقۇت شەھرىنىڭ غايەت زور خارا-بىسى ئۈستىدە ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان؛ ئەمدى گرونۋېدىل بولسا، ئاساسەن، كۇچار ۋە قاراشەھەر ئەتراپىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. ئىدىقۇت خارابىسى شىنجاڭدىكى باشقا قەدىمقى شەھەر خارابىلىرىغا ئوخشاش بىر خارابە ئىدى؛ ئەمما باشقىلاردىن پەرقى شۇكى، ئۇ چوڭ تەبىئەتنىڭ قۇدرىتى ئاستىدا ئەمەس، بەلكى ئىنسانلارنىڭ قولىدا ۋەيران بولغان. تۆۋەندىكىدەك ئەھۋاللار بۇ نۇقتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ: بۇ يەردىن تېپىلغانلىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ ھەممىسىدە قەستەن زەخ-مىلەندۈرۈلگەن ئالامەتلەر بار. مەلۇم بىر ئۆيدە راھىبلىق كىيىملىرى تىتما ـ تىتما

قىلىۋېتىلگەن جەسەتلەرنىڭ مالىماتاڭ ياتقانلىقى چىقىدۇ. ئەھۋالدىن قارىغاندا، بۇ راھىپلار ئۆلتۈرۈۋېتىلگەندىن كېيىن، شۇيەرگە تاشلىۋېتىلگەن ئوخشايدۇ. يەنە بىر يەردىن ئۈستىدە پارچە - پارچە قان داغلىرى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرغان ئاياللار كىيىملىرىنىڭ قالدۇقلىرى چىقىرىلىقتۇرۇلىدۇ. دېمەك، بۇ شەھەر بىر قېتىملىق دىنىي ئۇرۇشتا (ئىسلامىيەتنىڭ تۇرپان رايونىغا بولغان غازاتىدا) ۋەيران بولغان بولۇشى مۇمكىن. قېچىپ كېتەلمەي قالغان راھىپلار ۋە ئاھالىلار يا ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن، يا تۇتۇپ كېتىلگەن؛ شەھەر بولسا، بارا - بارا قۇم - تۇپا ئاستىدا قالغان. كۆمۈلۈپ قالغىنىمۇ ياخشى بوپتىكەن، ئەنە شۇ نەرسىلەر ھازىرغا قەدەر ساقلىنىپ قاپتۇ. ئۇنداق بولمىغان بولسا، زاماننىڭ بۇزغۇنچىلىقى، خۇسۇسەن، شۇ جايدىكى ئاھالىلارنىڭ ئىسلام دىنىغا يات قېدىمقى مەدەنىي يادىكارلىقلارغا بولغان ئاداۋىتى بۇنەرسىلەرنى دۇنيادىن مەڭگۇ جۇدا قىلىۋەتكەن بولاتتى. يەر ئاستىدىن تەسادىپەن قولغا چۈشۈپ قالغان، ئىشلىتىش قىممىتى بولغان ياكى پۇلغا ساتقىلى بولىدىغان مەدەنىي يادىكارلىقلار بۇيەردىن ئېلىپ كېتىلگەن؛ ئەمدى ئىشلىتىشكە بولمايدىغان ياكى دىنىي ھېسسىياتقا مۇۋاپىق بولمىغان نەرسىلەر، ئالايلۇق، تامغا سىزىلغان سۈرەت قاتارلىقلار بۇزۇپ تاشلانغان. بەختكە يارىشا، يەنىلا خېلى نۇرغۇن نەرسىلەر بۇزغۇنچىلىقتىن ساقلىنىپ قېپقالغان. چوڭ كېسەكلەر بىلەن قوپۇرۇلغان غايەت زور قەلئە (ھەربىر تەرىپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 2500 مېتىر، ئېگىزلىكى 20 مېتىر)، ئوخشاش ماتېرىيالدىن ياسالغان بىر مۇنچە مۇكەممەل قۇرۇلۇشلار ساقلىنىپ قالغان؛ بۇلارنىڭ ئىچىدە ناھايىتى زور كۆلەملىك ئىبادەتخانىلار (كۆپچىلىكى بۇددا دىنىنىڭ، بىرقىسمى مانى دىنىنىڭ، ئاز بىر قىسمى نېستورىيان دىنىنىڭ ئىبادەتخانىلىرى) بار. بۇلاردىن باشقا، بۇيەرنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى تاغلىق رايوندا (بېزەكلىك، مۇرتۇقلاردا) كېمىر ئۆي شەكىللىك ھەممە كۆپ قەۋەتلىك ئىبادەتخانىلار ساقلىنىپ قالغان. بۇ خارابە ۋە ئىبادەتخانىلاردا بۇددا دىنى ياكى مانى دىنى مەزمۇنىدىكى، جۈملىدىن، بۇت سۈرەتلىرى ياكى ئالىجاناپلار، راھىپلار سىزىلغان ناھايىتى چوڭ تام سۈرەتلىرى بار. بۇ سۈرەتلەردە ئىرقىي خۇسۇسىيەتلەر ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرۈلگەن. گېرمانىيىلىك باردۇس ساقلىنىپ قالغان ئەڭ مۇكەممەل، ئەڭ مۇھىم تام سۈرەتلەرنى تامدىن پارچە - پارچە قىلىپ كېسىپ ئويۇۋېلىپ، ساندۇققا قاچىلاپ بېرلىنغا ئاپىرىپ، قايتىدىن گۈللىنى گۈلگە كەلتۈرۈپ قۇراشتۇرۇپ ئېتنوگرافىيە بوۋۇگۇەنىگە كۆرگەزمىگە قويۇپ قويغان. ئۇنىڭ ئىچىدە مانى دىنى ئەربابىنىڭ سۈرىتى بولۇپ، ئۇ سۈرەتنىڭ ئىككىنچى بىر تەڭدىشى يوق ئىكەن. ئىدىقۇت خارابىسىدىن يەنە ناھايىتى نۇرغۇن قېدىمقى يازما نۇسخىلارنىڭ پارچىلىرى تېپىلغان (گېرمانىيە تەكشۈرۈش ئەترىتى قازغان جايلار ئېھتىمال ئەينى ۋاقىتتىكى ئىبادەتخانىلارنىڭ كۇتۇپخانىسى بولسا كېرەك)، بەزىلىرى گويا قەستەن يىرتىۋېتىلگەن ئوخشايدۇ. بۇ ئىككى قېتىملىق تەكشۈرۈش ئەترىتى قولغا چۈشۈرۈپ، بېرلىنغا يۆتكەپ ئېلىپ

كەتكەن نەرسىلەر جەمئىي 233 ساندۇق ئىكەن. لېكوك بىلەن باردۇس 1913 - يىلدىن 1914 - يىلغىچە شىنجاڭغا يەنە بىر قېتىم كەلگەن. بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈش ئوبيېكتى، ئاساسەن، قەشقەر بىلەن كۇچار مىڭ ئۆي ئارىلىقىدىكى جايلار ئىكەن. ئۇلار بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈش - قېزىش ئارقىلىق تام سۈرەت، ھەيكەل، ياغاچ ئويما، تەڭگە يارماق، بىرمۇنچە يازما نۇسخىلار ۋە باشقا ئارخېئولوگىيىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە مەدەنىي يادىكارلىقلاردىن بولۇپ جەمئىي 152 ساندۇق نەرسىنى قولغا چۈشۈرگەن.

مۇشۇ مەزگىل ئىچىدە، ستەيىن ئەپەندى 1906 - يىلدىن 1908 - يىلغىچە شىنجاڭغا يەنە بىر قېتىم كېلىپ، 2 - قېتىملىق ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. ئۇنىڭ بۇ قېتىم قولغا چۈشۈرگەن نەرسىلىرى بىرىنچى قېتىمقىسىدىن قېلىشمىغان. ئۇ ئالدىنقى قېتىمقىسىغا ئوخشاشلا، بۇ قېتىممۇ قەشقەر، خوتەننى بېسىپ ئۆتۈدىغان جەنۇبىي يول بىلەن گەنسۇغىچە بارغان ۋە ئۇ يەردىن ئايلىنىپ شىمالىي يول بىلەن قايتقان، تەكلىماكان قۇملۇقىنى يەنە كېسىپ ئۆتكەن. ئۇ خوتەننىڭ شەرقىدىكى جايلاردا (بەزىدە قۇملۇقتا خېلىلا ئىچكىرىلەپ كىرىپ) ۋە لوپنۇر كۆلىنىڭ شىمالىي قىسمىدا (ئىلگىرى شۋېتسىيىلىك سۋېن ھېدىنمۇ شۇ يەرگىچە بارغان ئىكەن) تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، قۇم كۆچۈش بىلەن كۆمۈلۈپ قالغان قەدىمقى شەھەر خارابىسىنى تاپقان (نەپىس ئويمىچىلىق سەنئىتى بىلەن بېزەلگەن ياغاچ تۈۋرۈكلەر قويۇلغان). بەزى ئۆيلەرنى قېزىپ، شىمالىي ھىندى كارۇشتى يېزىقىدا يېزىلغان نۇرغۇنلىغان تاختا كىتابلارنى قولغا چۈشۈرگەن. مانا بۇلار بۇ شەھەرنىڭ ھېچ بولمىغاندا مىلادى 2 - 3 ئەسىردە تېخى مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ يۇرت ئېھتىمال شىدەتلىك قۇم بورىنىنىڭ زەربىسى (ياكى ياۋ - دۈشمەننىڭ زەربىسى) ئاستىدا ۋەيران بولغان بولۇشى مۇمكىن. بۇنداقتا كىتابلار، ئاساسەن، مەزمۇنى ئاددىي بولغان ھۆججەتلەر، خەت - چەك، ئالاقىلار بولۇپ، ئەخلەتكە تاشلىۋېتىلگەن ئىكەن. بەزى جايلىرىدىن شۇنچىۋالا كۆپ تاختا كىتابلارنىڭ تېپىلغانلىقى، شۇ يەرنىڭ ئەمەلدارلار مەھكىمىسى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. تاختا كىتاب خەت - چەكلىرىنىڭ شەكلى ناھايىتى ئالاھىدە بولۇپ، ئۇ ئىككى پارچە تاختا بولىدىكەن، سۈرۈپ سېلىنغان ھەم خەت يېزىلغان يۈزى بىر - بىرىگە چاپلاپ قويۇلىدىكەن، تېشىلگەن تۆشۈكىدىن شوينا ئۆتكۈزۈپ ئوراپ باغلاپ، ئۈستىدىن سۇرۇق بىلەن پېچەتلىۋېتىلىدىكەن.

ستەيىن ئەپەندى يەنە چارقىلىقنىڭ شەرقىدىكى مىرەن قورغىنى خارابىسىنى ھەمدە مىلادى 2 - ئەسىر بىلەن 3 - ئەسىردە ئىنتايىن كەڭ تارقالغان بۇددىزىم ئىبادەتخانىلىرى خارابىلىرىنىمۇ تەكشۈرگەن. مىرەن قورغىنى جەنۇبتىكى مۇھىم قاتناش يولىنى قوغداش ئۈچۈن قۇرۇلغان بولسا كېرەك. 8 - ۋە 9 - ئەسىرلەردە (ئۇ شۇنىڭدىن كېيىن ۋەيران بولغان ياكى بىكار قىلىنغان بولىدۇ) ئۇ يەردە تىبەت مۇھاپىزەتچى قوشۇنى تۇرغان ئىكەن. بۇنىڭدىن ئىلگىرى تۈركلەرنىڭ ياكى باشقا مىللەتلەر-

نىڭ لەشكەرلىرى تۇرغان بولسا كېرەك. تىبەت مۇھاپىزەتچى لەشكەرلىرىنىڭ تۇرۇش شەرت - شارائىتى ناھايىتى ناچار بولغان. بۇلار تۇرغانلىكى ئۆيلەردە يىل بويى تۈپلەنىپ قالغان ئەسكى - تۈسكى نەرسىلەر دۆۋە - دۆۋىسى بىلەن تۇرىدىكەن. ستەيىن ئەپەندى بۇ ئەخلەت دۆۋىلىرى ئارىسىدىن ھەرخىل ئەسۋاپلارنى، قورال — ياراقلارنى، كىيىم — كېچەكلەرنى ھەمدە ھەرخىل تىلدا يېزىلغان مىڭ پارچىغا يېقىن تاختا كىتاپ ۋە يازما نۇسخىلارنى تاپقان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە قەدىمقى تۈركىي رۇنىك يېزىقىدا سامان قەغەزگە يېزىلغان مۇكەممەل بىر پارچە ھۆججەت ۋە خۇددى يەنە شۇ يېزىقتا يېزىلغان 3-4 پارچە قەغەز بار ئىكەن. بۇخىل يېزىق بۇنىڭدىن ئىلگىرى پەقەت موڭغۇلىيە ئورخۇن دەريا ۋادىسىدىكى ھەم غەربىي سىبىرىيە يەنىسەي دەريا ۋادىسىدىكى تۈركىي مەڭگۈ تاشلاردىلا چېلىقتۇرۇلغان ئىدى.

ستەيىن ئەپەندى گەنسۇ دائىرىسىدىكى سەددىچىن سېپىللىرى ئەتراپىدىن يەنە مەزمۇنى ھەربىي ئىشلارغا دائىر بولغان خەنزۇچە تاختاكىتاپلاردىن بىر مۇنچىسىنى تاپقان. ئۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ قەدىمقىسى مىلادىيەدىن ئىلگىرى 98 - يىلغا مەنسۇپ ئىكەن. بۇ ھۆججەتلەر بىزگە شۇ چاغدىكى لەشكەرلەرنىڭ ئايلىق تەمىناتى، يېمەك - ئىچمىكى، قورال - ياراغلىرى ۋە سىگنال تۈرى (tur) تۈزۈمى توغرىسىدا مەلۇمات بېرىدۇ.

ستەيىن دۇڭخۇاڭدىن ناھايىتى نۇرغۇن مەدەنىي يادىكارلىقلارنى ئېلىپ كەتكەن. بۇ يەردە مەشھۇر «مىڭ ئۆي» بولۇپ، تىك يارنى ئويۇپ ياسالغان تەخمىنەن بەش يۈزدەك كېمىر ئۆيلەردىن تەركىپ تاپقان؛ ئۇلار بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرۇلغان بولۇپ، بەزىلىرى ئىككى، بەزىلىرى ئۈچ قەۋەت. ئۆي ئىچىدە نۇرغۇن تام سۈرەتلەر ۋە بۇددىزىم ھەيكەللىرى بار. ستەيىن ئەپەندى يېقىنقى يىللاردىلا بۇيەردىن بىر زور كۇتۇپخانا تېپىلغانلىقىنى (بىر نەچچە يىلدىن ئىلگىرى ۋاڭ پەمىلىلىك بىر تويىن بۇ ئۆيلەرنى رېمونت قىلىپ يۈرگەندە تۇساتتىن ئۇچرىشىپ قالغان) ئاڭلاپ، ھەرخىل ئۇسۇل — چارىلەرنى قوللىنىپ، ئاخىر بۇ كۇتۇپخانىغا كىرىش پۇرسىتىگە ئىگە بولۇۋالغان. كۇتۇپخانا يازما نۇسخىلار بىلەن تولغان ئىكەن، كېيىنكى تەتقىقاتلاردا مەلۇم بولۇشىچە، بۇ كۇتۇپخانا ئېھتىمال دۈشمەنىنىڭ بۇزغۇنچىلىقىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، تەخمىنەن مىلادىنىڭ 1000- يىلىدىن كېيىن پېچەتلىۋېتىلگەن بولۇپ، شۇنىڭدىن كېيىن ئېچىلىپ باقمىغان بولسا كېرەك. ئىچىدىكى نەرسىلەرمۇ ناھايىتى بىجىرىم ساقلانغان. ستەيىن ئەپەندى دەسلەپتە بەزى كىتاپ تۈگۈنلىرىنى ئۆز ياتىقىغا ئەكىلىپ كورۇش پۇرسىتىگە ئىگە بولغان بولسا، كېيىنچە تېخىمۇ كوپ كىتاپ تۈگۈنلىرىنى ئېلىپ چىققان؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە، ۋاڭ تويىننىڭ نەزىرىدە دىنىي كىتاپ ھېساپلانمىغان نەرسىلەرنى سېتىۋېلىش ئىمكانىيىتىگىمۇ ئىگە بولغان؛ نەتىجىدە، قەدىمقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرخىل تىللاردا يېزىلغان نۇرغۇن قىممەتلىك يازما نۇسخىلارنى قولغا چۈشۈرىۋالغان. بۇلاردىن باشقا يەنە ئىبادەتخانىدا ئىشلىتىلىدىغان نۇرغۇنلىغان كەشتە سۈرەتلەرمۇ بار ئىكەن. ئۇ

لوندونغا جەمئىي 24 ساندۇق، 5 ساندۇق يازما نۇسخا، 5 ساندۇق كەشتە سۈرەتلەرنى ئېلىپ كەتكەن. ستەيىن 1913- يىلدىن 1914- يىلغىچە جەنۇبىي شىنجاڭدا يەنە 3- قېتىملىق تەكشۈرۈش بىلەن شۇغۇللانغان، بۇ قېتىمقىسىدىمۇ خېلى زور نەرسىلەرنى تاپقان. ئۇنىڭ شىنجاڭدا ئېلىپ بارغان تۆتىنچى قېتىملىق ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشى (1916- يىلى) مەملىكىتىمىزنىڭ قارشى تۇرۇشى بىلەن ئاخىرغىچە داۋاملاشالماي قالغان.

فرانسىيىلىك مەشھۇر خەنزۇشۇناس پېللىئوتمۇ 1906-يىلدىن 1907-يىلغىچە شىنجاڭ ۋە دۇڭخۇاڭلاردا بولغان. ئۇ دۇڭخۇاڭدىن ستەيىن ئېلىپ كېتەلمەي قالغان يازما نۇسخىلارنىڭ كۆپ قىسمىنى ئېلىپ كەتكەن، بۇلارھازىر پارىژدا ئىكەن. پېللىئوت كۇچاردا قەدىمقى كۇچار تىلىدا يېزىلغان نۇرغۇنلىغان يازما نۇسخىلارنىڭ پارچىلىرىنى قولغا چۈشۈرگەن. ياپونىيىمۇ شىنجاڭغا ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئەترەتلىرىنى ئەۋەتكەن: 1902- يىلى داگۇگۇاگرۇي قاتارلىقلار جەنۇبىي شىنجاڭدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان؛ 1910- يىلى جۇيرۇيچاۋ جەنۇبىي يول ۋە شىمالىي يولنى تەكشۈرگەن ھەمدە دۇڭخۇاڭدىن بىرمۇنچە يازما نۇسخىلارنى قولغا كىرگۈزگەن. دۇڭخۇاڭ كۇتۇپخانىسىدا ئاخىرى ئېشىپ قالغان بىر قىسىم يازما نۇسخىلارنى ھۆكۈمىتىمىز بېيجىڭگە يۆتكەپ ئەكىلىۋالغان؛ ئۇلار ھازىر بېيجىڭ كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا.

II

يۇقۇرقى قىسقىچە مەلۇماتتىن شۇنى بىلەلەيمىزكى، 20 - ئەسىرنىڭ بېشىدىن بۇيان ھەر قايسى جاھانگىر دۆلەتلەر بىزنىڭ شىنجاڭ ھەم دۇڭخۇاڭلاردىن سانى كىشىنى چۆچۈتكىدەك دەرىجىدە كۆپ بولغان قەدىمقى مەدەنىي يادىكارلىقلىرىمىزنى بۇلاپ ئېلىپ چىقىپ كەتكەن. ئۇلارنىڭ ئىچىدە زور ئەھمىيەتكە ئىگە يازما نۇسخىلار ۋە ئويما نۇسخىلار (كۆلىچە ياغاچ ئويمىغا بېسىلغان) ئاز ئەمەس. 70 - 80 يىلدىن بېرى ھەرقايسى ئەل ئالىملىرى تىرىشىپ تەتقىق قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ھازىرغىچە تەتقىق قىلىنىپ ئېلان قىلىنغانلىرى ناھايىتى ئاز بىر قىسمىدىنلا ئىبارەت. بۇ يازما يادىكارلىقلارنىڭ شەكلى ۋە ئۇنىڭغا ئىشلىتىلگەن ماتېرىيال ھەر خىل ئىكەن. ماتېرىيال جەھەتتە، تاختا، قېيىن پوستى، قولۇلە قاسىرىغى (خۇددى ھىندىستاندا ئەنە شۇنداق ماتېرىيالغا يېزىلغان يازما نۇسخىلىرىغا ئوخشاش، ھەربىر يوپۇرماقنىڭ توشۇكىدىن شوينا ئۆتكۈزۈپ ئوراپ باغلاپ قويۇلغان)، تېرە، قەغەز ۋە شايى قاتارلىقلار ئىشلىتىلگەن. شەكىل جەھەتتىن ساندۇقچە شەكىل، ئورىما شەكىل قاتارلىق شەكىللەر قوللىنىلغان. ئۇلار ھەر خىل يېزىقلاردا (ئالايلۇق، خەنزۇچە، بىراھماچە، قارۇشتى، سوغدى، قەدىمقى ئۇيغۇرچە، مانىچە، سۈرىيىچە، ئەرەبچە، باكتىرىيانچە، باسپاچە قاتارلىق يېزىقلاردا) يېزىلغان. تىلىنىڭ تۈرىنى ئالساق، ئون خىلدىن ئاشىدۇ (مەسىلەن، خەنزۇ تىلى، سانسكرىت تىلى، قەدىمقى خوتەن ــ ساك تىلى، ئېپتالىتلار تىلى، قەدىمقى كۇچار تىلى،

قەدىمقى قاراشەھەر — ئىدىقۇت تىلى، سوغدى تىلى، قەدىمقى سۇرىيە تىلى، قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى، ئوتتۇرا قەدىمقى پارس تىلى، پاتىيانا تىلى، پارس تىلى، ئەرەپ تىلى، موڭغۇل تىلى، باكترىيانا تىلى، زاڭزۇ تىلى قاتارلىق تىللار). مەزمۇنىغا كەلسەك، كۆپچىلىكى دىنىي خاراكتېرلىك. تېپىلغان ئەدەبىيات ئەسەرلىرىمۇ، ئومۇمەن، دىنىي تارىخنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان. يۇقۇرقىلاردىن باشقا يەنە نۇرغۇنلىغان ھەر خىل ئالاقە - ھۆججەتلەر، خۇسۇسىي خەت - چەكلەرمۇ بار. ئەپسۇسكى، بۇلارنىڭ ئىچىدە تارىخنى ئەسەرلەر چىلىقتۇرۇلمىغان.

بۇ قەدىمقى يازما يادىكارلىقلارنىڭ تىلىنى تەكشۈرىدىغان بولساق، كۆپلىگەن خەنزۇچە يازما يادىكارلىقلارنى ھىساپقا ئالمىغاندا، شىتەيىن ئەپەندى خوتەن رايونىدىكى قېزىشتا تاپقان، تاختىغا ۋە تېرىسىگە يېزىلغان يازما يادىكارلىقلار، مەسىلەن، يۇقۇرىدا ئېيتىلغان، ئاساسەن، قارۇشتى يېزىقىدا ئوتتۇرا قەدىمقى سانسكرىت تىلىنىڭ شىۋىسىدە يېزىلغان ھەر خىل ئالاقە - ھۆججەتلەر ۋە خەت - چەكلەر ئالاھىدە ئورۇنىدا تۇرىدۇ. ئۇلار مىلادى 2- ئەسىرگە ياكى 3- ئەسىرگە مەنسۇپ. بۇلاردىن قالسا، سەل كېيىنرەك ۋاقىتقا مەنسۇپ بولغان براھما يېزىقىدا، سانسكرىت تىلىدا يېزىلغان، ئاساسەن، بۇددىزىم دەستۇرىنىڭ يازما نۇسخىلىرى. بۇلارنىڭ ئىچىدە يەنە ئىلگىرى پەقەت ئىسمىلا مەلۇم بولغان ياكى خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخىلىرىدىنلا شۇنداق نەرسىنىڭ بار ئىكەنلىكى مەلۇم بولغان بىرمۇنچە سانسكرىتچە ئەسەرلەرمۇ بار. بىزگە مەلۇم، جەنۇبىي ئارماق بۇددىزىم-نىڭ مۇقەددەس تىلى بارى تىلى ئىدى. شىنجاڭدا تېپىلغان بۇددا دەستۇرلىرى بولسا، كۆپىنچە سانسكرىتچە يېزىلغان. مۇبادا بۇلار بارى تىلىدىن سانسكرىت تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان ياكى ئۇلار بارى نۇسخىسىدىن كېيىنكى نۇسخىلاردەپ قارالسا، خاتا بولىدۇ. تۇۋەندىكى كۆز قاراشنى ھەقىقەتەن توغرا دەپ ھىساپلاشقا بولىدۇ. ئەڭ قەدىمقى بۇددا دەستۇرى ئوتتۇرا قەدىمقى سانسكرىت تىلى شىۋىسىدە (Pnahnti - diateht) يېزىلغان، بۇ تىل ساكيامونىنىڭ يۇرتىسى (موگىۋت — Moghot) نىڭ شىۋىسى بىلەن بىردەك. پەقەت كېيىنكى ۋاقىتلارغا كەلگەندىلا، ئۇلار كەڭ قوللىنىلىدىغان سانسكرىت تىلى ۋە بارى تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. بۇ ئىككى تىلدىن سانسكرىت تىلى شىمالىي ھىندىستان بۇددىزىمىنىڭ يېزىق تىلى بولۇپ، 6- ئەسىردە يۇقۇرى پەللىسىگە يەتكەن ئىدى.

شىنجاڭدا قېزىپ تېپىلغان يادىكارلىقلار ئارقىلىق بىز يەنە قەدىمقى ھىندى سانسكرىت تىلىدىكى شېئىرلار توغرىسىدا يەنىمۇ چوڭقۇرراق تونۇشقا ئىگە بولدۇق. بۇنىڭدىن ئىلگىرى كىشىلەر پەقەت شائىر كالىداسا (Kalidasa — 5- ئەسىرنىڭ بېشىدا) نىڭ بەگزادىسىنىلا بىلەتتى، ئۇنىڭ پىشۋاسى توغرىسىدا بولسا، ھېچنىمىنى بىلمەيتتى؛ ئەمدى قېزىلغان يادىكارلىقلار ئىچىدە بۇنىڭغا دائىر نۇرغۇن ئەسەرلەر بار (گەرچە كۆپچىلىكى پارچە ۋاراقلار بولسىمۇ). بۇلار لىرىك شېئىرلارنى، داستانلارنى ۋە دىراممىلارنى (ھەممىسىدە بۇددىزىم ئارقا كۆرۈنۈش قىلىنغان، ئەلۋەتتە) ئۆز

ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ئەسەرلەر دىنىي مەزمۇنغا مەنسۇپ بولغان مۇنەۋۋەر ئەسەرلەردۇر. ئۇلارنىڭ ئاپتورلىرىنىڭ كىملىكىنى تېخى بىلەلمەيۋاتىمىز. كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى كىشىلەر ئالاھىدە تىلغا ئالغىنى مانىنىڭ (كېيىنچە ھىندىستاندا تېپىلغان قەدىمقى يازما نۇسخىلار دىمۇ ئۇنىڭ بەزى ئەسەرلىرى بار ئىكەن) بىلەن ھوزسىلىنچىۋ؛ بۇلارنىڭ نامىنى ئېنىق بىلىمىز.

ئوروپادا قېزىپ ئېلىنغان يادىكارلىقلار ئىران تىل - ئەدەبىياتىنىمۇ مول ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىدى. يەرلىك ئاھالىلار ئىچىدە قەدىمدىن تارتىپلا بىر مۇنچە ئىران تىلى تەركىپلىرىنىڭ بولغانلىقى شۈبھىسىز. شىنجاڭدا قەدىمقى ئىران تىلىدا يېزىلغان ناھايىتى كۆپ يازما نۇسخىلار تېپىلدى (بىر قىسمى ھازىرغىچە تېخى يېشەرلىك تەتقىق قىلىنغىنى يوق). بۇلارمۇ، ئومۇمەن، دىنىي مەزمۇنغا تەۋە بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە مانى دىنىنىڭ نەرسىلىرىمۇ بار. بۇلار توغرىسىدا ھەممىدىن ئاۋال ئىزاھ بەرگۈچى كىشى گېرمانىيە شەرقشۇناسى مۇللېر. يۇقۇرىدا ئېيتىلغاندەك، مانى دىنىنى مانى دېگەن پارس مىلادى 3 - ئەسىردە بەرپا قىلغان، بىر مەزگىل ناھايىتى كەڭ تارقالغان، تاكى ئوتتۇرا دېڭىز ۋە يۇنانلارغىچە — رىم دۇنياسىغىچە تارقالغان. ئەمما كېيىن بارا - بارا ھەممىلا يەردە زىيانكەشلىككە ۋە چەكلەشكە ئۇچرىغان. ئىلگىرى بىزنىڭ بۇ دىن توغرىسىدىكى مەلۇماتىمىز ئاساسەن مۇشۇ دىنىنىڭ رەقىبلىرى تەرىپىدىن كەلگەن: بىر قىسمى خىرىستىيان دىنىدىن، يەنە بىر قىسمى ئىسلامىيەتتىن كەلگەن. بىز مانى دىنىغا تەئەللۇق يازما يادىكارلىقلارنىڭ ناھايىتى كۆپ ئىكەنلىكىدىن خەۋەردار ئىدۇق - يۇ، ئەمما شىنجاڭدا مەزكۇر دىنغا تەئەللۇق يازما يادىكارلىقلار (گەرچە كۆپىنچىسى پارچە ۋاراقلار بولسىمۇ) تېپىلىشتىن ئىلگىرى ھېچقانداق بىر نۇسخىسىنى كۆرۈپ باقمىغان ئىدۇق. بۇ دىن پۈتۈنلەي دىگۇدەك زەردۇشت دىنىنى ئاساس قىلغان دىن. بۇنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان نۇقتىلار شۇكى، ئىككىلا دىندا يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇ- لۇق، ياخشىلىق بىلەن يامانلىقتىن ئىبارەت ئىككى خىل كۈچنىڭ كۈرىشىگە ئەقىدە باغلايدۇ. شۇنىڭدەك، مانى دىنىدا ئەڭ ئاساسىي ھەرەدەرىجىلىك ئىلاھلارنىڭ ۋە ئالۋاستىلارنىڭ نامى زەردۇشت دىنىدىكى بىلەن ئوخشاش. مەسىلەن: Ahviman, Zavman دېگەنگە ئوخشاشلار. ئىلگىرى كىشىلەر „ مانى دىنىغا خىرىستىيان دىنىنىڭ تەركىپلىرى ئارىلىشىپ قالغان " دەپ قاراشقان ئىدى، ھازىر، ئەھۋالدىن قارىغاندا، بۇنداق قاراش بىر مەسىلىدەك تۇرىدۇ (مانى دىنى بىلەن خىرىستىيان دىنى بىللە ئۆتكەن ھەمدە بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسەتكەن. غەربىي ئاسىيا بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەستە). بۇ دىن بەزى جەھەتلەردە بۇددا دىنى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىكتەك تۇرسىمۇ، لېكىن بۇ پەقەت شىنجاڭدىلا كۆرۈلگەن ئالاھىدە ھادىسە. يەنە شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، مانى دىنىغا تەئەللۇق يازما نۇسخىلار، ئومۇمەن، ناھايىتى رەتلىك، چىرايلىق يېزىلغان ھەمدە ئۇلارغا ناھايىتى نۇرغۇن ئىنتايىن گۈزەل سىزما سۈرەتلەرمۇ قىستۇرۇلغان؛

رۇشەنكى، بۇ — مانى دىنىنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى. خىرىستىيان دىنىنىڭ پوپى ئاۋگۇست قاتارلىقلار مانى دىنى مۇرىتلىرىنى « ئەيشى - ئىشرەت، بۇزۇپ - چېچىشقا بېرىلگەن، كىتاپ - دەستۇرلارنى ھەر خىل بوياق ۋە ھەللەر بىلەن بېزەيدۇ، مۇقەددەس كىتاپلارنى قەلىمى ئەڭ ياخشى كىشىلەرگە ئەلا سورتلۇق قەغەز ياكى تېرىلەرنى خىللىتىپ تۇرۇپ يازغۇزىدۇ » دەپ سۆككەن ئىدى. بۇنداق بولۇشى، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، مانىنىڭ شەخسەن ئۆزىنىڭمۇ رەسسام ئىكەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك.

شىنجاڭدا تېپىلغان قەدىمقى ئىران تىللىرىدىكى يازما يادىكارلىقلارنى تۆت گۇرۇپپىغا بۆلۈشكە بولىدۇ: « Paktavi » پەھلىۋى تىلىنىڭ غەربىي جەنۇپ شەكلىگە ئوخشاۋراق كېتىدىغان شۆيدىكىلىرى بىرىنچى گۇرۇپپا. « Paktavi » پەھلىۋى تىلى ساسانىلار خاندانلىقىنىڭ (3- ئەسىردىن 7- ئەسىرگىچە) ھاكىمىيەت تىلى بولغان مەزمىدە شۇ چاغدا يەنە زەردۇشت دىنى مۇرىتلىرىنىڭ دىنىي تىلى بولغان. ئىككىسىنىڭ پەرقى شۇكى، ساسانىلار خاندانلىقى قوللانغان پەھلىۋىچىدە مەلۇم مىقداردا ئارامى سۆزلىرى (يەنى ئارامىچە مەنىلىك بەلگىلەر) ئىشلىتىلگەن بولۇپ، ئوقۇغاندا، ئوتتۇرا قەدىمقى پارسچە ئوقۇيدىكەن (Malka « پادىشا » دەپ يېزىپ « sah » دەپ ئوقۇيدىكەن؛ خۇددى ئىنگلىزچىدە « viz » قىلىپ يېزىپ، « namety » دەپ ئوقۇغانغا ئوخشاش). ئەمدى شىنجاڭدا تېپىلغان يازما يادىكارلىقلاردا بولسا، پەقەت ئوتتۇرا قەدىمقى پارسچىلا قوللىنىلغان. بۇ بىزنى پارسلارنىڭ 3 - ، 4 - ئەسىردە بۇ سۆزلەرنى نېمە دەپ ئوقۇيدىغانلىقىنى بىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ. ئىككىنچى گۇرۇپپىسى غەربىي شىمال شۆيدىكىلەر بولۇپ، ئۇ شۇ قەدىمقى پاتىيانلار (ئانتاكىلار. مىلادىدىن ئىلگىرى 3- ئەسىردىن مىلادى 3- ئەسىرگىچە) قوللانغان پەھلىۋى تىلى شەكلى (پاتىياناتىلى — (Pavthivchtn بىلەن بىردەك. نېمىس ئادىمى ئاندىرىياس (Andneao) نىڭ پىكرىچە ، بۇ شۇ ئاتالمىش خالىدە پەھلىۋى (chatdao Pahtavi) دىگەن تىل بىلەن بىر نەرسە ئىكەن. مەسىلەن، بۇشۆيدە « ئۈچ » دىگەننى « Hre »، « يۈرەك » دىگەننى « Zird » دەيدىكەن؛ بۇنداق دىيىش غەربىي جەنۇبى Paktavi شۆيىسىدە dil، Sih دىگەنگە ئوخشىمايدۇ.

ئۈچىنچى گۇرۇپپىدىكىلەر مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە تىلدىكىلەر بولۇپ، بۇ خىل يازما يادىكارلىقلارنىڭ بىر قىسمى سۈرىيە - ئەرەمەي يېزىقىدىن ئېلىنغان ھەم ئالاھىدە، چىرايلىق يېزىقتا (مانى يېزىقىدا) يېزىلغان؛ بۇ يېزىقنى ھەممىدىن بۇرۇن ئىزاھلاپ، ئوقۇپ بەرگۈچى كىشى موللېر دۇر. يەنە بىر قىسىممۇ سۈرىيە - ئەرەمەي يېزىقىدىن ئېلىنغان دىگەندەك ئېنىق مۇقىملاشمىغان شەكىل (سوغدى يېزىقى) دە يېزىلغان. يېزىلغاندىمۇ سوغدىچىسىدىن بەلكى تېخىمۇ سۇۋاپراق، تېخىمۇ دۈگلەگرەك قىلىپ يېزىلغان (بۇنداق يېزىقنى قەدىمقى سوغدىلار كەڭ قوللانغان ئىكەن؛ ئۇنىڭ شەكلىنى ئانچە - مۇنچە ئۆزگەرتىش ئاساسىدا قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى كېلىپ چىققان. قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىنى

كېيىن موڭغۇللار ۋە مانجۇلار قوبۇل قىلىپ ئىشلەتكەن ھەمدە بارا — بارا ئۆزگەرتىلىپ
ھازىرقى موڭغۇل يېزىقى ۋە مانجۇ يېزىقى بولۇپ قالغان). مۇشۇنداق ئىككى خىل يېزىقتا
يېزىلغان يازما يادىكارلىقلارنىڭ تىلىنى گېرمانىيە ئىرانشۇناسى ئاندىرىياس (Andneao
سوغدى تىلى دەپ مۇقىملاشتۇرغان؛ سوغدى تىلى قەدىمقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى
سوغدىيانلار (sogdiana) ھازىرقى سىر دەرياسى بىلەن ئامۇ دەرياسى ئوتتۇرىسىدىكى
زەرەپشان ۋادىسىدا، بۇ سەمەرقەند بىلەن بۇخارالارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) قوللانغان
تىلدۇر. بۇ تىلنىڭ شىنجاڭدىمۇ قوللىنىلغانلىقى ئېنىق. بىز ئىلگىرى بۇ تىل توغرىسىدا
ھېچنەرسە بىلمەيتتۇق، 10 - ئەسىردىكى ئەرەپ تىلىدا يازغۇچى ئاپتور بىرۇنىنىڭ
ئەسىرىدە مەزكۇر تىلنىڭ ئاي ناملىرى يېزىلغان. بۇ ئاي ناملىرى دەل يوقۇرقى
يادىكارلىقلاردا قوللىنىلغىنى بىلەن ماس كېلىدۇ (كېيىنكى تەتقىقاتلارمۇ ئىسپاتلىدىكى،
Andneao ئەپەندىنىڭ سوغدى تىلى دەپ مۇقىملاشتۇرغىنى توغرا ئىكەن). ھازىرقى
پامىر ئېگىزلىكىدىكى Yaghnot لارنىڭ تىلى سوغدى تىلىغا ئەڭ يېقىن كېلىدۇ، ئۇلارنى
قەدىمقى سوغدىلارنىڭ پۇشتى دەپ ھېساپلاشقا بولىدۇ. بۇ تىل ئۆز ۋاقتىدا ئوتتۇرا
ئاسىيا ئارا ناھايىتى كەڭ قوللىنىلغان بىر ئورتاق تىل بولغان. مانى دىنى يادىكارلىقلىرى
ئاساسەن مۇشۇ تىلدا يېزىلغان. قەدىمقى ئۇيغۇر قاغانى قارا بالغاسۇن Kava - Batghaonu
دا تۇرغۇزغان مەڭگۈتاش (توققۇز ئۇيغۇر قاغانى مەڭگۈتېشى) تىمۇ مۇشۇ تىل قوللىنىلغان،
ئەپسۇسكى، بۇ مەڭگۈ تاشنىڭ سوغدى تىلى بىلەن يېزىلغان يۈزى بەكمۇ ئوچۇپ - ئۇۋۇلۇپ
كەتكەن. بۇ مەڭگۈ تاشتا مانى دىنىنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇرلارغا تارقالغانلىقى توغرىسىدىكى
ئەھۋال بايان قىلىنغان. بۇ مەڭگۈ تاشنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان قىسمى
بولسا، تۈركى - رۇنىك يېزىقىدا يېزىلغان. ئىلگىرى بۇ مەڭگۈ تاشنىڭ سوغدى تىلى
يېزىلغان قىسمى خاتا ھالدا قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى دەپ قارىلىپ كەلگەن ئىدى
(رۇسىيىلىك رادلوپ « قۇتادغۇ بىلىگ» دىگەن كىتاپقا يازغان كىرىش سۆزىدە ئەنە
شۇنداق خاتالىقنى سادىر قىلغان). كېيىن موللېر ئۇنىڭ ئەسلىيەتتە سوغدى تىلى ئىكەنـ
لىكىنى ئىسپاتلىدى. مانى دىنىنىڭ سوغدى تىلىدىكى يازما يادىكارلىقلىرىدىن باشقا،
شىنجاڭدا يەنە نىستورىيان دىنى ھەم بۇددا دىنىنىڭ سوغدى تىلىدىكى يازما يادىكار-
لىقلىرىمۇ تېپىلدى. سوغدى تىلىدىكى بۇددىزىم يادىكارلىقلىرى (بۇلار سوغدى تىلىدىكى
ئاساسى يادىكارلىقلار) سانسكرىت تىلىدىن تەرجىمە قىلىنغان بولۇشى، بەزىلىرى
خەنزۇ تىلىدىن تەرجىمە قىلىنغان (بەلكى ئىچكى ئۆلكىدە تەرجىمە قىلىنغان) بولۇشى
مۇمكىن. دۇڭخۇاڭ مىڭ ئۆيىدىن ناھايىتى بىجىرىم ساقلىنىپ قالغان سوغدى تىلىدىكى
بۇددىزىم نۇسخىلىرى تېپىلغان، ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ ياخشى يازما نۇسخىسى پېللىئوتنىڭ
قولىغا چۈشۈپ قالغان. ئۇ ھازىر پارىژدا ساقلانماقتا. فرانسىيىلىك گائۇتىئو (Goutiot)
ئۇنىڭ بىر قىسمىنى ئېلان قىلدى ۋە تەرجىمە قىلدى. ھازىرغىچە ئېلان قىلىنغان
سوغدى تىلىدىكى ئاساسى يادىكارلىقلار تۆۋەندىكىچە: سىتەيىن ئەپەندى ئېلىمىزنىڭ

گەنسۇ دۇڭخۇاڭنىڭ غەربىي شىمالىدىكى خارابىدىن يىغىۋالغان بىر تۈركۈم ئەڭ قىدىمقى سوغدى تىلىدىكى خەت — چەكلەر (مىلادى 4- ئەسىرگە مەنسۇپ، H.Reichlt ئېلان قىلغان) :

ۋىمالا كىرتىنىردىسا — سۇترا (vimalakirtinirdesa - sūtra)

ماخاپارىنىر ۋانا — سۇترا (MahaParinir vana - sūtra).

ماخاكارۇنا پۇنداريكا — سۇترا (MahakarunaPundarika - sūtra)

دىيانا — سۇترا (Dhyana - sūira)

سۇۋارنا پىراباسا (Suvarna Prabasa).

ياخشىلىق، يامانلىق، سەۋەپ، نەتىجە نومى،

ۋاجرا چىدىكا — سۇترا (vajracahedika - sūtra).

دىرگانىسكا — سۇترا (Dirghancckha - satra).

نىلاكانتا دارانى (Nilakanthadharani)

قاتارلىقلار

(يوقۇرىدىكىلەر بۇددىزىم يادىكارلىقلىرى) ، بۇلاردىن باشقا يەنە نىستورىيان دىنى، مانى دىنىغا ئائىت بىر مۇنچە يادىكارلىقلارمۇ بار.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان سوغدى تىلىنى تەتقىق قىلغۇچى مەشھۇر چەتئەل ئالىملىرى تۆۋەندىكىچە: ئەنگلىيىلىك 'Makenzie ، Gershevitch گېرمانىيىلىك Hansen ۋە سوۋىت ئىتتىپاقىدىن Lershits ۋە باشقىلار.

يەنە بىز ھازىرغىچە بىلمەي كەلگەن توتىنچى گۇرۇپپىغا ياتىدىغان ئىران تىلىمۇ بار. گېرمانىيە شەرقشۇناسى E.leumana بۇ تىلنى بىرىنچى بولۇپ ئىزاھلاپ ئوقۇپ بەردى. دەسلەۋىدە بۇ تىلنى 2 - نامسىز نامەلۇم تىل (sPrach II) دەپ ئاتىدى؛ كېيىنچە بولسا، (Nordarisch) تىلى دەپ ئاتىدى. چۈنكى ئۇ، بۇ تىلنى (ھىندىستاندىن ئىرانغىچە) يالىڭەن تىلىنىڭ ئۈچىنچى تارمىقىنى ھاسىل قىلىدۇ (ھىندى ۋە ئىران تىلى بۇنىڭ سىرتىدا) دەپ ھىساپلىغان. E.Leumana نىڭ بۇ تىلنىڭ ئورنى توغرىسىدىكى كوزقارىشى خاتا ئىدى. Nordarisah تىلى دىگەن ئاتالغۇ كىشىلەر ئاغزىدىن ئاللىقاچان چۈشۈپ قالغان ئىدى. ئەسلىدە بۇ تىل ساپ ئىرانچە ئىدى. شەكىل جەھەتتىن قىسمەن سېلىشتۇرغاندا يوقۇرقى ئۈچ خىل ئىران تىلىغا قارىغاندا تېخىمۇ قىدىمىرەك ئىدى. لۇغەت بايلىقىدا ھىندى تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان نۇرغۇن سوزلەر بولغاچقا ئۇنى قارىماققا ئىران تىلى ئەمەستەك قىلىپ قويغان.

نورۋىگىيىلىك سىتەن. كونائۇ 1914- يىلى « خوتەن تىلى تەتقىقاتى » (Khotan stdies) دىگەن تېمىدىكى مەشھۇر ماقالىسىنى (journalof theasiatic society) دىگەن ژورنالدا ئېلان قىلىپ، بۇتىلىنىڭ قىدىمقى خوتەننىڭ يەرلىك ئاھالىلىرى قوللانغان

تىل ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. ئۇ تىل ئەينى ۋاقىتتا قەدىمقى ساك ” sak “ تىلىنىڭ بىر خىلى بولغاچقا، باشقا ساك تىللىرىدىن پەرقلەندۇرۇش ئۈچۈن، ” خوتەن - ساك تىلى“ دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

مەملىكىتىمىزنىڭ تارىخىي كىتابلىرىدا يېزىلىشىچە، ساكلار مىلادىدىن ئاۋالقى 2-، 3- ئەسىردىن ئىلگىرى ھازىرقى يەتتە سۇ (ئىلى رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ئەتراپىدا ئولتۇراقلاشقان ئىكەن. ئۇلار مىلادى 2- ئەسىر ئەتراپىدا گەنسۇنىڭ غەربىي قىسمىدىن كەلگەن يەنە بىر خەلقنىڭ ئۇلۇق ياۋچىلار (دايۈچى) ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، جەنۇپ تەرەپكە كوچۇپ، ئىران ئىگىزلىكى، غەربىي شىمالىي ھىندىستان ۋە پامىرلارغا كەتكەن ئىكەن؛ بىر تارمىقى جەنۇپقا كوچۇش داۋامىدا قەشقەرنىڭ غەربىي شىمالىدىكى تېرەك داۋاندىن ئۆتۈپ، قەشقەر، مارالۋېشى، خوتەنلەرگە بېرىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئىكەن. قەدىمقى خوتەن - ساك تىلى بەزى جەھەتلەردە ھازىرقى ئېلىمىزنىڭ پامىر رايونىدىكى ئىران تىلىنىڭ Sighnan — شىغنان ھەم Wachan — ۋاھان دىگەن شۆبىلىرىگە ئوخشايدۇ (ئېلىمىزدىكى تاجىكلار مۇشۇ ئىككى خىل شىۋىدە سوزلىشىدۇ).

شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا خېلى كەڭ قوللىنىلغان خوتەن - ساك تىلىدىكى مەدەنىي يادىكارلىقلاردىن شىنجاڭدا ناھايىتى نۇرغۇنى تېپىلدى. بۇ يادىكارلىقلار ھىندى براھما يېزىقىدا (ئوتتۇرا ئاسىيا براھما يېزىقىنىڭ تىك شەكلىدە) يېزىلغان بولۇپ، مەزمۇنىدىن قارىغاندا، كوپلىگەن بۇددىزىم نوملىرى، تىبابەتچىلىك كىتابلىرى ۋە باشقا خەت - چەك ھوججەتلەردىن ئىبادەت. بۇ يادىكارلىقلارنىڭ تىلىدا شىۋە پەرقى (يەنى زامان جەھەتتىكى پەرق) بار. ھازىر مۇشۇ تىلدىكى مەدەنىي يادىكارلىقلارنىڭ بىرقىسمى ئېلان قىلىندى. يېقىنقى يىللاردىكى تەتقىقاتقا قارىغاندا، مارالۋېشى - ساك تىلى بىلەن خوتەن - ساك تىلى ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى زور پەرق بولۇپ، بىرقەدەر قەدىمىي بولغان تىل تەقىقيات باسقۇچىغا ۋەكىللىك قىلىدىكەن. خوتەن - ساك تىلىمۇ قەدىمقى خوتەن - ساك تىلى ۋە كېيىنكى خوتەن - ساك تىلى دەپ ئۆز ئارا ناھايىتى زور دەرىجىدە پەرقلىنىدىغان ئىككى باسقۇچقا بولۇنىدىكەن. ھازىرغىچە تېخى قەشقەر ساك تىلىدىكى يازما يادىكارلىقلار تېپىلغىنى يوق. بەزىبىر پارچە - پۇرات ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، شۇ چاغدىكى قەشقەر ئاھالىسىنىڭ تىلىمۇ بىر خىل ساك تىلى بولۇشقا تېگىشلىك.

نورۋىگىيىلىك ستەن. كوناۋ، ئەنگلىيىلىك H.W. Beily ۋە ئۇنىڭ ئوقۇغۇچىسى Emmerik Dresden لەر خوتەن - ساك تىلىنى تەتقىق قىلىش جەھەتتە بىر قەدەر زور تۆھپە ياراتقانلار.

ھازىرغا قەدەر ئېلان قىلىنغان قەدىمقى خوتەن - ساك تىلىدىكى بۇددىزىم يادىكارلىقلىرى تۆۋەندىكىچە: سۋۋار ناپرا - تاسا - ئائۇتۋا (Stvarnapra - Thasa Autva)، سامكاتا - سۇترا (Samgkata - Sutra)، جاتاكا - ستاۋا (Jataka - stava)،

كىمكوكى (Kimkoki)، ۋاجناچېدىكا - ۋۇتنا (Vajnacchedika .vutna)، ئاپارىمىتايۇس-
سۇترا (Aparimitayus - sūtra)، پراجناپارامىتا - سۇترا (Prajnaparamita - sūtra)،
سۇمۇكا - سۇترا (Sumukha - sütra)، ئاۋالوكىتېسۋارا - ستوترا (Avalokitesvara stotra)
ساددارما - پۇندانىكا - ۋۇترا (Saddharma - pundanika - vutra) ۋە باشقى-
لار؛ تىبابەتچىلىككە ئائىت يادىكارلىقلاردىن داڭلىقراغى «Siddhasara» بار. ھازىرغىچە
ساقلىنىپ كەلگەن «خوتەن بەگلىگى تەزكىرىسى» قاتارلىق يادىكارلىقلارنى بەزىلەر
قېدىمقى خوتەن تىلىدىن تەرجىمە قىلىنغان دەپ قارايدۇ (ئەسلى نۇسخىسى بىزگە يې-
تىپ كەلمىگەن). بۇ يەردە قېدىمقى خوتەن تىلىدا يېزىلغان ئەسلىدىكى بەزى شېئىر-
قوشاقلارنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇلار مەلۇم بىر قېدىمقى خوتەن
شائىرى باھارنى مەدھىيىلەپ يازغان شېئىرنى (ئەسلى يازما نۇسخىسى ھازىر لېنىنگراتتا
بولۇپ، رەت نومۇرى E 21)، خوتەن ۋاڭى Samira نىڭ شۇ چاغدا گەنسۇ شاجۇغا ياتلىق
بولغان قىزىنىڭ ئۆز يۇرتىنى سېغىنىپ ئاتا - ئانىسىغا يازغان شېئىرنى (ئەسلى يازما
نۇسخىسى ھازىر پارىژدا، رەت نومۇرى P 2027) ۋە باشقا بەزى لىرىك شېئىرلارنى
ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

شىنجاڭدا تېپىلغان يېڭى تىل تۈرلىرى يۇقۇرىدا ئېيتىلغانلار بىلەنلا چەكلەن-
مەيدۇ. شىنجاڭدا يەنە تېخىمۇ مۇھىم يادىكارلىقمۇ تېپىلىپ قالدى: جەنۇبىي شىنجاڭ-
نىڭ شىمالىي قىسمىدىكى تۇرپان، قارا شەھەر، كۇچارلاردىن يەنە بىر خىل بىراھما
يېزىقىدا (ئوتتۇرا ئاسىيا بىراھما يېزىقىنىڭ يانتۇ شەكلىدە) يېزىلغان يازما نۇسخى-
لارنىڭ پارچىلىرى تېپىلدى. ئەنگلىيىلىك Hoernler ۋە E. Leumana لار بۇ پارچىلارنى
تەتقىق قىلىشقا باشلىدى. ئۇ پارچىلار كىشىلەر پۈتۈنلەي بىلمەيدىغان بىر خىل تىلدا
يېزىلغان. كىشىلەر بۇ خىل تىلنى پۈتۈنلەي بىلمەيدىغان بولغاچقا، ئۇنىڭ نىمە دەپ
ئاتىلىشىنىمۇ بىلمەيدۇ - دە، ئەلۋەتتە. E. Leumana ئۇنى ئاۋال بىرىنچى خىل تىل
(SPrachi 1) دەپ ئاتىدى؛ كېيىن قەشقەر تىلى (Kaschgarich) دەپ ئاتىدى. بۇ
ئاتاشلار مۇۋەپپەقىيەتلىك بولمىغاچقا، ھازىر بىكار قىلىندى. موللېر ئەپەندى بۇ تىلغا
«توغرى تىلى» دىگەن نامنى يازىتىپ بەرگەندىن كېيىنلا، بۇ نام ئىلىم - پەن ساھە-
سىدىكىلەر ئارىسىدا تارقىلىشقا باشلىدى؛ ئەمما يەنە دەسلىۋىدە بۇ نامغا قارشى تۇرغۇچى-
لارمۇ بولدى. بۇ ئىشنىڭ جەريانى مۇنداق بولغان: قېدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇددى-
زىم نومىلىرىدىن بولغان «Maitrisimit» («مائىترىنىڭ ئۇچرىشىشى» دەپ تەرجىمە
قىلىشقا بولىدۇ) نىڭ خاتىمىسىدە: بۇ كىتاپ ھىندى تىلىدىن Toqri تىلىغا تەرجىمە
قىلىنغان (تېخىمۇ توغرىسىنى ئېيتقاندا، «توزۇپ چىقىلغان» دېيىشكە تېگىشلىك) Toqri
تىلىدىن تۈركىي تىلغا تەرجىمە قىلىنغان، دەپ يېزىلغان. ھەقىقەتەن نامى نامەلۇم بول-
غان بۇ خىل تىلدىكى يازما نۇسخىلارنىڭ پارچىلىرىدا دەل مۇشۇ بۇددىزىم نومىنىڭ
پارچىلىرى بار (ئۇنىڭدا «Maitreyasamiti» دەپ يېزىلغان)، مەزمۇنى تۈركىي تىلدىكى

نۇسخىسى بىلەن ئوخشاش. شۇنىڭ بىلەن، موللېر تۈركىي تىلدىكى نۇسخىسىدا كورسىتىل-
گەن توخرى تىلى دىگەن تىل ئەنە شۇ تىل دەپ ھىساپلىغان. بۇ يەردە مولل‍ېر
قېدىمقى ئۇيغۇرچە نۇسخىسىنىڭ خاتىمىسىدە ئېيتىلغان Toqri تىلى، ئەينى ۋاقىتتا
تارىخىي كىتاپلاردا ئۇچرايدىغان قېدىمقى توخرىلارنىڭ (ھازىرقى ئاۋغانىستاننىڭ شىما-
لىي قىسمىدا ئولتۇراقلىق بولغان) تىلى دەپ قاراملىق بىلەن ھوكۇم قىلغان. باشقا
بەزى كىشىلەر بولسا (مەسىلەن، رۇسىيىلىك Stael - Holstein ۋە ستەن. كىنۇناۋ)
«توخرى» دىگەن بۇ نامنى قېدىمقى خوتەن - ساك تىلىغا قارىتىپ قوللىنىش كېرەك
دەپ قارىغان. مۇشۇ مەزگىل ئىچىدە، گېرمانىيىلىك ئىككى نەپەر شەرقشۇناس Sieg بىلەن
Siegling بېرلىندە ساقلىنىۋاتقان مۇشۇ تىلدىكى يازما يادىكارلىقلارنى يەندۇ ئىلگىرى-
لەپ تەتقىق قىلغان. ئۇلار 1908 - يىلى ئېلان قىلغان «توخرى تىلى - ھىندى سى-
كىتلارنىڭ تىلى» دىگەن ماقالىسىدا: بۇ تىل بىر - بىرىدىن ناھايىتى پەرقلىنىدىغان ئىككى
خىل شىۋىگە بولۇنىدىغانلىغىنى، بىرىنچىسى A شىۋە، ئىككىنچىسى B شىۋە دەپ ئاتىلىدى-
غانلىغىنى كورسەتتى. ئۇلار بۇ تىلنىڭ گراماتىكىلىق شەكىللىرى ۋە سوز بايلىغىنى يەنى-
مۇ چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىپ، ئۇنى بىر خىل ھىندى - ياۋروپا تىلى، ئەمما ئاسىيادىكى
ھىندى - ياۋروپا تىللىرىدىن ھىندى - ئىران تىلىغا ئوخشىمايدىغان، غەربىي ياۋروپادىكى
يۇنان، لاتىن، كەلت، گېرمان تىللىرىغا يېقىن كېلىدىغان بىر خىل تىل دەپ قارىغان.
مەسىلەن، «سەككىز» دىگەن سوز A شىۋىدە okadh، B شىۋىدە okadh بولۇپ، يۇ-
نان تىلىدىكى okto، لاتىن تىلىدىكى octo دىگەنگە باراۋەر (سانسكرىت تىلىدا بولسا،
astau)؛ «يىگىرمە» دىگەن سوز A شىۋىدە Wiki، B شىۋىدە ikan بولۇپ، يۇنان
تىلىدىكى Vikati (dori شىۋىسىدە)، eikosi لاتىن تىلىدىكى Viginti دىگەنگە باراۋەر؛
«يۈز» دىگەن سوز A شىۋىدە kandh، B شىۋىدە kante بولۇپ، يۇنان تىلىدىكى
hekaton، لاتىن تىلىدىكى centum (kentum دەپ ئوقىلىدۇ) دىگەنگە باراۋەر، ئەم-
ما ھىندى - ئىران تىلىدا بولسا، satam دىيىلىدۇ؛ «ئات» دىگەن سوز A شىۋىدە
yakwe، B شىۋىدە yuk بولۇپ، لاتىن تىلىدىكى equns (سانسكرىت تىلىدا بولسا،
asva - s، قېدىمقى پارس تىلىدا asPa دىيىلىدۇ)، دىگەنگە باراۋەر؛ «ئىت» دىگەن
سوز B شىۋىدە Ku بولۇپ، يۇنان تىلىدىكى kuon, kyon (سانسكرىت تىلىدا بولسا،
sva, svan دىيىلىدۇ) دىگەنگە باراۋەر؛ باشقا «دىگەن» سوز «alyek» بولۇپ،
لاتىن تىلىدىكى alius دىگەنگە باراۋەر. بۇنىڭدىن باشقا، بۇ تىلنىڭ پېئىللىرىنىڭ ئوت-
تۇرا دەرىجىسى، يەنى مەجھۇل شەكلى لاتىن تىلى، كەلت تىلىنىڭكى بىلەن ئوخشاش؛
مەسىلەن، B شىۋىدە «cmetar» («تۇغۇلدى») دىگەن سوز لاتىن تىلىدىكى
«nascitur» بىلەن ئوخشاش. شۇنداق بولسىمۇ، بۇ تىل پۈتكۈل تاشقى شەكلى جەھەت-
تىن يوقۇرقىدەك ياۋروپا تىللىرىدىن زور دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ. بۇ قېدىمقى خەلقنىڭ
قانداق قىلىپ شىنجاڭ تارىم ئويمانلىغىنىڭ شىمالىي قىسمىغا يېتىپ كەلگەنلىگى توغرىسى-

دا بىز ھازىر ھېچنەرسە بىلمەيمىز. شۇنداق بىر قاراش باركى، ئۇنىڭدا: قەدىمدە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئولتۇراقلىشىپ بولغان ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىدىكى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ چوڭ كۆچۈش ھەرىكىتىدە، بىر تارمىقى ياۋروپاغا، بىر تارمىقى جەنۇپ تەرەپتىكى ئىران ئېگىزلىكى ۋە ھىندىستانغا كۆچۈپ كېتىپ، يەنە بىر قىسمى شۇ يەردە قېپقالغان؛ ئوتتۇرا ئاسىيادا قېپقالغان بۇ بىر قىسمىنىڭ بىر قىسمى تارىختىن بۇرۇنقى بىزگە نامەلۇم بولغان بىر ۋاقىتتا بولۇپ ئۆتكەن غەرپتىن شەرققە كۆچۈش ھەرىكىتىدە تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي قىسمىغا كېلىپ قالغان، دەيدۇ. ۋاھالەنكى، بۇ كۆچۈش ھەرىكىتى قاچان ۋە قانداق بولغانلىقىدىن بىزنىڭ پۈتۈنلەي خەۋىرىمىز يوق. دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، ئېلىمىزنىڭ قەدىمقى تارىخىي كىتابلىرىدا بۇ رايوندىكى ئاھالىلەرنىڭ تاشقى ئالاھىدىلىكى تەسۋىرلىنىپ "كۆزى چوڭقۇر، بۇرنى ئېگىز" دېيىلگەن. مەسىلەن، «شىمالىي سۇلالە» 97 - جىلد «خوتەن تەزكىرىسى» دە: "ئىدىقۇتنىڭ غەربىدىكى ھەر قايسى بەگلىكلەردىكى كىشىلەرنىڭ كۆزى چوڭقۇر، بۇرنى ئېگىز كېلىدۇ" دەپ يېزىلغان. بۇ ئەھۋال شۇ رايوندىكى مىڭ ئۆي تام سۈرەتلىرىدىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى كۆرسەتكەن (ھازىرقى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ بۇ ئالامەتنىڭ تەسىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ.) دېمەك، "توخرى تىلى" دېگىنىمىز تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان ئەنە شۇ قەدىمقى خەلقنىڭ تىلى.

پېللىئوت ئەپەندى كۇچار ئەتراپىدىن مۇشۇ تىلنىڭ B شېۋىسىدە يېزىلغان تاختا خەت (يول خېتى) تاپقان. فرانسىيە ئالىمى S.Levi 1913 - يىلى "B خىل توخرى تىلى" يەنى كۇچار تىلى توغرىسىدا" دېگەن ماقالىسىنى ئېلان قىلغاندىن كېيىن، يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىسپاتلاندىكى، بۇ خىل تىل 7 - ئەسىر ئەتراپىدا (تاختا خەتتە مۇشۇ زاماندا ئۆتكەن بىر ۋاڭنىڭ ئىسمى، يەنى «تاگناڭ» دە ئېيتىلغان Suvartep نىڭ ئىسمى يېزىلغان) شۇ يەردە ئورتاق قوللىنىلغان تىل بولغان. ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن مۇشۇ تىلدا يېزىلغان يازما نۇسخىلار پارچىلىرى يا بىۋاستە، يا ۋاستىلىق ھالدا سانسكرىت تىلىدىن تەرجىمە قىلىنغان. گېرمانىيە تەكشۈرۈش ئەترىتى تاپقان يازما يادىكارلىقلارنىڭ ئىچىدە ئاز بىر قىسمى A شېۋىدە يېزىلغان يازما نۇسخىلار بولغانلىقىنىڭ سىرتىدا، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك B شېۋىدە يېزىلغان. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، فرانسىيە تەكشۈرۈش ئەترىتى ئافغانىستاننىڭ شىمالىي قىسمىدا ھەققى توخرى تىلىنىڭ مەڭگۈ تېشىنى (بۇمۇ ئىران تىلى، يۇنان يېزىقى بىلەن يېزىلغان) تاپقان. شۇنداق بولغاچقا، ئېلىمىزنىڭ خەن سۇلالىسى، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شىنجاڭ كۇسەن، قارا شەھەر، ئىدىقۇت ئەتراپىدا قوللىنىلغان تىلنى ئەمدى يەنە توخرى تىلى دەپ ئاتىماي، بەلكى ئايرىم - ئايرىم ھالدا كۇسەن تىلى (كۇچار تىلى) (B شېۋىسى)، قارا شەھەر - ئىدىقۇت تىلى (A شېۋىسى) دەپ

ئاتاش زورۇر بولۇپ قالدى. يۇقۇرىدا ئېيتىلغانلاردىن باشقا، ياۋروپا، ئامېرىكا ۋە ياپونىيىلەردە ناھايىتى نۇرغۇنلىغان كىشىلەر ھازىر مۇشۇ تىلنى تەتقىق قىلىۋاتىدۇ؛ ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى داڭلىقراقلىرى تۆۋەندىكىچە: Thomas، Krause، Corvreur، Wmdekens، Lane، كوتەيچۇن ۋە باشقىلار.

قېدىمقى كۇسەن - قارا شەھەر تىلىدا يېزىلىپ ھازىرغىچە ئېلان قىلىنغان ئەدەبىي ئەسەرلەردىن تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىگى دىراما بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ مەشھۇرى «Maitreyasamitinataka» («مائىترىنىڭ ئۇچرىشىشى» دىگەن دىراما، جەمئى 27 پەردىلىك، nataka سانسكرىت تىلى بولۇپ، «دىراما» دىگەن مەنىدە)؛ يەنە بىرى «ناندانىڭ ھاياتى توغرىسىدىكى دىراما». شېئىر - قوشاق جەھەتتىن ئالساق، ئۇنىڭ ئىچىدە مۇھەببەت تەسۋىرلەنگەن شېئىر - قوشاقلار بار. يەنە نۇرغۇنلىغان خەلق چۆچەكلىرىمۇ بار. مەسىلەن: «رەسسام بىلەن ياغاچچى ھەققىدىكى چۆچەك»، «ۋەلىئەھد فۇلى ھەققىدىكى چۆچەك» قاتارلىقلار. بۇلاردىن باشقا، تىبابەتچىلىككە ئائىت كىتاپلار، لۇغەتلەر (سانسكرىت تىلى - كۇسەن تىلى، كۇسەن تىلى - قېدىمقى ئۇيغۇر تىلى دىگەنگە ئوخشاش)، ئىبادەتخانا ھېساپ دەپتەرلىرى، ئالاقە - ھۆججەتلەر، تام سىزەتلىرىنىڭ ماۋزۇسى ۋە خاتىمىسى قاتارلىقلارمۇ بار.

يېقىندا يەنە قېدىمقى كۇسەن تىلىدا يېزىلغان «مانىغا مەدھىيە» دىگەن ئەسەر تېپىلدى.

قېدىمقى كۇسەن - قارا شەھەر تىلىدا يېزىلغان بۇددىزىم يادىكارلىقلىرىدىن مۇھىملىرى تۆۋەندىكىچە: ئۇدانارارگا (udanararga) ۋە شۇ ھەققىدىكى ئىزاھ ئۇدانالامكارا (udanalamkara)، ساتپانكا — ساتىكا — ستوترا (satpanca - satika - stotra)، پىراياسكىتتىكا (prayascittika)، پراتىموكسا (Pratimoksa)، پراتىدېسانىيا (Pratidesaniya)، كارماۋىبانگا (Karmavibanga) ۋە باشقىلار.

يۇقۇرىقىلاردىن باشقا، شىنجاڭدا تېپىلغان ھىندى - ياۋروپا سىستېمىسىدىكى قېدىمقى تىللار يۇقۇرىدا كۆرسىتىلگەنلەر بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىگى شۇكى، شىنجاڭدا تېپىلغان ئەفتالىتلار تىلىدىكى يازما يادىكارلىقلارنى تەتقىق قىلىش جەھەتتە يېقىندا بوسۇپ ئۆتۈش خاراكتېرلىق زور ئىلگىرىلەش بولدى. ھازىر مەلۇم بولدىكى، ئەفتالىت تىلى (ھېچبولمىغاندا ئەفتالىت يېزىق تىلى) پېللىوت ئەپەندى 30 - يىللاردا مولچەرلىگەندەك ئۇنداق بىر خىل موڭغۇل تىلى ئەمەسكەن (مەزكۇر ئەپەندىنىڭ 1931 - يىلى ئېلان قىلغان «La MauteAsie» — «ئىگىز ئاسىيا» دىگەن كىتاپچىسىگە قارالسۇن)، بەلكى بىر خىل ئىران تىلى ئىكەن.

شىنجاڭدىن تېپىلغان يازما يادىكارلىقلاردىن ھېچقانداق بىر كونكرېت تىلشۇناس-

لىق تۈركىي تىلشۇناسلىقتا ئوخشاش شۇ قەدەر زور مەنپەئەتكە ئىگە بولغىنى يوق.
يوقۇرىدا كورسەتكىنىمىزدەك، قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ ھوكۇمرانلىقى ئاستىدا شىنجاڭدا
تۈركى خەلق تەركىۋى بارا - بارا يەرلىك ئاھالىنىڭ كوپ سانلىق قىسمىنى تەشكىل
قىلىپ، ئاخىرى ھوكۇمران ئورۇنغا چىققان. شۇنداق بولغاچقا، شىنجاڭدىن تېپىلغان قەد-
دىمقى يازما يادىكارلىقلار ئىچىدە تۈركىي تىلدىكىسىنىڭ خېلى ئېغىر سالماقنى ئىگەللىشى
ھەيران قالارلىق ئەھۋال ئەمەس، ئەلۋەتتە. ئىلگىرى بىزگە مەلۇم بولغان ئەڭ قەدىم-
قى ئۇيغۇرچە، يەنى تۈركچە ئەدەبىي ئەسەر «قۇتادغۇ بىلىگ» 1069 - يىلى قەشقەر-
دە يېزىلغان. بۇنىڭدىنمۇ قەدىمقىرەكىنى ئالساق، موڭغۇلىيىنىڭ شىمالىي قىسمىدا تېپىل-
غان قەدىمقى تۈركچە مەڭگۈ تاشلاردۇر. ئۇنىڭ ئىچىدە يىل - ۋاقتىنى بەلگىلەشكە بو-
لىدىغىنى 8 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغا مەنسۇپ. شىنجاڭدا تېپىلغان تۈركىي تىلدى-
كى يازما يادىكارلىقلار تىل جەھەتتىن ئالغاندا موڭغۇلىيە مەڭگۈ تاشلارنىڭ تىلى بىلەن
ئومۇمەن ئەينى بىر تەرەققىيات باسقۇچىدا تۇرغانلىقى مەلۇم، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا پەقەت
شىۋە پەرقىلا بولغان. شىنجاڭدا تېپىلغان تۈركچە يازما يادىكارلىقلاردا قوللىنىلغان
يېزىقنىڭ تۈرى ئىنتايىن كوپ. ئەڭ كوپ قوللىنىلغىنى يوقۇرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، قەد-
دىمقى ئۇيغۇر يېزىقى، ئۇنىڭدىن قالسا، مانى يېزىقى، ئۇنىڭدىن قالسا، بىراھما يېزى-
قى. ئەڭ ئاز قوللىنىلغىنى رونىك يېزىقى. ئۇچ چوڭ دىنغا ئائىتلىرى ئىچىدە بۇددى-
زىمنىڭ نەرسىلىرى ئەڭ كوپ بولۇپ، كوپۇنچىسى قارا شەھەر - كۇسەن تىلىدىن ۋە
خەنزۇ تىلىدىن تەرجىمە قىلىنغان؛ يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە زاڭزۇ تىلىدىن تەرجىمە
قىلىنغان؛ ئەسلى نۇسخىسى بىزگە يېتىپ كەلمىگەن ئەسەرلەردىن تەرجىمە قىلىنغانلى-
رىمۇ بار. بۇلاردىن باشقا، ھىندى ئەسەرلىرىنى مەنبە قىلغان تەرجىمە ئەسەرلىرىمۇ
بار. مەسىلەن، مەشھۇر ھىندى تارىخىي داستانى «Mahabharata» ۋە چوچەكلەر توپ-
لىمى «5 توملۇق كىتاپ — Pancatantra» ۋە باشقىلار. مانا بۇ شۇ چاغدىكى تۈر-
پانلىقلارنىڭ بۇ ئىككى داڭدار ئەسەردىن خەۋەردار ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. بۇلاردىن
باشقا يەنە مانى دىنىغا ئائىت يازما يادىكارلىقلارمۇ ئاز ئەمەس. بۇلارنىڭ ئىچىدە
دىن تارىخى تەتقىقاتىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان «مانى دىنى تۆۋبىنامىسى»
بار. دۇڭخۇاڭدىن تېپىلغان، قەدىمقى تۈركى - رونىك يېزىقىدا خېلى ئېسىل قەغەزگە
يېزىلغان بىر مۇكەممەل كىتاپچىمۇ مانى دىنىغا مەنسۇپ بولۇشى مۇمكىن. بۇ كىتاپچىنى
دانىيىلىك تامسۇن ئەپەندى سىتەيىن ئەپەندىنىڭ تەكلىۋىگە بىنائەن ئېلان قىلغان ۋە
تەرجىمە قىلغان. بۇ كىتاپچىنىڭ ئاخىرىدىكى خاتىمىسىگە قارىغاندا، بۇ كىتاپچە ئىمەي
تىلغا ئېلىنغان ئىككى نەپەر كىچىك بالا ياكى ياش بالا ئۈچۈن يېزىلغان. ئۇنىڭ مەز-
مۇنىغا قارىغاندا، ياخشىلىق بىلەن يامانلىق توغرىسىدا رەم ئېچىش مەزمۇن قىلىنغان
پالنامە ئىكەن (تۈركى تىلدىكى ئەسلى نۇسخىسى yrk bitig دىيىلگەن). ئۇ-
نىڭدىن باشقا يەنە ئاز قىسىم نىستورىيان دىنىغا ئائىت يادىكارلىقلارمۇ بار؛ ئۇنىڭ

ئىچىدە ساختا مۇقەددەسنامە (Evangelien) دىن ئېلىنغان ئۈچ راھىپنىڭ بەيتى - لە-
ھەمگە تاۋاپ قىلغانلىقىنى توغرىسىدىكى ھېكايىمۇ بار.

شىنجاڭدىن قېدىمقى تۈركىي تىلدىكى يازما يادىكارلىقلارنىڭ ناھايىتى كۆپ تېپىلىشى نەتىجىسىدە بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتمۇ بىر يېڭى دەۋرگە كىردى. 1908 - يىلى گېرمانىيىلىك موللېر بىرىنچى توم «قېدىمقى ئۇيغۇرچە يادىكارلىقلار ئۈستىدە تەتقىقات» (uiguricа I) نى ئېلان قىلدى. 1910 - يىلى ئىككىنچى تومىنى، 1922 - يىلى ئۈچىنچى تومىنى ئېلان قىلدى. تۆتىنچى تومىنى بولسا، ئۇ ۋاپات بولۇپ كەتكەندىن كېيىن ئانىسمارى. ۋون. گابائىن خانىم نەشر قىلدۇردى. گېرمانىيىلىك لېكوك ئۈچ توم «ئىدىقۇتتا تېپىلغان تۈركىي تىلدىكى مانى دىنى يادىكارلىقلىرى ئۈستىدە تەتقىقات» (Türkische Manichaica aus chotscho I .II .III ,1911 ,1919 ,1922) نى ئېلان قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن گېرمانىيە تۈركشۇناسى W.Bang ۋە ئۇنىڭ شاگىرتى گابائىن ئىككىسى 1929 - يىلدىن 1934 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا ئالتە توملۇق «تۈركىي تىلدىكى تۇرپان يازما يادىكارلىقلىرى» (Türkische Turfan-teyte I-VI G·R·Rachmati ئالتىنچى تومىنىڭ ئىشىغا قاتناشتى) نى ئېلان قىلدى. گابائىن 1935 - ، 1938 - يىلى قېدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «شۈەنجۇاڭنىڭ تەرجىمە ھالى» توغرىسىدا ئىككى پارچە تەتقىقات ماقالىسىنى ئېلان قىلدى. 1937 - يىلى Rachmati «تۈركىي تىلىدىكى تۇرپان يازما يادىكارلىقلىرى» نىڭ 7 - تومىنى ئېلان قىلدى (ئۇنىڭ ئىچىدە ئاسترونومىيىگە دائىر ھۆججەتلەر ۋە قېدىمقى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىگە ئائىت ئىككى پارچە ئەسەر، يەنى (Zur Heilkunde der uiguren I .II) بار رۇسىيىلىك W. W. Rodloff قېدىمقى ئۇيغۇرچە بۇددانومى «جاھان تېچلىقى دەستۇرى» (Tisastvustik) 1910 - يىل، «كۆۋەن سىئىم پۇسار» 1911 - يىل، «ئالتۇن يارۇغ» 1913 - يىل، (مالوپ بىلەن بىرلىكتە) ۋە «قېدىمقى ئۇيغۇرچە يازما يادىكارلىقلار توپلىمى» («uigurische sPrachdenkmaler») ، 1918 - يىلى، رادلوپ ۋاپات بولغاندىن كېيىن مالوپ نەشر قىلدۇرغان) قاتارلىقلارنى ئېلان قىلدى. فرانسىيە شەرقشۇناسى پېللىوت 1914-يىلى «قېدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا ياخشىلىق ھەم يامانلىق دېگەن ئىككى تېگىننىڭ ھېكايىسى» Le version ouigourede l'h istoire de Princes dePrinces Kalyanamakaraet PaPam نى ئېلان قىلدى. ياپونىيىلىك يۈتيەنخېنىڭ «قېدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى سەككىز يۈكمەك نومى توغرىسىدا» (Sekiz yükmek) (داجېڭ كالېندارىنىڭ 4 - يىلى) ، «قېدىمقى ‹ئابىدارىم قوشاۋاردى شاستىر› نىڭ قېدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تەرجىمە نۇسخىسى توغرىسىدا» (Abidarim koxavardi xastr) (داجېڭ كالېندارىنىڭ 14 - يىلى) ۋە تۈركىي تىلدىكى «لىنخۇا چەچەك ئۈزەكى ئېتىگى ياراتمىش ئاتلىغ سۇدۇر

نوم بىتىگ توغرىسىدا» (Linhua qəqək üzəki itigi yaratiqi atliq sudur nom bitig) (شىياۋخىي كالىندارىنىڭ 28 - يىلى) قاتارلىقلارنى ئېلان قىلدى. بۇ كىشىلەر قەدىمقى ئۇيغۇرچە يادىكارلىقلارنىڭ پارچىلىرى توغرىسىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرىنىمۇ ئېلان قىلغان، بۇ يەردە بىر - بىرلەپ كۆرسىتىپ ئولتۇرمايمىز.

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئارىلىقتا بىر مەزگىل تۇرۇپ قېلىپ، 50 - يىللاردىن باشلاپ ھەر قايسى ئەللەردە قەدىمقى ئۇيغۇرچە يادىكارلىقلارنى تەتقىق قىلىش ۋە ئېلان قىلىش ئىشى قايتىدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. گېرمانىيە ھامبورگ داشۆيىسىنىڭ مەشھۇر تۈركشۇناسى ئانىمارى. ۋون. گابائىن خانىم 1957 - يىلى غەربىي گېرمانىيەنىڭ ميۇنسى دېگەن يېرىدە (ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا بىر قىسىم قەدىمقى ئۇيغۇرچە يادىكارلىقلار بېرلىندىن شۇ يەرگە يۆتكەلگەن ئىدى) ساقلىنىپ كېلىۋاتقان «مائىترىنىڭ ئۈچرىشىشى» (Mait-risimit) دېگەن دىرامىنىڭ بىر قىسمىنى ئېلان قىلدى ھەمدە بۇ ھەقتىكى تەتقىقات دوكلادىنىمۇ قوشۇپ ئېلان قىلدى. بۇ خانىم 1961 - يىلى يەنە شۇ ئەسەرنىڭ بېرلىندا ساقلانغان قىسمىنى ئېلان قىلدى. گېرمانىيە تەشكىللىگەن تۆت قېتىملىق ئارخېئولوگىك تەكشۈرۈش ئەترىتىنىڭ شىنجاڭدىن ئېلىپ كەتكەن نەرسىلىرىدىن يالغۇز قەدىمقى ئۇيغۇرچە يادىكارلىقلارلا ئون مىڭ پارچىدىن ئاشىدۇ. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە بېرلىندە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان شىنجاڭ قەدىمقى مەدەنىي يادىكارلىقلىرىدىن باشقىلىرى (مەسىلەن، تام سۈرەتلەر، ھەيكەللەر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار)، ئاساسەن، ئۇرۇش ئوتىدا ۋەيران بولۇپ كەتكەن بولسىمۇ، تەلىيىمىزگە يارىشا مۇشۇ بىر قىسىم يازما يادىكارلىقلار ئانچە زور زىيانغا ئۇچرىماي ساقلىنىپ قاپتۇ. 50 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئېلىپ كېتىلگەن بۇ بىر قىسىم يازما يادىكارلىقلار قايتىدىن گېرمانىيەگە (شەرقىي گېرمانىيەگە) ئېلىپ كېلىنگەندە، گېرمانىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق تەتقىقات ئورنىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، قايتىدىن تۇرپان يازما يادىكارلىقلىرى تەتقىقات ھەيئىتى قۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن، بۇ جەھەتتىكى خادىملارنى تەربىيىلەش (ئۇرۇش ھەم ئۇرۇشتىن كېيىن گېرمانىيەنىڭ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كېتىشى سەۋەبلىك شەرقىي گېرمانىيىدە بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتچى خادىملار يېتەرسىز بولۇپ قالغان ئىدى) ئىشى چىڭ تۇتۇلدى. 60 - يىللارنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ، شەرقىي گېرمانىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى «بېرلىندىكى تۇرپان تېكىستلىرى» (Ber × Liner Turfan — teyte) دېگەن باش ماۋزۇ ئاستىدا قەدىمقى ئۇيغۇرچە ھەم مانىچە يازما يادىكارلىقلاردىن 7 - 8 توپلام چىقاردى (تۇرپاندا تېپىلغان باشقا تىللاردىكى يازما يادىكارلىقلار بۇنىڭ ئىچىدە ئەمەس). گېرمانىيەنىڭ بۇ قېتىم قەدىمقى ئۇيغۇرچە يادىكارلىقلارنى تەتقىق قىلىش ۋە ئېلان قىلىشتا ئۇرۇشتىن ئىلگىرىكىسىدىن پەرقلىنىدىغان يېڭى شۇكى، ئۇلار ھەر بىر پارچە قەدىمقى ئۇيغۇرچە يازما يادىكارلىققا كىرىش سۆز، لاتىنچە ھەرپلەر بىلەن ئوقۇلۇشى، نېمىسچە تەرجىمىسى ۋە ئىزاھلارنى بەرگەننىڭ سىرتىدا، پۈتۈن سۈرەتلىرىنى بىللە

قوشۇپ بېرىدىغان بولدى. (ئۇرۇشتىن ئىلگىرى بىر - ئىككىلا پارچە سۈرەت بېرىپ قوياتتى ياكى پۈتۈنلەي بەرمەيتتى)؛ بۇنداق قىلىشتىكى مەقسەت بۇ قىممەتلىك يازما يادىكارلىقلار كېيىنكى يېڭى ئۇرۇشلاردا پۈتۈنلەي ۋەيران بولۇپ كېتىپ يۈرمىسۇن دىگەندىن ئىبارەت بولسا كېرەك.

رانسىيە 50 - يىللاردىن باشلاپ، «پېللىوتنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئارخېولوگىك تەكشۈرۈشى» (Missiau Paul pielliot) دىگەن باش ماۋزۇ ئاستىدا، 20 - ئەسىرنىڭ بېشىدا پېللىوتنىڭ شىنجاڭدا ۋە دۈڭخۇاڭدا ئارخېولوگىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ قولغا چۈشۈرگەن ھەر خىل قەدىمقى يادىكارلىقلارنى ئارقا - ئارقىدىن توم قىلىپ ئېلان قىلدى. قەدىمقى ئۇيغۇرچە يازما يادىكارلىقلارنىلا 1971 - يىلى بىر چوڭ توم قىلىپ ئېلان قىلدى، قالغان قىسىملىرىنى نۆۋەتتە ئېلان قىلماقچى.

ئۇرۇشتىن كېيىن، بولۇپمۇ 50 - يىللاردىن باشلاپ، ياپونىيىمۇ قەدىمقى ئۇيغۇرچە يازما يادىكارلىقلارنى تەتقىق قىلىش جەھەتتە ناھايىتى زور نەتىجىلەرگە ئېرىشتى. ئۇلار مەخسۇس غەربىي رايون مەدەنىيىتى تەتقىقات جەمئىيىتىنى قۇرۇپ، ئىلگىرى ياپونىيىلىك داگۇگۇاڭرۇي يېتەكچىلىكىدە شىنجاڭدا ئارخېولوگىك تەكشۈرۈش ئەترىتى قولغا كىرگۈزگەن مەدەنىي يادىكارلىقلار توغرىسىدىكى مەخسۇس تەتقىقات نەتىجىسى مەزكۇر جەمئىيەت نەشر قىلدۇرغان زور تىپتىكى مەشھۇر ئەسەر «غەربىي رايون مەدەنىيىتى تەتقىقاتى» نىڭ توتىنچى تومىدا ئېلان قىلىندى. ياپونىيىلىك پروفېسسور شەن تىيەنشىنفۇ، ئاساسەن، تەكشۈرۈپ تېپىلغان قەدىمقى ئۇيغۇرچە يازما يادىكارلىقلار ئىچىدىكى ئىجتىمائىي ئىقتىسادقا دائىر ھۆججەتلەرنى تەتقىق قىلىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. مۇشۇ جەھەتتىكى ئەھۋاللارنى ئېنىقلاش ئۈچۈن، ئۇ ياۋروپا، سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە تۈركىيىلەردىكى ئالاقىدار كۈتۈپخانا، بوۋۇگۇۋەنلەرگە ئالايىتەن زىيارەتكە بارغان. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ياپونىيىلىك جۇاڭخېڭبېيجىڭخۇڭ، شياۋتىيەنشۇدىيەن، مىسۇنتەن، بەيجىكاگىي قاتارلىقلار ئەنگلىيە لوندوندىكى بۈيۈك ئېنگلىز بوۋۇگۇۋىنى قاتارلىق جايلاردا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان قەدىمقى ئۇيغۇرچە بۇددىزىم يازما يادىكارلىقلىرىنى تەتقىق قىلىش ئىشى بىلەن مەخسۇس شۇغۇللانماقتا.

تۈركىيىمۇ ئۇرۇشتىن كېيىن قەدىمقى ئۇيغۇرچە يادىكارلىقلارنى تەتقىق قىلىش جەھەتتە توھپە ياراتتى (ئۇرۇشتىن ئىلگىرى، ئۇلار قەدىمقى ئۇيغۇرچە يادىكارلىقلارنى تەتقىق قىلىش جەھەتتە، پەقەتكىنە گېرمانىيىنىڭ مۇشۇ جەھەتتىكى تەتقىقات نەتىجىلىرىنى تۈركچىگە تەرجىمە قىلىش بىلەنلا چەكلىنەتتى). سائادەت چاغاتاي «ئالتۇن يارۇغ» نىڭ بىر قىسىم بۆلۈملىرىنى تەتقىق قىلدى. رەھمەت ئارات گېرمانىيىدىن تۈركىيىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئاساسەن، قاراخانىلار يازما يادىكارلىقلىرىنى (مەسىلەن: «قۇتادغۇ بىلىگ»، «ئەتەبەتۇلھەقايىق» قاتارلىق) تەتقىق قىلىش بىلەن شۇغۇللاندى؛ قەدىمقى ئۇيغۇرچە يادىكارلىقلارنى تەتقىق قىلىش بىلەن ئانچە شۇغۇللانمىدى (ماتېرىيال چەكلىمىسىگە ئۇچرى-

غان بولسا كېرەك)؛ مۇشۇ مەزگىل ئىچىدە پەقەت بىر نەچچىلا قېدىمقى ئۇيغۇرچە ھۆججەتنى ئېلان قىلدى جافېرئوغلۇ «قېدىمقى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى» نى تۈزۈپ چىقتى.

سىناس تېگىننىڭ باش تەھرىرلىكىدە، ئامېرىكا 1969 - يىلى زور تېپتىكى قېدىمقى ئۇيغۇرچە يادىكارلىقلار توپلىمى «ئابىدارىم قوشاۋاردىن شاستىر» قاتارلىقلار (Abidarim koxa varدi xastr) نى ئېلان قىلدى.

سوۋېت ئىتتىپاقى 50 - يىللاردا س ئى. مالوپىنىڭ «قېدىمقى تۈركچە يازما يادىكارلىقلار» (Pamyatniki Drevne Tyurkoskoy Pismennosti, Moskva' 1951) نى ئېلان قىلدى؛ ئۇنىڭ ئىچىدە شىنجاڭدا تېپىلغان بىر قىسىم يازما يادىكارلىقلارمۇ بار. يېقىنقى يىللاردىن بېرى ل. يۇ. تۇگۇشېۋا قېدىمقى ئۇيغۇرچە يادىكارلىقلاردىن بىر نەچچە خىلنى (مەسىلەن، «شۈەنجۇاڭنىڭ تەرجىمە ھالى» نىڭ ئۇنىنچى تومىنىڭ پارچىلىرى) ئېلان قىلدى.

قېدىمقى ئۇيغۇرچە يازما يادىكارلىقلار ئۈستىدە تىلشۇناسلىق جەھەتتىن تەتقىق قىلىش توغرىسىدا بۇ يەردە كۆپ توختىلىشقا مۇمكىنچىلىك يوق. چۈنكى، بۇ جەھەتتىكى ئەسەرلەر كۆپ ھەم تارقاق، ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتنى مۇكەممەللىيىدىن تېپىلغان قېدىمقى تۈركى ئورخۇنچە مەڭگۈ تاشلارنىڭ تىلى توغرىسىدىكى تەتقىقاتتىن ئايرىۋەتكىلى بولمايدۇ. تۆۋەندە پەقەتكىنە بىر قەدەر مۇھىم بولغان، ئومۇملاشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش توغرىسىدىكى ئىككى ئەسەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتمەكچىمىز: بىرى، ئانىمارى. ۋون. گاباڭىننىڭ «قېدىمقى تۈركى تىل گىراماتىكىسى» (Aetturkische Grammatik) (1941 - يىل بىرىنچى نەشرى، 1950 - يىل ئىككىنچى نەشرى، يېقىندا يەنە ئۈچىنچى نەشرى چىقتى)؛ يەنە بىرى، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئا. م شېرباكىنىڭ «شىنجاڭنىڭ 11 — 13 - ئەسىرلەردىكى تۈركچە يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ گىراماتىكىسى ھەققىدە ئوچېرك»

Grammatiqeskiy oqerk yazika Tyurkskih tekstov × — × ||| V V iz Vostoqnogo Turkesnaat, 1961

يوقۇرىدا ئېيتىلغانلاردىن باشقا، شىنجاڭدا تېپىلغان باشقا تىللارنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا بۇ يەردە تەپسىلى توختالمايمەن ئەمما تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇكى، شىنجاڭدا ئاز مىقداردا موڭغۇلچە يازما يادىكارلىقلار ۋە سۈرىيىچە نىستۇرىيان دىنىغا ئائىت مەدھىيە شېئىرلىرى تېپىلغانىنىڭ سىرتىدا يەنە مىقدارى ئاز بولمىغان زاڭزۇچە ھۆججەتلەر ھەمدە مىقدارى ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ بولغان خەنزۇچە يازما يادىكارلىقلار تېپىلدى. ۋاقىت جەھەتتە ئەڭ قېدىمقىسى تېرە ياكى تاختىغا يېزىلغان نەرسىلەر ئىكەن. قەغەزگە يېزىلغان نۇسخىسىنى مىلادى 2 - ئەسىرگە مولچەرلەشكە بولىدىغاندەك تۇرىدۇ. بۇ ۋاقىت ئېلىمىزدە ئوتكەن سەي لۇن قەغەزچىلىك تېخنىكىسىنى ياراتقاندىن كېيىن ئانچە ئۇزاق ئۆتمىگەن ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ. كۆپچىلىكى كېيىنرەك يېزىلغان يازما نۇسخىلار بولۇپ،

بىر قىسمى بۇددىزىم نوملىرى، يەنە بىر قىسمى ھەر خىل خەت - چەك، ئالاقىلار. يېزىلىشقا ئىشلىتىلىدىغان ماتېرىيالىنىڭ قىممەتلىكى ياكى تېپىش قىيىن بولغانلىقىدىن كىشىلەر باشقا بىرەر تىلدا (ئاساسەن، خەنزۇ تىلىدا) يېزىلغان تېخىمۇ قەدىمىرەك بولغان يازما نۇسخىلارغا يازاتتىكەن (ئاق ئورۇنلىرىغا ياكى قۇر ئارىلىرىغا يازاتتىكەن).

يۇقۇرىدا دىگەنلىرىمىز پەقەتكىنە يېقىنقى زاماندىن بۇيان شىنجاڭدىكى تىل - يېزىقلارنىڭ بىلىنىشى ۋە تەتقىق قىلىنىشى توغرىسىدىكى قىسقىچە مەلۇمات. كۆپچىلىكنىڭ مۇشۇ تونۇشتۇرۇش ئارقىلىق بۇ جەھەتتىكى ئەھۋاللار ھەققىدە بىر ئومۇمىي تەسىرات ھاسىل قىلالىشىنى ئۈمىت قىلىمەن ھەمدە تېپىلغان مۇشۇ يادىكارلىقلارنىڭ مۇھىم ئىلمىي ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشىنىۋېلىشىنى ئارزۇ قىلىمەن.

ئىلاۋە: يازما يادىكارلىقلارنىڭ خەنزۇچە - لاتىنچە سېلىشتۇرمىسى (سوغدىچىسى):

1、维摩诗经
Vimalakirtinirdesa - sūtra
2、大般涅槃经
MahaPa rinirvana - sūtra
3、大悲经
Mahakarunapundarika - sūtra
4、禅经
Dhyan - sūtra
5、金光明经
Suvarna prabhasa
6、善恶因果经

ياخشىلىق، يامانلىق، سەۋەپ - نەتىجە نومى
لاتىنچىسى بېرىلمىگەن، ئۇيغۇرچە مەنىسى:

7、金刚般若经
Vajracchedika - sūtra
8、长爪梵志所问经
Dirghanckha - sūtra
6、青颂陀罗尼
Nilakanthadharani

(قەدىمقى خوتەن - ساك تىلىدىكى تۆۋەندىكىچە:)

10、金光明经
SuvarnaPra - Thasa - Autva
11、僧伽咤经
Samgkata - sūtra
12、佛本生赞
Jataka - stava
13、金刚经
Vajnacchedika - vutna
14、无量寿经
AParimitayus - sūtra
15、般若经

PrajnaParamika - sūtra

16、妙门经

Sumuka - sūtra

17、观目""菩萨赞

Avalokitesvara - stotra

18、法华经

Saddharma - Pundanika - vutva

قېدىمقى كۈسەن ـ قارا شەھەر تىلىدا يېزىلغان بۇددىزىم يادىكارلىقلىرى:

19、法句经

Udanararga

Udanalamkara ۋە ئۇ ھەققىدىكى ئىزاھ

20、一百五十赞颂

SatPancasatika - stotra

21、波逸提法

Prayascittika

22、十诵律比丘戒本

Pratimoksa

23、波罗提提会泥法

Pratidesanisa

24 ,（辯业经？ ）

karmavibhanga

(«شىنجاڭ داشۆي ئىلمىي ژورنىلى»، خەنزۇچە، ئىجتىمائىي پەن قىسمى، 1979 ·
يىل 3 · ساندىن تەرجىمە قىلىندى)

تەرجىمە قىلغۇچى: ئەنسەردىن مۇسا

× × ×

«ئوغلان ئىشى ئىش بولماس ئوغلاق مۈڭگۈزى ساپ بولماس»

(كىچىك بالىنىڭ ئىشى بولماس، ئوغلاقنىڭ مۈڭگۈزى بىرنەرسىگە ساپ بولمايدۇ).

«دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» 3 - تومدىن.

«ئوتلۇق يىنجۇ يىردا قالماس»

(تۈشۈك مەرۋايىت يەردە قالماس)

بۇ تەمسىلنى خوتۇن كىشى ئەرسىز قالمايدۇ. دىگەنگە ئىشلىتىدۇ.

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تىن.

× × ×

«كوردەن يەراسا كوڭۇلدەن يەمەيەرار »

(كوزدىن يىراقلاشسا كوڭۇلدىنمۇ يىراقلىشىدۇ)

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» 3 - تومدىن.

ئېلىمىزنىڭ قەدىمقى زامانىدىكى ئۇلۇغ ۋەتەنپەرۋەر شائىرى — چۈي يۈەن

ئابلەھەت ئومەر

ئېلىمىزدىكى خەنزۇ ئەدەبىياتىنىڭ تارىخى قەدىمقى زامانىدىكى بىر ئۇلۇغ زاتنىڭ نامى بىلەن باشلىنىدۇ. بۇ زات ئېلىمىزنىڭ مىلادىدىن ئىلگىرىكى يالقۇنلۇق ۋەتەنپەرۋەر ئەربابى، تۇنجى ئۇلۇغ شائىرى، قەدىمقى خەنزۇ شېرىيىتىنىڭ دەسلەپكى ئاساسچىسى چۈي يۈەندۇر.

چۈي يۈەننىڭ نامى ۋە ئۇنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك، خەلقچىللىق روھى بىلەن سۇغۇرۇلغان نادىر ئەسەرلىرى خۇددى دۇنيادىكى بۈيۈك شائىرلارنىڭ نامى ۋە ئۇلارنىڭ مۇنەۋۋەر ئەسەرلىرى مەڭگۈلۈك بولغىنىغا ئوخشاش قەدىر-قىممەتكە ئىگە. ئۇنىڭ ئىجادىيىتى ئۆز زامانىدىكى جەمئىيەت ھاياتىنىڭ ئۆزگىرىشلىرىنى ھەم ماھىيەتلىك تەرەپلىرىنى مۇپەسسەل ۋە چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرگەن، ئۆز خەلقىنىڭ ئەقىل-پاراستى، خۇسۇسىيىتى ۋە ئۈمىد-ئارزۇلىرىنى ئىپادىلەپ بەرگۈچى مەشھۇر سۆز سەنئەتكارىنىڭ ئىجادىيىتى بولۇپ، قەدىمقى گرېك شائىرى ھومېرنىڭ قىسسىلىرى، ئىسخىل ۋە سوفوكىللارنىڭ تراگېدىيىلىرى، دانتېنىڭ ئىلاھىيەت سىمفونىيىسى، بايرون، گېيوتى، شېكسپىر، پۇشكىن، لى بەي، دۇفۇ، بەي جۈيىي، ۋە يۈسۈپ خاس ھاجىپلارنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن بىر قاتاردا جاھان ئەدەبىياتىنىڭ ئالدىنقى ئورنىدىن ئورۇن ئېلىشقا مۇناسىپ.

چۈي يۈەن خەنزۇ ئەدەبىياتى تارىخىدا، بولۇپمۇ خەنزۇ شېرىيىتى تارىخىدا يېڭى ۋە پارلاق سەھىپە ئېچىپ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى باسقۇچىدىن شەخسىي ئاپتورغا ئىگە بولغان يېڭىچە ئەدەبىياتنى راۋاجلاندۇرۇشتا كوۋرۇكلۇك رول ئوينىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆزىنىڭ مۇستەقىل شېئىرىي ئۇسلۇبىنى ياراتتى. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى مەزمۇنىنىڭ كەڭلىكى ۋە چوڭقۇرلىقى، تىلىنىڭ ئاممىباپلىقى ۋە گۈزەللىكى، پىكىرلىرىنىڭ دەللىكى ۋە ئۆتكۈرلىكى بىلەن كۆپ ئەسىرلەردىن بۇيان كەڭ كىتابخانلارغا زوۋق ۋە ئىلھام بېرىپ كەلدى.

ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ ئەڭ مۇھىم قىممىتى شۇ يەردىكى، ئۇ بىرىنچى بولۇپ ئۆز خەلقىنىڭ ھاياتقا بولغان مۇھەببىتىنى قىزغىن كۈيلىدى، ھەر قانداق جاپا-مۇشەق

قەتكە بەرداشلىق بېرەلەيدىغان چىدامىلىقلىقىنى ۋە يېڭىلمەس كۈچ - قۇدرىتىنى نامايەن
قىلدى. ئەينى ۋاقىتتىكى جەمئيەتنىڭ ئاساسىي قارىمۇ - قارشىلىقلىرىنى ۋە ئۇز دەۋرىنىڭ
توپ يونىلىشىنى، خەلق ئاممىسىنىڭ ئاق كوڭۇللۇكلىكى، ئىنسانپەرۋەرلىكى ۋە غەيرەت
شىجائىتىنى ھەمدە جەڭگىۋار روھىنى ئىپادىلەپ، ئۇز دەۋرىنىڭ دەۋر روھىنى ھەقىقى
سەنئەتكارغا خاس ئىستىدات بىلەن ئەكس ئەتتۈردى.

گومورو ئۇزىنىڭ «سەنئەت ۋە چۈي يۈەننىڭ ئىدىيىسى» ناملىق ئەسىرىدە ئۇ-
نىڭ ئەدەبىيات تارىخىدىكى گىگانت رولىنى تەكىتلەپ مۇنداق دىگەن ئىدى: "چۈي
يۈەننىڭ توھپىسى نىمىدىن ئىبارەت؟ ھەممىدىن ئاۋال شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئۇ يېزىق
ۋە ئەدەبىيات تارىخىدا ئىنقىلاپ قىلدى. ئۇ شېئىر ۋە ناخشا ئىجادىيىتى خەزىنىسىگە غايەت
زور يىڭىلىق كىرگۈزۈپ، شېئىرىيەت ساھەسىدىكى ئىنقىلاپچى بولدى. ئۇ خەلق ئىجادىيىتىنى
كېڭەيتىپ، ئۇنى ھاياتقا ئۇيغۇنلاشتۇرغان يېڭى ئەدەبىياتقا ئايلاندۇردى ۋە جانسىز
تىل بىلەن يېزىلغان ئاقسۆڭەكلەر ئەدەبىياتىنى جانلىق، شېئىرىي ئەدەبىيات بىلەن ئالماش-
تۇردى". چۈي يۈەننىڭ ئەسەرلىرىدە خەلقىنىڭ تۇرمۇشى ۋە تارىخىدىكى خاراكتېرلىق
خۇسۇسىيەتلەر مۇپەسسەل ۋە تەپسىلى ئىپادىلىنىشىپلا قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى، خەلقىنىڭ
روھىي قىياپىتى ۋە مىللىي خۇسۇسىيىتى ئۇزىگە خاس بەدىئى ماھارەت بىلەن بىر قەدەر
تولۇق ئىپادىلەنگەن. بۇ شائىر شۇنىڭ ئۈچۈن نەچچە يۈز مىليونلىغان خەلقنىڭ قەلبىدە
ئۇزاقتىن بۇيان ياشاپ كەلدىكى ۋە ئۇلارنىڭ يۈكسەك ئىززەت - ھۆرمىتىگە سازاۋەر
بولدىكى، پەقەت ئۇنىڭ ئەسەرلىرىلا يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە خەلقچىللىق، ئادالەت-
پەرۋەرلىك روھىغا ئىگە بولۇپلا قالماستىن، ئۇنىڭ شانلىق ھاياتى، جەڭگىۋار كۈرىشى
ۋە ئالىيجاناپ غايىسىمۇ كىشىلەرنى ئۇزىگە مەپتۇن قىلىپ، چوڭقۇر تەربىيە ۋە كۈچلۈك
ئىلھام بەخش ئېتىدۇ. بۈگۈنكى سوتسىيالىستىك دەۋردە ياشاۋاتقانلار ۋەتىنىمىزنىڭ ئۇتمۇش-
شتىكى ئىلغار پەرزەنتلىرىنىڭ ئەھۋالىنى كوپىرەك چۈشەنسە، ئۇلار بۈگۈنكى ۋە كەلگۈس-
دىكى بەخت - سائادەتنىڭ قەدرىگە تېخىمۇ ئوبدان يېتىپ، مەملىكىتىمىزنى زامانىۋى-
لاشتۇرۇشتىكى غەيرەت- شىجائىتىنى تېخىمۇ ئاشۇرىدۇ.

مەملىكىتىمىزنىڭ تۇنجى ئۇلۇق شائىرى چۈي يۈەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 340-
يىلى ۋۇشيا بوغىزى يېنىدىكى گۈزەل مەنزىرىلىك زىگۇي ناھىيىسىدە دۇنياغا كەلدى.
ئۇ ئەسلىدە چۇ خاندانلىقىدىكى بىر ئاقسۆڭەك ئائىلىسىدە تۇغۇلغان بولۇپ، كىچىك
ۋاقتىدىن تارتىپلا ئاقسۆڭەكلەر مەدەنىيىتىدىن تەربىيە ئالدى. ياشلىق دەۋرىدىلا چۇ
خاندانلىقىنىڭ خانى شۇڭ خۇەيۋاڭنىڭ مائاۋىن باش ۋەزىر دەرىجىلىك مىرزىلىق مەنس-
پىگە ئېرىشىپ، ئوردىنىڭ سىياسەت، ئەمىر- پەرمانلىرىنى تۈزۈش، دۆلەت ھۆججەتلەر-
نى تەييارلاش، ھەرقايسى خانلىقلارنىڭ ئەلچىلىرىنى قوبۇل قىلىش ۋە ئۇلار بىلەن
دىپلوماتىيە ئىشلىرى بويىچە سۆھبەتلىشىش قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەپ، خۇەيۋاڭنىڭ
ئىشەنچىسىگە ئىگە بولدى.

بۇ، جۇڭگو تارىخىدا كەسكىن ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىۋاتقان، ماددىي ۋە مەنىۋى ھاياتنىڭ ھەممە ساھەلىرىدە چوڭ . چوڭ ۋەقەلەر مەيدانغا كېلىۋاتقان، ھەرقايسى خاندانلىقلار ئوتتۇرىسىدا ئىنتايىن جىددىي جەڭلەر بولۇۋاتقان جەڭگو (ئۇرۇشقاق خانلىقلار) دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلى ئىدى. ئەينى ۋاقىتتىكى يەتتە خانلىق ئىچىدە ئەڭ كۈچلۈك بولغان چىن خانلىقى ھەدەپ زوراۋانلىق قىلىپ، چەترەك جايلارغا، ئۇرۇنلاشقان، يەر - زېمىنى كىچىكرەك بولغان ئاجىزراق خانلىقلارغا تەھدىت سالاتتى ۋە ئۇلارنى يۇتۇۋېلىش مەقسىتىدە ئۈزلۈكسىز ئۇرۇش قوزغايتتى. چىن خانلىقىنىڭ مۇنداق ئۆكتەملىكى ۋە تاجاۋۇزچىلىقى چۇ خانلىقىدىكى ئىلغار كىشىلەر ۋە كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ كۈچلۈك قەھرى غەزىپىنى قوزغىغان ئىدى. چۈي يۈەن ئەنە شۇنداق رېئال ئەھۋال ئاستىدا، ئىچكى جەھەتتە مەملىكەتنى بىرلەشتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلىدىغان ئىلغار ئادەملەرنى خىزمەتكە قويۇپ، تەرەققىپەرۋەر سىياسەت قوللىنىشنى، تاشقى جەھەتتە چى خاندانلىقى بىلەن بىرلىشىپ چىن خاندانلىقىغا قارشى تۇرۇشنى تەشەببۇس قىلاتتى. ۋاھالەنكى، چۇ خاندانلىقىنىڭ خانى خۇەيۋاڭ ئۇنىڭغا پايدىلىق بولغان بۇ تەكلىپنى رەت قىلىدۇ. ئۇ شەخسىي راھەت-پاراغەتكە بېرىلىپ كەتكەنلىكتىن، ھەمدە ئوردىدىكى چىن خاندانلىقى تەرەپدارلىرىدىن بولغان تۆرە - ئەمەلدار چىن شاڭ بىلەن جەنۇبىي ئوردا خانىشى جېڭ شيۇ قاتارلىقلار تەرىپىدىن قورشىۋېلىنغانلىقتىن، چىن خاندانلىقىنىڭ ئەلچىسى جاڭ يىنىڭ قىلتىقىغا چۈشۈپ قېلىپ، چۈي يۈەننىڭ ئاقىلانە تەكلىپىگە پىسەنت قىلمايدۇ. چىن خانلىقى تەرەپدارلىرى چۈي يۈەنگە بەدنام چاپلاپ، ئۇنى خۇەيۋاڭغا چاقىدۇ. خۇەيۋاڭ بۇ قارا نىيەت سۇيىقەستچىلەرنىڭ تۆھمەتلىرىگە ئىشىنىپ، چۈي يۈەننىڭ ئوردىدىكى بارلىق مەنسەپلىرىنى ئېلىپ تاشلىغانىنىڭ ئۈستىگە، ئۇنى يەنە خەن دەرياسىنىڭ شىمالىي تەرىپىگە سۈرگۈن قىلىدۇ. كېيىن ئۇزىمۇ چىن خانلىقىغا ئەسىرگە چۈشۈپ ئۆلۈپ كېتىدۇ. چۇخۇەيۋاڭنىڭ چوڭ ئوغلى چىڭشياڭۋاڭ خان بولغاندىن كېيىن، دادىسىنىڭ ئىنتىقامىنى ئۇنتۇپ، چىن خانلىقىغا كۈيئوغۇل بولۇۋالىدۇ - دە، دادىسىنىڭ جەندىنىسگە ۋارىسلىق قىلىپ بىگۇنا چۈي يۈەننى يەنە بىر قېتىم جاڭنەنگە پالىۋېتىدۇ.

خۇەيۋاڭ بىلەن ئۇنىڭ ئوغلى چىڭشياڭۋاڭنىڭ ھەر ئىككىلىسى ناقابىل، سىياسىي جەھەتتە چىرىكلەشكەن، دىپلوماتىيە ۋە ھەربىي ئىشلاردا چارە - تەدبىرسىز كىشىلەردىن بولغاچقا، چۇ خاندانلىقى چىن خاندانلىقى بىلەن ئېلىپ بېرىلغان بىر نەچچە قېتىملىق جەڭدە مەغلۇپ بولۇپ، كۈندىن - كۈنگە ئاجىزلىشىدۇ. چۈي يۈەن سۈرگۈن داۋامىدا ئەل-يۇرتنىڭ زەئىپلىشىۋاتقانلىقىنى، خەلق ئاممىسىنىڭ ئازاپ چېكىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئۆزىنىڭ ۋەتەنگە سادىق بولۇپ، ئەل - يۇرتنى قۇدرەتلىك ۋە بەخت - سائادەتلىك قىلىش غايىسىنىڭ ئەمەلگە ئاشمىغانلىقىدىن قاتتىق ئازابلىنىدۇ ۋە ئاھ ئۇرىدۇ. يۈرەك-قەلبىدىكى چوڭقۇرلۇق ھېسسىياتىنى ئىپادىلەپ ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇيغۇسىدىكى كۆپلىگەن شېئىر - نەزمىلەرنى يازىدۇ.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 278 - يىلى، چىن خاندانلىقىنىڭ قوماندانى بەي چى چۇ -

خاندانلىغىنىڭ پايتەختى يېڭدۇغا ھۇجۇم قىلىپ، بىردىنلا ئىشغال قىلىۋالىدۇ. بۇ شۇم خەۋەرنى ئاڭلىغان چۈي يۈەننىڭ قەھرى-غەزىۋى ئاخىرقى چېكىگە يېتىدۇ-دە، شۇ يىلى كونا يىل ھېساۋى بويىچە 5-ئاينىڭ 5-كۈنى مىلۇجىياڭ دەرياسىغا ئۆزىنى تاشلاپ ئۆلىۋالىدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن ئېلىمىزدىكى خەنزۇ خەلقى ئارىسىدا ھەر يىلى 5-ئاينىڭ 5-كۈنى تاڭزۇڭزا ياساپ، ئەجدىھا سۈرىتى بىلەن زىننەتلەنگەن قېيىق مۇسابىقىسىنى ئۆتكۈزۈپ چۈي يۈەننى خاتىرىلەش ئادەتكە ئايلىنىپ قالدى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، كىشىلەر دەريادىكى بېلىقلار شائىرنىڭ جەسىدىنى يېمىسۇن دەپ تاڭزۇڭزىنى دەرياغا تاشلايدىكەن، قېيىق مۇسابىقىسىنى بولسا، شائىرنى دەريادىن سۈزۈۋېلىش ئۈچۈن ئۆتكۈزىدىكەن. بۇ تەنتەنىلىك خاتىرىلەش پائالىيىتى ئېلىمىزدىكى خەنزۇ خەلقى ئارىسىدا ئىككى مىڭ يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن بولۇپ، ھەتتا ياپونىيە، چاۋشيەن، ۋيېتنام، مالايا قاتارلىق دۆلەتلەرگىمۇ تارالغان.

ئەينى ۋاقىتتا، ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي تەشەببۇسلىرى قوللاشقا ئېرىشەلمىگەن مۇتەپەككۇرلەر، ئالىملار ۋە ھەرخىل زىيالىيلار باشقا خاندانلىقلارغا بېرىپ، ئۇلارغا چارە-تەدبىر، ئەقىل-پاراسەت كۆرسىتىپ، ئۆزىگە مۇناسىپ بىرەر مەرتىۋىگە ئىگە بولالايتتى. ھېچ بولمىغاندىمۇ بىر نەچچە ۋاقىت پانالىق تاپالايتتى. چۈي يۈەندەك تالانتلىق ۋە بىلىملىك بىر زات، ئەگەر چۇ خاندانلىقىدىن ئايرىلىپ، باشقا بىر جايغا بارسىمۇ ئالاھىدە ئېتىۋارغا مۇيەسسەر بولۇشى تەبىئىي ئىدى. بولۇپمۇ ئىلگىرى ئۆزى ئەلچى بولۇپ بارغان ۋە ئىلىم-مەرىپەت گۈللەنگەن چى خاندانلىقىغا بارسىمۇ قارشى ئېلىنىشى مۇمكىن ئىدى. ئەمما، ئۇنىڭ ئۆز دىيارىدىن زادى ئايرىلغۇسى كەلمىدى! گەرچە، ئۇ يەردە ھۆكۈمدارلىرى ئۇنىڭغا بوھتان چاپلىغان، چەتكە قاققان ۋە زەربە بەرگەن ئەھۋال ئاستىدىمۇ، ئۇ يەنىلا قىلچە ئىككىلەنمىدى. ھەمدە خەلقىم ئۈچۈن، ۋەتىنىم ئۈچۈن قانچە قېتىم ئۆلۈشكە رازىمەنكى، ھېچيەرگە بارمايمەن، دەپ تەنتەنىلىك جاكالىدى.

ۋ.ئى.لېنىن: «ۋەتەنپەرۋەرلىك — ھەر بىر ئايرىم ۋەتەنلەرنىڭ ئەسىرلەر ۋە مىڭ يىللار داۋامىدا مۇستەھكەملەنگەن ناھايىتى چوڭقۇر تۇيغۇلىرىدىن بىرىدۇر» ① - دېگەن ئىدى. چۈي يۈەننىڭ قەلبى ئۆز ۋەتىنىگە، ئۆز خەلقىگە بولغان پاك ۋە سادىق مۇھەببەت بىلەن تولغان بولۇپ، ئۇ ئۆز ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە ئۇلۇغۋار ئەخلاقىي پەزىلەتلىك ھەقىقىي ۋىجدان ئىگىسى، ئۆز خەلقى ۋە ئۆز ۋەتىنىنىڭ مەنپەئەتى ھەم بەخت-سائادىتىنىڭ چىن قوغدىغۇچىسى، زور ئۆزگىرىش ھالىتىدە تۇرۇۋاتقان چۇنچيۇ-جەنگو دەۋرىنىڭ ئاتاقلىق رېئالىست شائىرى بولۇپ قالدى.

چۈي يۈەننىڭ ۋاپاتىدىن يۈز يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ياشىغان مەشھۇر تارىخچى ۋە ئەدىب سىماچيەن: «ئۇنىڭ غايىسى ئىنتايىن ساپ بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ سۆزلىگەن نەرسىلىرىنىڭ ھەممىسىدىن گۈزەللىك چىقىپ تۇرىدۇ.

① ۋ.ئى. لېنىن تاللانما ئەسەرلەر 28-توم 167-بەت.

ئۇنىڭ غايىسى شەخسى غەرەزسىز بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ، ئۆلۈمنى سۈرگۈندىن ئەۋزەل كۆردى. ئۇنى پاسكىنىلاشتۇرماقچى بولۇشتى، لېكىن ئۇ سىلكىنىپ قوپتى- دە، كېپىنەكتەك قانات قېقىپ، جەسەت ئۈستىدىن ئۇچۇپ كەتتى. ھېچقانداق پاسكىنىلىق ئۇنىڭغا يېپىشالمىدى، ... ئۇنىڭ ئىنتىلىشى ئۆزىنىڭ پارلاقلىقى بىلەن كۈن ۋە ئاينىڭ يورۇقلۇغىغا تەڭ كېلەلەيدۇ" ① — دەپ يازدى.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇلۇق شائىر لى بەيمۇ ئۇنىڭ شەنىگە ئاتاپ:

خارابىغا ئايلاندى چۇ خانلىقىنىڭ ئوردىلىرى.
ئاي ۋە كۈندەك نۇر چاچار چۈي يۈەننىڭ شېئىرلىرى.

دەپ شېئىر يازدى.

چۈي يۈەننىڭ ئەسەرلىرى ئەل- يۇرتىغا، خەلقىگە بولغان چەكسىز مۇھەببىتىنىڭ، چۇ خاندانلىقى ھۆكۈمدارلىرىغا قارشى ئېلىپ بېرىلغان مۇرەسسەسىز كۈرەشنىڭ مەھسۇلى. بۇ ھۆكۈمدارلار چۈي يۈەننى پاجىئەلىك ئۆلۈمگە مەجبۇر قىلدى. ۋاھالەنكى، تالانتلىق دۆلەت ئەربابى، گېنىئال شائىرنىڭ ئۆلۈمى ئۇنىڭ ھۆكۈمران گۇرۇھتا چوڭ ئورۇنغا مۇيەسسەر بولالمىغانلىقىدىن ياكى تەركى دۇنياچىلىق نۇقتىئىنەزىرى رول ئوينىغانلىقىدىن ئەمەس، بەلكى جېدەل-ماجىرالار، سوقۇش نىزالار بىلەن تولۇپ - تاشقان پەۋقۇلئاددە ئىجتىمائى شارائىتتىكى مۇرەككەپ كۈرەش قاينىمىدا رەزىللىك، پەسكەشلىك، چىرىكلىك بىلەن تولغان ۋە ئىككى يۈزلىمىلىك بىلەن نىقاپلانغان ساختىلىقلارنىڭ ھەقىقى ئەھۋالىنى پاش قىلغانلىقى ۋە قامچىلىغانلىقى، مەۋجۇت تۈزۈمنىڭ ئادالەتسىزلىكىگە قارشى جان تىكىپ ئېلىشقانلىقىنىڭ نەتىجىسى.

گەرچە شائىر ئۆزى ئاقسۆڭەك ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، جەمىيەتنىڭ يوقۇرى ھۆكۈمران دائىرىسىگە مەنسۇپ بولسىمۇ، لېكىن، ئۇ ھاياتقا ئەزگۈچى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ نۇقتىئىنەزىرى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئۆز ۋەتىنى ۋە خەلقىنىڭ تۈپ مەنپەئەتىنى جېنىدىن ئېزىز كۆرىدىغان ئالىجاناپ كىشىنىڭ كۆزى بىلەن قارىدى. شائىر چۈي يۈەن ئۆزى مەنسۇپ بولغان ئەشۇ سىنىپنىڭ چەك -چېگرىسىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، ئۇنىڭ ئەنئەنىسىۋى قاراشلىرىدىن ئادا - جۇدا بولۇپ، ئەينى زامانىدىكى كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئىدىيىسى ۋە كۆز قارىشىغا ۋەكىللىك قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، دۇنياغا، جەمىيەتكە، ھەتتا كەلگۈسىگىمۇ تەپەككۇر كۆزى بىلەن نەزەر سېلىپ، جەمىيەتنىڭ تۈپ يۆنۈلۈشى بولغان تەرەققىپەرۋەرلىكنى ۋە بىرلىك - ئىتتىپاقلىقنى، گۈزەل ئەخلاقىي پەزىلەتنى مەدھىيىلىدى. چۈي يۈەننىڭ دانىشمەنلىكىنىڭ ۋە جاھان ئەدەبىياتىدا شان- شەرەپكە سازاۋەر بولغانلىقىنىڭ تۈپ سەۋەپلىرىدىن بىرى دەل شۇ يەردە.

شائىر چۈي يۈەن ھاياتىنىڭ ئىككىنچى يېرىمى ئېغىر ئازاپ- ئوقۇبەت ۋە قايغۇ-

① سىماچيەن: «چۈي يۈەن تەزكىرىسى».

ئەلەملەر بىلەن ئۆتتى. لېكىن، ئۇ ئۆز ئېتىقادىنى، كۆز قارىشىنى ئۆزگەرتمىدى. ئەكسىـ
چە، ئۇنىڭ ھىس-تۇيغۇسى تېخىمۇ دولقۇنلاپ، چاراقلىق ناخشا ساداسى يەنىمۇ
كۈچلۈك ياڭراشقا باشلىدى.

«خەن تارىخى» دىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، چۈي يۈەن بىزگە مول ۋە قىممەت
باھالىق ئەدەبىي مىراس قالدۇردى. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىن ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەنـ
لىرى: «توققۇز نەزىم»، «توققۇز قەسىدە»، «پەلەككە سوئال»، «جۇدالىق زارى»
قاتارلىق 25 پارچە ئەسەر بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە «جۇدالىق زارى» دېگەن لىرىك
داستان ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە ئەڭ مۇھىم ئەسەر. بۇ نادىر ئەسەر مەيلى ئىدىـ
يىۋىلىك، مەيلى بەدىئىلىك جەھەتتە بولسۇن، يۇقىرى سەۋىيىلىك ئۆلمەس داستاندۇر.
بۇ داستاننى ئىجادىي پىكىرنىڭ چوڭقۇرلۇقى، شائىرانە جاسارەتنىڭ كۈچلۈكلۈكى، شېئىرىي
ئۇسلۇبىنىڭ يېڭىلىقى، ئىدىيىۋى ھېسسىياتىنىڭ جۇشقۇنلۇقلۇقى جەھەتلىرىدىن قەدىمقى
زاماندىكى ئىجادىي رومانتىزمنىڭ ئۈلگىسى دېيىشكە بولىدۇ.

چۈي يۈەن «جۇدالىق زارى» دا ئۆزىنىڭ تەرەققىيپەرۋەر سىياسىي غايىسى
بىلەن ئۇلۇغۋار ئۈمىد-ئارزۇسىنى يارقىن بەدىئىي ئوبراز ئارقىلىق ئىپادىلەپ، قەدىمقى
زاماندىكى خەلققە پايدىلىق ئادىل سىياسەت يۈرگۈزگەن ئەربابلارنى مەدھىيىلەيدۇ. شۇـ
نىڭ بىلەن بىللە ئۆز ۋەتىنىنى باي-كۈچلۈك ھەم بەخت-سائادەتلىك قىلىش ئارزۇـ
سىنى بايان قىلىدۇ:

تاڭ بېگىم، شىيايۈي بېگىملەر سەگەك، ئىززەتلىك ئىدى،
ماڭدى تۈز ئىلگىرىكى جۇخان-بەگلىرى ھېچ مۇدرىمەي.
بەردى پازىللارغا خىزمەت، پەمى بارلارغا ھوقۇق،
خانلىقى رەسمىي يوسۇندا ماڭدى ھەرگىز چەتنىمەي.

تەڭرى قادىر ھەممىگە، ئادىل ۋە خالىس ھەممىدىن،
يار-يۆلەك ئەخلاق-پەزىلەتلىك جىمى ئادەمگە ئۇ.
بولسا كىم ئەخلاق-پەزىلەت ئەھلى، دانىشمەن ئەگەر،
يۇرت سورالايدۇ چوقۇم ھاكىم بولۇپ، ئالەمگە ئۇ.

مەن بۇرۇنقى-سوڭقى خانلارنى كۆزەتتىم-بايقىدىم،
تاپتىم ئىنسان ئۆمرىنىڭ روشەن ئېنىق دەستۇرىنى.
كىم ۋاپاسىز بولسا، ئەل ھەرگىز ئىشەنمەيدۇ ئاڭا،
كىم يامانلىق قىلسا، بىزار ئەيلەر ئەلنىڭ بەرىنى.

شائىرنىڭ ھەققانىي تەشەببۇسى ۋە تەڭداشسىز تالانتى ئوردا ئىچىدىكى چىرىك
ئەمەلدارلارنىڭ ھەسەتخورلۇقىنى قوزغايدۇ ۋە ئۇنىڭغا زىيانكەشلىك قىلىشقا سەۋەبچى

بولىدۇ. ئۇ مەزكۇر داستانىدا خوتەيۋاگنىڭ ئەقىلسىزلىكى، ھۆكۈمران گۇرۇھلارنىڭ رەزىللىكى ۋە شەرمەندىلىكىنى پاش قىلىپ مۇنداق دەپ يازىدۇ:

ئىلگىرى سەن ماڭا شۇنچە ۋەدىلەر بەرگەن ئىدىڭ،
ئەجىبا، ئاخىر كېلىپ يۈز ئۆرۈدۈڭ، لەۋزىڭ قېنى؟
مەن بۈگۈن سەندىن جۇدا بولغانغا چەكمەيمەن ئازاپ،
پەلكى تۇترۇقسىزلىقىڭ بەكمۇ ئېچىندۇردى مېنى.

....

ئۇجاناپلار ئەيش - ئىشرەت قوغلىشار بەس - بەس بىلەن،
مەنپەسەت ئالدىدا ئاچكوز، نەپسى تويمايدۇ پەقەت.
ئۆزىگە ياخشى ئۆزى، لېكىن گۇمانخور ئۆزگىدىن،
شۇم غەرەز باركوڭلىدە، قىلماي تۇرالمايدۇ ھەسەت.

«جۇدالىق زارى» بارلىق چىركىنلىك ئادالەتسىزلىك ۋە پەسكەشلىكلەرگە قەيسەرلىك بىلەن قارشى تۇرىدىغان، فېئودال ھۆكۈمران گۇرۇھلارغا كۈچلۈك نەپرەت بىلدۈرىدىغان جەڭگىۋار روھ بىلەن تولغان بولۇپ، پۈتۈن ئەسەرگە شائىرنىڭ قەبىھ ساراي غالچىلىرىغا بولغان ئۆچمەنلىكى ۋە مەنسىتمەسلىكى سىڭدۈرۈلگەنلىكتىن، شائىرنىڭ ئوبرازى ئۇلار بىلەن سېلىشتۇرغاندا چەكسىز ئۇلۇق بولۇپ كورۈنىدۇ:

پەس - پۈچەكلەر ئىقتىدارى ساقتىپەزلىكتۇر ھامان،
ئىش بۇزۇشتۇر بىلگىنى، يۇقتۇر نىزامنىڭ ھاجىتى.
قىلغىنى ئىشقا شۇنچە خۇشتار، كارى يوق مىزان بىلەن،
ياخشىچاق بولماق ئۇلارنىڭ تاللىۋالغان ئادىتى.

قايغۇلۇقمەن، كوڭلى بىارام غېرىپ - بىچارىمەن،
تارتىمەن يەككە - يىگانە بۇ زاماننىڭ جەۋرىنى.
رازىمەن ئۆلسەممۇ، سەرسان بولسىمۇ روھىم مېنىڭ،
دورنمايمەن پەس - پۈچەكلەرنىڭ شۇ ئىتتەك ئۆمرىنى.

نەدە شۇڭقار بىر بولۇپ ئۇچقان ئىدى قۇزغۇن بىلەن،
تا ئەزەلدىن نەدە مۇنداق نامۇۋاپىق پەردە بار؟
نەدە دۇگلەك بىرلە چاسا ئوخشىسۇن بىر - بىرىگە،
تۈز بىلەن قىڭغىر چىقىشقان نەدە بولغان، نەدە بار؟

ئوتىمەن دەرتىنى يۇتۇپ، ھەردەم ئۆزەمگە ھاي بېرىپ،
نومۇسۇم غالىپ، ئاھانەتلەر يېتىكلىمەيدۇ بۈنى،

پاك نىيەتتە توغرا دەسسەپ ئۆتسە ئادەم، نىمە غەم،
بىلدى ئەۋزەل بالدۇر ئۆتكەن بارچە دانالار بۇنى.

شائىر ئۆزىنىڭ ئىلىم - مەرىپەتكە خۇشتار ئىكەنلىكىنى، شۇنداقلا گۈزەل ئەخ-لاق - پەزىلەتنى سۆيىدىغانلىقىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن داستانىدا ئۆزىنىڭ خۇش-پۇراق گۈللەرنى ئۆزىدىغانلىقى ۋە خۇشپۇراق گۈللەر بىلەن ئۆزۈقلىنىدىغانلىقىنى تەسۋىرلەيدۇ:

گەرچە تولغان بولسىمۇ كوركەم پەزىلەتكە ئىچىم،
بىزىدىم سىرتىمنىمۇ ھەرخىل گۈزەل زىننەت بىرىپ.
تاللاپ ئۈزدۈم لەيلىنى، چۈغلۇقنىمۇ، رەيھاننىمۇ،
ھەممىنى يىپقا تىزىپ ئاستىم گويا زۇننار قىلىپ.

چۈي يۈەن كىلاسسىك شائىرلار ئىچىدە تەسەۋۋۇر كۈچىگە باي شائىر بولۇپ، ئۇ بىر تەرەپتىن رىيال سەرگۈزەشتىلەرنى، ھەتتا، ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەن كەچمىش كەچۈرمىشلىرىنى تەسۋىرلىسە يەنە بىر تەرەپتىن ئاجايىپ خىيالىي فانتازىيىلەرنى يازىدۇ: ئۇ گاھ ئاسمانغا ساياھەت قىلىدۇ، گاھ جەننەتكە كىرىپ «گۈزەل پەرى» نى ئىزلەيدۇ، گاھ مۇئەككەل پالچى بىلەن سوھبەتلىشىدۇ، گاھ ئەجدىھارغا ياكى دۇلدۇلغا مىنىپ يىراق جايلارغا سەپەر قىلىدۇ. ئەمما، شائىرنىڭ باي تەسەۋۋۇر كۈچى ۋە خىيالىي فانتازىيىسى رىيال ئاساسقا ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭ پاجىئەلىك سەرگۈزەشتىنى ئوبرازلىق بايان قىلىپ، ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنىنى ۋە تىراگىدىيىلىك كەيپىياتىنى كۈچەيتىپ، كىتابخانلارنى كۈچلۈك ھاياجانلاندۇرىدۇ.

چۈي يۈەننىڭ «جۇدالىق زارى» ناملىق داستانى ۋە باشقا شېئرىي ئەسەرلىرى ئىدىيىنى ئەكس ئەتتۈرۈشنىڭ چوڭقۇرلۇقى ۋە كەڭلىكى جەھەتتە كىشىنى ھەيران قالدۇرارلىق نادىر ئەسەرلەر بولۇپ، شائىرنىڭ قايناق ھىس - تۇيغۇسىنى ۋە يارقىن، پاراسەتلىك خاراكتېرىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. ئۇنىڭ گۈزەل غايە ئۈچۈن ھاياتىنى قۇربان قىلىشتىنمۇ يانماسلىقى، پرىنسىپاللىقى ئىنتايىن قىممەتلىك روھ بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن رىيالىستىك بولغان بەدىئىي ئىجادىيىتىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. خۇددى ئاتاقلىق ئەدەبىياتشۇناس فېڭ شۈېپىڭ 1953 - يىلى چۈي يۈەن ۋاپاتىنىڭ 2230 - يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن سۆزلىگەن سۆزىدە كۆرسىتىپ ئۆتكىنىدەك: «چۈي-يۈەن خەلقنىڭ ئىنتىلىشلىرىنى، خەلقنىڭ ئەينى زاماندىكى ھۆكۈمران دائىرىلەر بىلەن بولغان قارىمۇ - قارشىلىقلىرىنى روشەن ئەكس ئەتتۈردى. بۇ ھال چۈي يۈەننى ئۇلۇق خەلق شائىرى دەرىجىسىگە كۆتەردى»، ① دەپ توغرا باھالىغىنىدا ئوخشاش، ئۇ

① فېڭ شۈېپىڭ: «چۈي يۈەن ۋە ئۇنىڭ ئىجادى».

ئۇتمۇش جەمىيەتنىڭ، بولۇپمۇ كۆڭزىنىڭ سىياسىي، پەلسەپىۋىي تەلىماتلىرى ھوكۇمرانلىق قىلغان دەۋرنىڭ ئىسيانكار سەنئەتكارى سۈپىتىدە، خەلقنىڭ ئوي - پىكىرلىرى ۋە ئارزۇ - ئۇمىتلىرىنى، مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن خەلققە يېقىن ۋە چۈشىنەرلىك ھالدا ئەكس ئەتتۇرۇپ، كېيىنكىلەرنىڭ مەڭگۈلۈك ھۆرمەتلىشىگە ئىگە بولدى.

ئەمما، ئۇ فېودالىزم دەۋرىدە ياشىغانلىقى، ئاقسۆڭەكلەر سىنىپىغا مەنسۇپ بولغانلىقى ۋە كىچىك چېغىدىلا فېودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ تەربىيىسىنى ئالغانلىقى ئۈچۈن، ۋەتەنپەرۋەرلىكىنىڭ كونكرېت مەزمۇنلىرىدا خانغا سادىق بولۇش، خوجايىنغا خام خىيالدا بولۇش، ئۈمىتىنى ئالىي ھوكۇمرانلارنىڭ نىيىتىگە باغلاپ قويۇش، كۆرەشنى يەككە - يىگانە ھالدا ئېلىپ بېرىش قاتارلىق ئىدىيىلىرىمۇ كورۇلىدۇ. شۇڭا، «خەلقنى قاتمۇ - قات بالايى - ئاپەتلەر ئىچىدە كورۇپ»، «ئوزىنىڭ ياخشى پەيتتە تۇغۇلمىغانلىقىدىن» ئازاپلىنىدۇ ۋە كۈچلۈك جاھالەت كۈچلىرى ئالدىدا ئوزىنىڭ ھامان يالغۇز، ئۈمىتسىز ھېس قىلىپ، چىرىك ۋە جاھىل ھوكۇمرانلارغا بولغان قارشىلىقىنى شېئىر بىلەن ئىزھار قىلىش بىلەنلا چەكلەنمەي، ئوزىنى دەرياغا تاشلاپ ھالاك قىلىش ئارقىلىقمۇ ئىپادىلەيدۇ.

چۈي يۈەنىنىڭ ئالىجاناپ پائالىيىتى ۋە يۈكسەك بەدىئى ئەسەرلىرى ئىككى مىڭ يىلدىن كوپرەك ۋاقىتتىن بۇيان ئەدەبىيات تارىخىمىزدا غايەت زور تەسىر كورسىتىپ كەلدى. خەنزۇ ئەدەبىياتىنىڭ تارىخىدا چۈي يۈەنىنىڭ تەسىرىگە يولۇقمىغان بىرەرمۇ مەشھۇر يازغۇچى ياكى شائىر بولمىسا كېرەك.

شائىرنىڭ ۋەتەن، خەلق ئۈچۈن ۋە گۈزەل غايە ئۈچۈن قارا جاھالەت كۈچلىرىگە قارشى ئىگىلمەي - سۇنماي كۆرەش قىلىش روھى كېيىنكى دەۋرلەردىكى نۇرغۇن ئەدىپلەرگە مەدەت ۋە ئىلھام بەردى. مەشھۇر تارىخچى ۋە ئەدىپ سىماچيەن ھوكۇمرانلارنىڭ رەھىمسىز جازاسىغا ئۇچرىغاندىن كېيىن چۈي يۈەنىنىڭ بەختسىزلىكىگە ئۇچرىغان سەرگۈزەشتىلىرىنى ئەسلەپ، ئۇنىڭ روھىدىن ئۈلگە ئېلىپ، ئوزىنىڭ گىگانت تارىخي تەزكىرىلەر توپلىمى «تارىخي خاتىرىلەر» نى يېزىپ تاماملىدى. تاڭ خاندانلىقى دەۋرىدىكى «شېئىر ئەۋلىياسى» دەپ ئاتالغان لى بەي ئۇنىڭ رومانتىزملىق ئۇسلۇبىغا، «شېئىرىيەتنىڭ پىرى» دەپ نام ئالغان دۇفۇ ئۇنىڭ رېئالىستىك ئۇسلۇبىغا ۋارىسلىق قىلدى. چۈي يۈەنىنىڭ ئىش - پائالىيىتى كېيىنكى دەۋرلەردىكى ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ مۇھىم تېمىسى بولۇپ قالدى. چۈي يۈەن توغرىسىدا گويىلىگەن دراما، تەزكىرە، ھېكايە ۋە شېئىرىي ئەسەرلەر يېزىلدى.

× × ×

«چۈي يۈەنىنىڭ دەۋرى، - دەپ يازىدۇ گومورو، - خەنزۇ مەدەنىيىتىدىكى ئالتۇن ئەسىردۇر. ئۇنىڭ ئۇلۇق تالانتى ۋە شوھرىتى شۇ زاماننىڭ دانىشمەنلىرىگە چوڭ تەسىر كورسەتتى ۋە ئىلىم - پەننىڭ ھەرتەرەپلىمە راۋاجلىنىشىغا زور ياردەم بەردى. ۋاھالەنكى ئۇنىڭ شېئىرىيەت ئىجادىيىتىدىكى ئۇلۇق تالانتى ئۇنىڭ بارلىق تۆھپىلىرىدىن شەك - شۈبھىسىز ئۈستۈن تۇرىدۇ. ھىسياتىنىڭ چىنلىقى، ئوبرازىنىڭ كۈچلۈكلىگى، ئۇس-

لۇپىننىڭ يېڭىلىقى، شەكلىنىڭ ئاممىباپلىقى ۋە راۋانلىقى جەھەتتە چۈيۈەن خەنزۇ شېئىرىيىتى تارىخىدا، شۇنداقلا جاھان شېئىرىيىتىدە ھەمىشە نۇر چېچىپ تۇرىدۇ».①

ئازاتلىقتىن كېيىن، بۇ مەشھۇر شائىر خۇددى يېڭىۋاشتىن تىرىلگەندەك بولۇپ، خەلقىمىزنىڭ ھۆرمەت - ئىززىتىگە ئېرىشتى. مەملىكەتلىك ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشـ مىسى 1951 - يىلى قارار ماقۇللاپ، شائىر پاجىئەلىك ھالدا ۋاپات بولغان 5 - ئاينىڭ 5 - كۈنىنى چۈيۈەننى خاتىرلەش كۈنى قىلىپ بەلگىلىدى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن بۇ كۈن ھەر يىلى خاتىرلىنىدىغان ۋە شائىرنىڭ شەنىگە ئاتاپ دوكلات يىغىنلىرى، دېكلاماتسىيە يىغىنلىرى ئۆتكۈزۈلىدىغان بولدى. ھازىر مەملىكىتىمىزنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا چۈيۈەن ئەسەرلىرىنى قەدىمىي تىلدىن ھازىرقى تىلغا تەرجىمە قىلىش، ئىزاھ- لاش ۋە تەپسىر قىلىش، ھەم بۇ ئەسەرلەر ئۈستىدە مەخسۇس تەتقىقات ئېلىپ بېرىش، شۇ ئارقىلىق چۈيۈەننىڭ ئەدەبىي مىراسىنى كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ مەنىۋى بايلىقىغا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن ئۈنۈملۈك خىزمەتلەر ئىشلەنمەكتە.

چۈيۈەن پەقەت مەملىكىتىمىزنىڭ ئۇلۇغ شائىرى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى، پۈتۈن دۇنيا خەلقىنىڭمۇ ئۇلۇغ شائىرىدۇر. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى جاھان ئەدەبى- ياتىنىڭ دۇردانىلىرى بىلەن بىر قاتاردا تۇرۇشقا تامامەن ھەقلىق. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى دۇنيادىكى ھەرقايسى ئەللەرگىمۇ تارقالغان بولۇپ، «جۇدالىق زارى» ناملىق ئەسىرى ئىنگلىز، رۇس، نېمىس، فرانسۇز، ياپون ۋە ئىتالىيان تىللىرىغا تەرجىمە قىلىندى. چۈيۈەن 1953 - يىلى خەلقارادا خاتىرلەنگەن 4 نەپەر ئۇلۇغ مەدەنىيەت ئەربابىنىڭ بىرى سۈپىتىدە دۇنيا جامائەتچىلىكى تەرىپىدىن قىزغىن خاتىرلەندى.

ئۆز ۋەتىنى ھەم خەلقىنى سۆيگەن، ئەركىنلىك ۋە ئادالەتلىك ئۈچۈن كۈرەش- كەن شائىرنىڭ نامى مەڭگۈ ئۆلمەيدۇ!

---

① گومورو: «ئۇلۇغ خەنزۇ شائىرى»

× × ×

„يىپارلىق كىرسۇر كودەن يىپاركەتسا، يىدى قالىر“

(ئىپار قاچىلىغان تۇلۇمدىن ئىپارنى ئېلىۋەتسىمۇ پۇرىقى قالىدۇ)

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» 3 - تومدىن.

× × ×

„تەۋى مۈنۈپ قوي ئارا يەنتماس“

(تۆگە مىنىپ قوي ئارىسىغا يوشۇرۇنغىلى بولماس)

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» 3 - توم.

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن كىلاسسىك يازما ئەدەبىياتىنىڭ مۇناسىۋىتى

ئابدۇكېرىم راخمان

شەرق مەدەنىيەت تارىخىنىڭ كورۇنەرلىك نامايەندىلىرىدىن بىرى بولغان ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق تارىختىن بېرى نۇرغۇنلىغان شانلىق مەدەنىيەت بايلىقلىرىنى يارىتىپ، ۋەتەن مەدەنىيەت خەزىنىسىگە ئۇچمەس توھپىلەرنى قوشتى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ باي ۋە رەڭمۇ-رەڭ ئېغىز ئەدەبىيات ئىجادىيىتى بىلەن كىلاسسىك يازما ئەدەبىياتى ئۇيغۇر مىللىي مۇھىتىدا شەكىللەنگەن ئەنە شۇ پارلاق ئەدەبىيات مىراسلىرىنىڭ ئايرىلماس ئىككى قانىتىدۇر.

جۇڭگو ۋە چەتئەل تارىخچىلىرى ۋە ئارخېئولوگلىرىنىڭ «مەدەنىيەت يازىتىشتا ئالاھىدە ئىنسانلار گۇرۇھى» دىگەن خالىسانە باھاسىغا ئىگە بولغان ئۇيغۇر خەلقى ئالاھىدە جۇغراپىيىۋى ئىقلىم شارائىتىنىڭ تەسىرى بىلەن ساغلام ئوسۇپ، ئوزلىرى ياشىغان بۇ مۇقەددەس زىمىننى قېدىمقى گىرېك مەدەنىيىتى ۋە ھىندى مەدەنىيىتىدىن كېيىنكى دۇنيانىڭ 3-مەدەنىيەت ئوچىقىغا ئايلاندۇرغان ئىدى. ئېلىمىز تارىخچىسى پروفېسسور فېڭ جياشىڭ: «شىنجاڭ مەملىكىتىمىزنىڭ باشقا ئازسانلىق مىللەت رايونلىرى بىلەن ئوخشىمايدۇ. ئۇ تارىختا مەدەنىيەت رايونى بولۇپ كەلگەن.» دەپ كورسۇتۇپ ئوتكەندىمۇ، ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىنىڭ ئوبيېكتىپ ئەمىلىيىتىنى نەزەردە تۇتقان ئىدى.

مەدەنىيەت تارىخى ئەلۋەتتە خەلقنىڭ ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان ياراتقان ماددى ۋە مەنىۋى بايلىقلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئوز ئىچىگە ئالىدىغانلىغى شۇبھىسىز. بىز پەقەت ئەنە شۇ كەڭ مەدەنىيەت بايلىغىنىڭ بىر ئۇلۇشى ھېساپلانغان بەدىئى ئەدەبىيات مىراسلىرىمىز ۋە ۋەسىقىلىرىمىزنى ئەسلىگىنىمىزدە، ئەجداتلىرىمىزنىڭ ئىجاتكارلىق روھىدىن چەكسىز ئىپتىخارلىنىمىز.

ھازىرغىچە ئىنسانىيەتنىڭ مەنىۋى بايلىغى ھېساپلىنىپ تونۇلغان يۇنانلىقلارنىڭ «ئىللىيادا» ۋە «ئودىسسىيا» سى، ھىندىلارنىڭ «ماخابخاراتا» ۋە «رامايانا» سى، ئىرانلىقلارنىڭ «شاھنامە» سى بىلەن بىر قاتاردا تۇرىدىغان «ئوغۇز نامە» ئېپوپېيىسى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى بۇددىزىم مەدەنىيىتى دەۋرىدە ياراتقان «چىستانى ئىلىگ بەگ»، «ئالتۇن يارۇغ»، «مايىترىسىمىت» قاتارلىق تەرجىمە ئەدەبىياتىدىن تارتىپ، كوك تۇرك ۋە ئۇيغۇر قاغانلىغى دەۋرىدىكى تارىخي شەخسلەرنىڭ يادنامىلىرى سۇپىتىدە ئورنىتىلغان ئورخۇن - يەنسەي «مەڭگۇ تاش» پۇتۇكلىرى، تارىخي ئەھمىيىتى، ئىلمىي

ۋە بەدىئى قىممىتى جەھەتتىن دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىدا يۇقىرى مەرتىۋىگە ئىگە ئىككى شاھانە ئەسەر — «تۈركى تىللار دىۋانى» ۋە «قۇتادغۇ بىلىگ» ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائى، پەلسەپىۋى ئىدىيىسىنىڭ داۋامى بولغان «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» داستانى قاتارلىق قىممەتلىك مەدەنىي يادىكارلىقلار ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىيات خەزىنىسىنىڭ تارىخىي ئاساسلىرىدىن ئىبارەت. شۇنداقلا ئۈزلۈكسىز تەرەققىيات نەتىجىسى بولغان خاقانىيە مىللىي مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىنىڭ مۇناسىپ ۋارىسى ئۇيغۇر تىلىنى جەۋلانغا كەلتۈرۈشتە يەنە بىر ئاجايىپ سەلتەنەتلىك گۈزەل شېئرىيەت دۇنياسىنى ئاچقان ئاتايى، سەككاكى، لۇتفى بولۇپمۇ، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ پىر - ئۇستازى سانالغان مەۋلانە ئەلشىرناۋايىنىڭ «يۈرەك تارلىرىدىن يىپ ئېشىپ» تىزغان نەزمە - داستانلىرى، پوئېتىكىنىڭ ئۈزۈلمەس دولقۇنلۇق ئېقىنىنى ھاسىل قىلىپ 17 - ئەسىردىن تاكى 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ئۆتكەن خىرقىتى، زەلىلى، نۆبىتى، گۇمنام، قەلەندەر، سەبۇرى، نىزارى، غېرىبى، موللا بىلال، تەجەللى ... قاتارلىق شائىرلارنىڭ شېئرى دىۋانلىرى ھەققەتەن ئەجداتلىرىمىز مەدەنىيەت يارىتىشتا ئۆز زېمىنىگە چۈشكەن شەرەپلىك مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلىپ، توپلانغان پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە ئورتاق كىلاسسىك ئەدەبىيات خەزىنىسى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. بىز كىلاسسىك ئەدەبىياتنىڭ بۇ ئۆچمەس سەھىپىلىرىنى ۋاراقلىغىنىمىزدا ئۇنى بارلىققا كەلتۈرگەن تەبىئى ۋە ئىجتىمائى ئاساس ئۈستىدە ئىختىيارسىز ھالدا مۇلاھىزە يۈرگۈزمەي تۇرالمايمىز.

ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدا مەلۇم ئىزچىللىق بولىدۇ. خۇددى بۈگۈنكى ئەدەبىيات ئۆتكەنكى ئەدەبىياتنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى بولغىنىغا ئوخشاش، كىلاسسىك يازما ئەدەبىياتىمۇ ئالدى بىلەن ئىنسانىيەتنىڭ ئىپتىدائى مەنىۋى پائالىيىتىگە ماس ھالدا بارلىققا كەلگەن خەلقنىڭ ئېغىز ئەدەبىيات ئەنئەنىسىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى.

بىر پۈتۈن مىللىي مەدەنىيىتىمىزگە ئوخشاش، بىزنىڭ كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزمۇ بىر دەۋردە، بىر رايوندا، مەلۇم شەخسنىڭ سۇبيېكتىپ دۇنياسىدا تاسادىپەن ئىجات ئېتىلگەن سۈنئى شەجەرە بولماستىن، بەلكى ئۇ، ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەر مابەينىدە كەڭ خەلق ئاممىسى تەرىپىدىن يارىتىلغان ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئىبارەت بۇ مۇقەددەس ئانىنىڭ سۈتىدىن ئوزۇقلىنىش ئارقىلىق ئۆسۈپ زورايغان. شۇنىڭ ئۈچۈن كىلاسسىك يازما ئەدەبىياتىمىزنىڭ تەرەققىيات ئالاھىدىلىكى ۋە مىللىي خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆگەنگەندە ۋە تەكشۈرگەندە، مۇقەررەكى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ كىلاسسىك يازما ئەدەبىياتقا بولغان تەسىرى ۋە ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت بۇ مۇھىم تېمىدىن چەتنەپ ئۆتۈشى زادى مۇمكىن ئەمەس. بۇ مەسىلىنى ئوبيېكتىپ ھالدا مۇلاھىزە قىلىش ئۈچۈن سوزنى دۇنيانىڭ ۋە ئېلىمىزنىڭ ئەدەبىيات تارىخى مەسىلىسىدىن باشلىساق، ئارتۇقچە كەتمەس.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن كىلاسسىك يازما ئەدەبىيات ھەم ئۆز ئارا پەرقلىنىق ھەم ئۆز ئارا مۇناسىۋەتلىك بولغان دىيالېكتىك بىرلىك مۇناسىۋىتىگە ئىگە. بۇ ئىككىسى بىرلىشىپ بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مەلۇم نۇقتىدا، ئەدەبىيات تارىخىنى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن يازما ئەدەبىياتنىڭ ئۆز ئارا تەسىر كۆرسىتىش ۋە بىر-بىرىنى ئىلگىرى سۈرۈش تارىخى دېيىشكىمۇ بولىدۇ.

بولۇپمۇ، يازما ئەدەبىياتنىڭ شەكىللىنىش ۋە تەرەققىي قىلىشىدا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ رولى ئىنتايىن كەڭ ۋە مۇرەككەپ بولۇپ، ئۇ بىر قاتار ئەمەلىي ۋە نەزەرىيىۋى مەسىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇڭلاشقا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن يازما ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىيات جەريانىدىكى بۇ خىل ئىنتايىن زىچ ۋە مۇرەككەپ مۇناسىۋەتنى تەتقىق قىلىش — ئۆتمۈشتىكى ۋە ھازىرقى ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىنى تېپىپ چىقىپ، سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات-سەنئەت ئىشلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ۋە گۈللەندۈرۈشتە چوڭقۇر نەزەرىيىۋى ۋە ئەمەلىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئىككى خىل ئەدەبىياتنىڭ مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلغاندا، ئالدى بىلەن مۇنداق بىر ئاساسىي نەزەرىيىنى، يەنى خەلق ئاممىسىنىڭ جەمئىيەت تارىخى ۋە مەدەنىيەت تارىخىدىكى رولى مەسىلىسىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش لازىم. چۈنكى دەل مۇشۇ مەسىلە ئۈستىدە تارىخىي ماتېرىيالىزمچىلار بىلەن تارىخىي ئىدىيالىزمچىلار ئوتتۇرىسىدا ئەزەلدىن پرىنسىپاللىق ئىختىلاپ مەۋجۇت بولۇپ، ئۇلار ئارىسىدا نەزەرىيىۋى كۈرەش ئۈزۈلۈكسىز داۋاملىشىپ كەلدى.

تارىخىي ماتېرىيالىزمچىلار ئىزچىل ھالدا، خەلق — تارىخنى ياراتقۇچىلار، شۇنداقلا يەنە مەدەنىيەت تارىخىنىڭ خوجايىنلىرى دەپ قارايدۇ. لېكىن تارىخىي ئىدىيالىزمچىلار خەلق ئاممىسىنىڭ تارىختىكى رولىنى پۈتۈنلەي نەزەردىن ساقىت قىلىپ، ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت يارىتىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى تۈپتىن ئىنكار قىلىدۇ. ھەمدە خەلقنىڭ ئېغىز ئىجادىيىتىنى زادىلا ئەدەبىيات-سەنئەت دەپ ھېسابلىمايدۇ. ئۆتمۈشتىكى فېئودال ھۆكۈمرانلىرى بىلەن دىنىي مۇتەئەسسىپ ئىدېئولوگلارنىڭ، ئەنئەنىۋى قاراشلىرى ئەنە شۇنداق بولۇپ كەلگەن. ئۇلارنىڭ نەزىرىدە «ئەقلىي ئەمگەك قىلغۇچىلار ئىدارە قىلىنغۇچىلار، جىسمانىي ئەمگەك قىلغۇچىلار ئىدارە قىلىنغۇچىلار»① بولۇپ ئەدەبىيات-سەنئەت ئىجادىيىتى ئازساندىكى يۇقۇرى قاتلام كىشىلىرى ۋە «قابىلىيەتلىك» ئەدىپلەر شۇغۇللىنىدىغان نازاكەتلىك ئىشمىش؛ بۇنىڭ ئەكسىچە، ئەمگەكچى خەلق پەقەت ماددىي ئىشلەپچىقىرىش بويۇملىرى بىلەن يۇقۇرى تەبىقىنى قامدايدىغان تەبىئىي «قۇللار» بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئەدەبىيات-سەنئەت گۈلزارلىقىغا كىرىش ئىقتىدارى يوقمىش. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار "خەلقنى نادانلىقتا قالدۇرۇش، ئىلىم-مەرىپەتتىن چەتتە قالدۇرۇش" سىياسىتىنى بەلگىلەپ،

خەلقنىڭ ئۆزلىرىنىڭ كوللېكتىپ سەنئەت ئىقتىدارىنى راۋاجلاندۇرۇشىغا پۈتۈنلەي چەك قويىدۇ. بۇرژۇئا جەمئىيەتشۇناسلىقى ۋە تارىخشۇناسلىقىدا بولسا، فېئودالىزم تېئولوگلىرى تەرىپىدىن بازارغا سېلىنغان يوقۇرقىدەك غەلىتە سەپسەتىگە ئاز - تولا رەڭ بېرىلىپ، قانداقتۇ «تارىخنى قەھرىمانلار ياراتقان» دېگەن ئىدىيالىستىك پىكىر ئېقىمى تېخىمۇ كەڭ تارقالغان بولۇپ، ئۇلار دۇنيا تارىخىنى پەقەتلا ئايرىم ساندىكى نۇقۇل ئەرباپلارغا، شەخسى قەھرىمانلارغا، يولباشچىلارغا باغلاپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنى پاسسىپ كۈچ دەپ قارايدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئەمەلىيەت جەھەتتە شەخس بىلەن كوللېكتىپنىڭ كۈچىنى، خەلقنىڭ سەنئەتى بىلەن يازغۇچىلارنىڭ يازما ئىجادىيىتىنى قارىمۇ - قارشى قىلىپ قويىدۇ. بۇرژۇئا پەيلوسوپى نىيسەيگىنىڭ قىپ يالىڭاچ ھالدا: «بۈگۈنكى كۈندە، كىشىلەر تالانت گۈلتاجىسىنى ئاممىنىڭ تاقىر بېشىغا قوندۇرۇپ قويغانلىقى پەلسەپىدىن خەۋىرى بولمىغان كورۇمسىز ئاممىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ھەقىقەتەن ئەزەلدىن كۆرۈلۈپ باقمىغان غەلىتە ئامەتتۇر» ② - دەپ بىلجىرلايدۇ.

بۇرژۇئازىيىنىڭ مۇشۇنداق غەلىتە بىلجىرلاشلىرىغا قارىمۇ - قارشى ھالدا ئەينى ۋاقىتتا ماكسىم گوركى مۇنداق دېگەن ئىدى: „ئەمگەكچى خەلق تارىخنى ياراتتى، لېكىن ئۇلار تارىخنى يېزىپ قالدۇرۇشنى بىلمەي، تارىخنى يازىدىغانلار باشقا بىر سىنىپنىڭ ئۇلارغا ئوچلۇق قىلىدىغان ئادەملىرى بولدى. بۇ ئىنتايىن ئاددىي سەۋەپتىن تارىخنى ياراتقان، قارا ئىش قىلىدىغان ئىشچىلار تارىخى كىتاپلاردا بەزى ۋاقىتلاردا ئېغىزغا ئېلىنغان بولسىمۇ، ئەمما يالغۇزلا „ئىسيانچى“، „ياخشىسى“ ئادەملەرنىڭ خاتىرجەم تۇرمۇش ئۆتكۈزۈشىگە توسقۇنلۇق قىلغۇچى بۇزغۇنچى دەپ قارالدى. ماددى مەدەنىيەتنى ياراتقۇچى دېخانلار بىلەن ئىشچىلار تارىخ سەھىپىسىدە مەۋجۇت بولالمىدى.» ③

تارىخىي ماتېرىيالىزم: خەلق، پەقەت خەلقلا دۇنيا تارىخىنى ياراتقۇچى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ، - دەپ قارايدۇ. ماركس بىلەن ئېنگېلس ئۆزىنىڭ گېنىيال ئەسىرى «كاپىتال» دا، جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ھالقىسى بولغان ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە تەرەققىياتىنى ھەقىقى ئىگەللىگەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچى خەلق ئىكەنلىكىنى كورسىتىدۇ. مانا بۇ بىزگە خەلق ئاممىسىنىڭ جەمئىيەت تارىخى ۋە مەدەنىيەت تارىخىدىكى مۇھىم رولىنى چوڭقۇر تونۇپ يېتىشىمىزنىڭ ئاساسى. ھەقىقەتەن، ماكسىم گوركىي ئېيتقاندەك: „خەلق پەقەت بارلىق ماددى بايلىقلارنى ياراتقۇچى كۈچلا ئەمەس، بەلكى ئۇ بىردىن - بىر پۈتمەس - تۈگمەس مەنىۋى بايلىق مەنبىئى، مەيلى ۋاقىت جەھەتتىن بولسۇن، ياكى گۈزەللىك ۋە ئىجادىي دانىشمەنلىك جەھەتتىن بولسۇن، خەلق ئومۇمەن بىرىنچى پەيلاسوپ ۋە شائىردۇر. ئۇلارنىڭ ئىجات قىلغان ئۇلۇق ئەسەرلىرى دۇنيادىكى بارلىق تىراگېدىيە ۋە ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ بۈيۈك تىراگېدىيە بولغان پۈتۈن دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىدىن ئىبارەت.“ ④ گوركىي يەنە: „خەلقنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى يازما

ئەدەبىياتنىڭ ئاساسى ۋە سۈت ئانىسى»، دەپ كۆرسەتكەن ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى خەلق پەقەت ماددى بايلىقلارنىڭ ياراتقۇچىسى بولۇپلا قالماستىن، شۇنداقلا، يەنە مەنىۋى بايلىقلارنىڭمۇ ئىجاتچىسى ۋە مەدەنىيەت تارىخىنىڭ ھەقىقى ئىگىسى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. مانا بۇ، بىزنىڭ يازغۇچىلارنىڭ يازما ئىجادىيىتى بىلەن خەلق ئاممىسى كوللېكتىپ ئىجادىيىتىنىڭ (ئوچۇغراق ئېيتقاندا، يازما ئەدەبىيات بىلەن ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ) مۇناسىۋىتىنى توغرا چۈشىنىشىمىزدىكى ئاساسىي پىرىنسىپ.

خەلقنىڭ ئېغىز ئىجادىيىتى بىلەن يازما ئىجادىيەتتىن ئىبارەت ئىككى خىل ئەدەبىيات ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت سىنىپىي كۈرەشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئوخشىمىغان تارىخىي دەۋرلەردە ئوخشىمىغان شەكىل بىلەن ئىپادىلىنىدۇ ۋە رول ئوينايدۇ.

سىنىپىي جەمئىيەتكىچە بولغان ئارىلىقتا، ئېغىز ئەدەبىياتى ئىپتىدائى جەمئىيەتنىڭ ئومۇمى خەلق ئەدەبىياتى بولۇپ، ئۇ ئەدەبىياتنىڭ بىردىن - بىر شەكلى ئىدى. ئۇ كېيىنچە شۇ خەلقنىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى بىر قەدەر تاكامىللاشقان ئەدەبىياتنىڭ تورەلمىسى ۋە ئەجداتى بولۇپ قالدى.

ماددى ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسىنىڭ يۇقۇرى كۆتىرىلىشى نەتىجىسىدە باشلانغۇچ ئورۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ يىمىرىلىشى ۋە سىنىپىنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئەگىشىپ، جەمئىيەتتە تەكرار ئىش تەقسىماتى پەيدا بولدى. ئەنە شۇ تەكرار ئىش تەقسىماتىنىڭ نەتىجىسىدە «ئەركىن كىشىلەر بىلەن قۇللار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقتىن باشقا، يەنە بايلار بىلەن كەمبەغەللەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرق بارلىققا كەلدى. يېڭى ئىش تەقسىماتىغا ئەگىشىپ، جەمئىيەتتە يېڭى سىنىپىي تەركىپ پەيدا بولدى»⑤ سىنىپىنىڭ پەيدا بولىشىغا ئەگىشىپ، ئەدەبىياتمۇ ئاساسىي جەھەتتىن ئىككى سىنىپىنىڭ قارىمۇ - قارشى ئەدەبىياتى بولۇپ بۆلۈندى. تارىخىي نۇقتىدىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بىر قەدەر مۇرەككەپ، گەرچە ئەدەبىياتتا ئەكس ئېتىلگەن ئىككى خىل ئوخشىمىغان سىنىپلارنىڭ تۇرمۇشى ئەدەبىياتنىڭ تارقىلىش ئۇسۇلى (ئېغىز ياكى يازما ئارقىلىق) جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن يازما ئەدەبىيات ئوخشاش بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئۆز ئارا بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسىتىشتىن خالى بولالمايدۇ. ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسىدىن سۆز ئاچىدىغان بولساق، مەيلى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ياكى يازما ئەدەبىيات بولسۇن، ھەر ئىككىسىلا تارىخىي شارائىتنىڭ ھەر خىل چەكلىمىلىرىگە بەرداشلىق بېرىپ، ئىپتىدائى جەمئىيەتكە تەئەللۇق بولغان ئومۇمخەلق مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلدى. بولۇپمۇ، سىنىپىي جەمئىيەتنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ كەسپىي يازغۇچىلىرى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرىگە تېخىمۇ چوڭقۇر ئۇچرىغان. يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا، گەرچە ھەرقايسى سىنىپلارنىڭ ئىجتىمائى ئورنى ۋە مەيدانى ئوخشاش بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئەدەبىياتى ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئوبيېكتىپ رېئاللىقنى ئەكس ئەتتۈرگەن ھەمدە ھەممىسىلا تىل ئارقىلىق ئىپادە قىلىنغان.

گەرچە تىل تەرەققىياتى جەريانىدا ئەدەبىي تىل بىلەن ئېغىز تىلى ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى چوڭ پەرق پەيدا بولسىمۇ، لېكىن باشتىن - ئاخىر يېزىق تىلى بىلەن ئېغىز تىلىنىڭ قان - قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، ئەلۋەتتە. ئەدەبىيات تارىخىدا يەنە شۇنداق ئەھۋاللارمۇ مەۋجۇتكى، سىنىپىي جەمىيەت تارىخىدا بىر قىسىم تەرەققىپەرۋەر يازغۇچىلار (كېلىپ چىقىشى ھۆكۈمران سىنىپلارغا تەئەللۇق بولسىمۇ) ئوبيېكتىپ رېئاللىقنى ئوخشىمىغان دەرىجىدە چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ، ھامان خەلق تۇرمۇشىدىكى بەزى دەرت - ئەلەملەرنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، خەلق ئاممىسىغا چوڭقۇر ھېسداشلىق قىلىدۇ. شۇنداقلا ئاكتىپ ھالدا، تەشەببۇسكارلىق بىلەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئوزۇقلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ، خەلقنىڭ ئېغىز ئەدەبىيات - سەنئىتى تەبىئىي ھالدا كىلاسسىك يازما ئەدەبىياتقا قارىتا ھەرقايسى تەرەپلەردىن غايەت زور تەسىر كۆرسىتىدۇ ۋە يازما ئەدەبىياتقا ھوسۇن قوشۇپ، ئۇنىڭ ئاۋام خەلق قەلبىدە يىلتىز سۇرۇشىگە تۈرتكە بولىدۇ.

مەلۇمكى، ئەدەبىيات - ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ئىنكاسى، خەلق تۇرمۇشى بولسا پۈتكۈل ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ پۈتمەس - تۈگىمەس مەنبەئى. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، خەلقنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى يالغۇز خەلق تۇرمۇشىدىكى تەبىئىي ھالەتلەرگە نىسبەتەن زىچ يېقىنلاشقان نەرسە بولۇپ قالماستىن، شۇنداقلا يەنە، ئەڭ گۈزەل سەنئەت بويۇمى بولۇپ يازغۇچىلارنى يېتىشتۈرىدىغان تەربىيىچى ئانىدۇر. شۇ سەۋەپتىن يازغۇچىلارنىڭ ئەقىل - پاراسىتى ۋە ئىلھام مەنبەئى تېگى - تەكتىدىن ئالغاندا خەلق تۇرمۇشى ھەمدە خەلقنىڭ ئىجادىيىتىدە ساقلىنىدۇ.

ئۇزاق ئەسىرلىك ئىجادىيەت ئەمەلىيىتىدىن قارىغاندا، خەلق ئاممىسى ئۇزاق يىللار مابەينىدە ياراتقان تىل گۆھەرلىرىنى ئەڭ گۈزەل مىسرالارغا تىزىپ ئۇنى يازغۇچىلارغا بەخش ئەتتى؛ خەلق ئىجات قىلغان ئۆزلىرىنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى ھەر-خىل تۈر ۋە ژانىرلىرى بىلەن يازما ئەدەبىياتقا جانلىق ئىجادىيەت شەكىللىرىنى تەييارلاپ بەردى؛ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ كۆپ خىل تېمىلىرى ۋە مول ئىدىيىۋى مەزمۇنلىرى يازغۇچىلارنى چەكسىز، كەڭ تېما ۋە ۋەقەلىكلەر بىلەن تەمىنلىدى. ئەڭ مۇھىمى خەلقنىڭ بېسىپ ئۆتكەن تارىخىي سەپەرلىرىگە ماس ھالدا، ئۆزلىرىنىڭ ئېغىز ئىجادىيىتىدە «مەڭگۈ گۈزەللىك» كە ئىگە بولغان ھەر خىل قەھرىمان ئوبرازلارنى يارىتىش ئارقىلىق، يازغۇچىلار ئىجادىيىتىدە ئاتاغلىق دۇنياۋى تىپىك ئوبرازلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە قىممەتلىك ئاساس سېلىپ بەردى؛ خەلق ئۆزلىرىنىڭ ئىجادىيىتىدە نامايان قىلغان كەڭ تەسەۋۋۇر ۋە چوڭقۇر تەپەككۇر ئىقتىدارى بىلەن يازغۇچىلار ئەدەبىياتىنىڭ تەساۋۋۇر كۈچىنى قانائەتلەندۈردى. قىسقىسى، خۇددى يولداش گومورو ئېيتقاندەك، «جۇڭگو ئەدەبىياتىنىڭ تارىخىنى ئەسكە ئالساق، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئەدەبىي مىراسلىرى ئىچىدە ئەڭ ئاساسلىق، جانلىق ۋە مول بولغىنى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ياكى

پىششىقلاپ ئىشلەنگەن خەلقنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرى ئىكەنلىكىنى بايقايمىز.»⑥ مانا بۇ ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات تەرەققىيات تارىخى ئۈچۈن ئورتاق بولغان قانۇنىيەتتۇر.

تۆۋەندە، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ كىلاسسىك يازما ئەدەبىياتقا بولغان تەسىرىنى بىر قانچە تەرەپلەردىن تەكشۈرۈپ ئۆتەيلى.

بىرىنچى، تېما ۋە ئىدىيىۋى مەزمۇن جەھەتتە

دۇنيانىڭ كىلاسسىك ئەدەبىيات مىراسلىرى ئىچىدە، ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى رېئالىزىم ۋە ئاكتىپ رومانتىزىم روھىغا ئىگە بولغان يازغۇچىلار شۇنىڭ ئۈچۈن سەنئەتتە ئۇلۇق نەتىجىلەرگە ئېرىشەلىدىكى، ئۇلار ئۆز ئىجادىيىتىدە تېما ۋە ئىدىيىۋى مەزمۇن جەھەتلەردە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مول خەلقچىللىقىنى ئاكتىپ قوبۇل قىلىپ، خەلقنىڭ ئارزۇ - غايىلىرىنى ئىپادىلىدى. مىلادىدىن تەخمىنەن 8 - 12 ئەسىرلەر بۇرۇن ياشىغان يۇناننىڭ ئەما شائىرى گومىرنىڭ «ئىللىادا» ۋە «ئودىسسېيا» داستانلىرى گىرېك ئىپتىدائىي ئەپسانە - رىۋايەتلىرىنىڭ تېمىسى ئاساسىدا ئىجات قىلىنغان.

«ئىللىادا» ناملىق داستاندا، دەل يۇناندىكى ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ يىمىرىلىشكە باشلىغانلىقى ۋە قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ زامانىنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتى بولۇپ شەكىللىنىۋاتقانلىقى، بۇ دەۋرنىڭ يۇنان تارىخىدىكى «قەھرىمانلىق دەۋرى» دەپ ئاتالغانلىقى ۋە شۇ سەۋەبتىن گىرېكلارنىڭ شۇ زامانلاردا ترويا⑦غا يۈرۈش قىلغانلىقىمۇ، دەل ئېنگېلس ئېيتقاندەك، «قۇرۇغلۇق، دېڭىز قاراقچىلىق ۋە بۇلاڭچىلىق قىلىش يولىدىكى بىر قېتىملىق ئۇرۇش»⑧ بولغانلىقى تەسۋىرلەنگەن.

«ئودىسسېيا» داستانىدىمۇ ئەنە شۇ «ئىللىادا» داستانىدا تەسۋىرلەنگەن «ترويا ئۇرۇشى» توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرنىڭ يەنە بىر قىسمى ئەكس ئەتكەن. يەنى يۇنان ئۇرۇقداشلار جەمئىيىتى يىمىرىلىش ئالدىدا تۇرغان چاغدا ئۇرۇق ئاقساقىلى ئودىسسېيانىڭ «ترويا ئۇرۇشى» تۈگىگەندىن كېيىن يۇرتىغا (يۇنانغا) قايتىپ كېلىۋېتىپ ئون يىل سەرسان بولۇپ يۈرگەنلىكى تەسۋىرلەنگەن.⑨

قىسقىسى «ئىللىادا» ۋە «ئودىسسېيا» داستانلىرى، شۇنىڭدەك يۇنان شائىرى ھېسىئود يازغان «خۇدالارشەجەرىسى» — يۇنان ئەپسانىلىرى ۋە رىۋايەتلىرىنىڭ يىغىندىسى، ھازىرغىچە تارقىلىپ كەلگەن نورغۇنلىغان يۇنان ئەپسانە - رىۋايەتلىرىنىڭ ھەممىسى ئەنە شۇ ئەسەرلەر ئارقىلىق يېتىپ كەلگەن. قەدىمقى يۇنان تىراگېدىيىچىلىرىدىن ئائىسخىلوس (مىلادىدىن ئىلگىرى 525 ؟ - 456)، سوفوكلېس (مىلادىدىن 496 - 406) ئېۋرىپىدىسلار (مىلادىدىن ئىلگىرى 485؟ - 406 يىللار) نىڭ ئەسەرلىرىدە يۇنان ئەپسانىلىرى ۋە رىۋايەتلىرى ئاساسىي تېما قىلىنغان. نەپىس سەنئەت جەھەتتە قەدىمقى يۇناندىكى ھەيكەلتاراشلىق، لوڭقىغا رەسىم چۈشۈرۈش ئىشلىرىدا شۇنىڭدەك رەسىمنىڭ فىبو-

داللىق دەۋرىدە تاملارغا رەسىم سىزىش ئىشلىرىدىمۇ پۈتۈنلەي دېگەندەك يۇنان ئەپسانىلىرىدىكى ھېكايىلار ئاساسىي تېما قىلىنغان. ھەقىقەتەن ماركس كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك: „يۇنان ئەپسانىلىرى يۇنان سەنئىتىنىڭ قورال ئامبىرى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭ تۇپرىقى „⑩ دىن ئىبارەت بولغان.

ئېلىمىزنىڭ كىلاسسىك ئەدەبىي مىراسلىرى ئىچىدىمۇ بۇنداق ئەمەلىي مىساللار كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇنىڭدىن 2000 يىل ئىلگىرى ياشىغان ئېلىمىزنىڭ تۇنجى ئۇلۇغ شائىرى چۈي يۈەننىڭ «9 نەزىم»، «تەڭرىگە سوئال»، «جۇدالىق زارى»، «9 نىزام»، «جۇيزىگە مەدھىيە» قاتارلىق ئەسەرلىرى شۇ دەۋرلەردىكى خەلقنىڭ قوشاقلىرى ۋە ئەپسانىلىرىنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇر ئۇچرىغان. بولۇپمۇ «9 نەزىم» بىلەن «تەڭرىگە سوئال» خەلق قوشاقلىرىنىڭ تېمىسىنى بىۋاستە قوبۇل قىلغان. كېيىنكى خەن دەۋرىدىكى ۋاڭيىنىڭ كىتاۋىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «9 نەزىم» نى چۈي يۈەن يازغان. قەدىمقى چۇ دۆلىتىنىڭ پايتەختى خەن يىڭ شەھىرى يۈەنجاڭ دەرياسى بىلەن شياڭجياڭ دەرياسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولۇپ، ئۇيەردىكىلەرنىڭ جىنغا چوقۇنىدىغان ۋە ئىبادەتخانا ياساشنى ياخشى كۆرىدىغان ئۆرپ - ئادەتلىرى بولغان. ھەرقېتىم ئەرۋاھلار ئۈچۈن نەزىر قىلغاندا، داقا - دۇمباق چېلىشىپ، ئۇسسۇل ئوينىشىدىكەن. چۈي يۈەن سۈرگۈن قىلىنغاندىن كېيىن بۇ يەرگە كەلگەن. ئۇ پۇقرالارنىڭ ئەرۋاھلار روھىغا ئاتاپ قىلغان نەزىر قىلىش مۇراسىملىرىدا، ئۇلارنىڭ ناخشا - مۇزىكىلىرىنى ئاڭلاپ، ئۇسسۇللىرىنى كۆرگەن. ئۇلارنىڭ ناخشىلىرىنىڭ سۆزلىرى قوپاللىراق بولغانلىقتىن، ئۇنى ئىسلاھ قىلىپ، ئۇلارغا «9 نەزىم» نى تۈزۈپ بەرگەن. «تەڭرىگە سوئال» دېگەن ئەسەرنى بولسا چۇ دۆلىتىدىكى ئىبادەتخانىلارنىڭ تام سىزمىلىرىغا ئاساسەن ئىجات قىلغان. بۇ شېئىرنىڭ 370 نەچچە مىسراسىدا يۈزدىن ئارتۇق سوئال ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، بۇ سوئاللار ناھايىتى نۇرغۇن ئەپسانىۋى ماتېرىياللارغا چېتىلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئەسەر ئىدىيىۋى مەزمۇن جەھەتتىن ئەينى ۋاقىتتىكى مەدەنىيەتنىڭ ئەڭ يۇقۇرى سەۋىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن.

دېمەك، „چۈي يۈەننىڭ شېئىرى ئەسەرلىرىدىكى تېما ۋە ئىدىيىۋى مەزمۇنلارنى ئۈزگانىك ھالدا ئۆز ئارا بىرلەشتۈرگەندە، ئۇ ئېلىمىزنىڭ قەدىمقى زامان ئەپسانىلىرىنىڭ خەزىنىسى ۋە مۇھىم تارىخى ماتېرىياللار موزېيخانىسى بولۇشى مۇمكىن„ ⑪

ئىدىيىۋى مەزمۇن جەھەتتىن چۈي يۈەن بىۋاستە ھالدا خەلقنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى خەلقچىللىق ۋە رېئالىزىملىق روھىنى ئۆز ئىجادىيىتىگە ئۆزلەشتۈردى ۋە يېتەكچى قىلدى. ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىكى يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھ، روشەن سىياسىي خاھىش، گۇمانىزىملىق ئىدىيە كېيىنكى ئەسىرلەردە ياشىغان يازغۇچى - شائىرلارنىڭ خەلقنىڭ ئېغىز ئىجادىيىتىنى ئۆگىنىشى ئۈچۈن ئەڭ دەسلەپكى پارلاق ئۈلگە بولدى.

خەن، ۋېي، ئالتە سۇلالە دەۋرىدىكى «يۆفۇ قوشاقلىرى»⑫ نىڭ كىلاسسىك يازما ئەدەبىياتقا بولغان تەسىرى ئاساسەن گۈللەنگەن تاڭ دەۋرى ۋە ئوتتۇرا تاڭدىن

ئىبارەت ئىككى دەۋردە روشەن ئىپادىلىنىدۇ. ئەنە شۇ «يۈيفۇ قۇشاقلىرى»نىڭ بىۋاسىتە تەسىرى (تېما ۋە ئىدىيىۋى مەزمۇن تەرەپتىن) ۋە يېتىشتۈرۈشى نەتىجىسىدە تاڭ دەۋرى ئەدەبىياتىنىڭ پېشۋالىرىدىن لى بەي (مىلادى 701 - 762 - يىللار)، دۇفۇ (مىلادى 712 - 770 - يىللار)، بەي جۈيىي (772 - 846 - يىللار) قاتارلىق شاھانە شائىرلار مەيدانغا كەلگەنلىكتىن، بۇ دەۋر ئېلىمىزنىڭ شېئىرىيەت تارىخىدا «ئالتۇن دەۋر» دېگەن شۆھرەت بىلەن دۇنياغا ئۆزىنى نامايان قىلدى.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئۇلۇغ تېمىسىدىن پايدىلىنىپ ئىجات ئېتىلگەن شېئىرى ئەسەرلەردىن باشقا، يەنە ئېلىمىز ئەدەبىيات تارىخىدا ئەشۇ خىل ئۇسۇل بىلەن بارلىققا كەلگەن سەھنە ئەسەرلىرى، رومان - قىسسىلەرمۇ ئاز ئەمەس، ھەممىمىزگە تونۇش بولغان پۇسۇڭلىڭنىڭ «لياۋجەي رىۋايەتلىرى» ناملىق مەشھۇر قىسسىسى ئاساسەن خەلق ئارىسىدىكى رىۋايەتلەرنى ئۆزىگە تېما قىلغان. بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئىچىدىكى 100 دىن ئارتۇق ھېكايىلەر پۈتۈنلەي دېگۈدەك خەلق ئەپسانە - رىۋايەتلىرىنىڭ پىششىقلىنىپ ئىشلىنىشىدىن ئىبارەت.

ئۇنىڭدىن باشقا «غەرپكە ساياھەت»، «سۇ بويىدا»، «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» كە ئوخشاش داڭدار رومانلار خەلق ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقان ئەپسانە - رىۋايەتلەرنى ئۆزىگە ماتېرىيال قىلغاندىن تاشقىرى، تېما ۋە ئىدىيىۋى مەزمۇن جەھەتتىن ئېلىمىزنىڭ خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىدە ئورگىناللىقتا ئىچىگە بولغان مەزمۇنلارغا ئىجادىي ۋارىسلىق قىلغانلىقىنى تەپسىلىي سۆزلىمىسەكمۇ، بۇ كىتاپخانلارغا بىر قەدەر ئايدىڭ.

ئەمدى ئىزاھلىماقچى بولغان ئاساسىي تېمىغا كەلسەك، ۋەتەن ئەدەبىياتىنىڭ ئايرىلماس تەركىبىي بولغان ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىمۇ يۇقۇرقى قانۇنىيەتلەردىن زادى مۇستەسنا ئەمەس.

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى ئۇنىڭ خەلقچىللىققا ئىگە بولغانلىقى ۋە باشتىن - ئاخىر قويۇق رېئالىزىملىق روھ بىلەن رومانتىزىملىق غايىنى ئۆزىگە سىڭدۈرگەنلىكىدىن ئىبارەت. بۇنىڭ ئىجتىمائىي مەنبەسىنى مۇلاھىزە قىلغاندا، شۈبھىسىزكى، ئۇ ئىزچىل ھالدا باي ۋە گۈزەل بولغان ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تېمىسىغا ۋە ئىدىيىۋى مەزمۇنىغا ئىجادىي ۋارىسلىق قىلغانلىقىدىن ئايرىلمايدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ يازما ئەدەبىيات تارىخى زادى قايسى ئەسىردىن باشلىنىدىغانلىقى ھەققىدە ھازىرغىچە دۇنيا تۈركولوگلىرىنىڭ قارىشى بىردەك ئەمەس. تۈركىي خەلقلەر (بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار) ئىلمىي پىسخولوگىيە جەھەتتە، كونىلىقتا مەھكەم يېپىشىۋالمايدىغان، يېڭىلىقنى تېز قوبۇل قىلىدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە. شۇ سەۋەپتىن ئۇيغۇرلار ئۆز تارىخىدا قەدىمقى تۈركىي (رونىك) يېزىقى، سوغدى يېزىقى، مانى يېزىقى، توخار يېزىقى، قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى، خەنزۇ يېزىقى، ئەرەپ ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى قاتارلىق كۆپ خىل يېزىق قوللانغان. جۈملىدىن دىنىي ئېتىقات جەھەتتىمۇ شامان دىنى،

مانى دىنى، زارائاستىر (ئاتەشپەرەسلىك) دىنى، بۇددا دىنى، نىستورىيان (خىرىستىيان دىنى-نىڭ بىر مەزھىپى)، ئىسلام دىنىغا ئوخشاش كۆپلىگەن دىنىي قاراشلارنىڭ ئىسكەنجىسىدە بولۇپ كەلگەن. كۆپ خىل يېزىق ۋە كۆپ خىل دىنىي ئېتىقاد ئۇيغۇر ئىدىئولوگىيىلىك پىكىر قىلىش (تارىخنى بەلگىلىك دەرىجىدە ئالغا يۈكسەلدۈرۈشتە تۈرتكىلىك رول ئوينى-غان بولسىمۇ، لېكىن قەدىمقى يېزىق مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كېلىشىدە ياكى ساقلىنىشىدا) ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىنىڭ ئىزچىللىق مەسىلىسىدە ئېغىر چېكىنىش پەيدا قىلدى. ئەنە شۇ سەۋەبتىن، قەدىمقى دەۋرگە خاس (ئادەتتە خىرونولوگىيە پرىنسىپى بويىچە مىلادىدىن ئىلگىرىكى 6 - ئەسىردىن مىلادى 7 - ئەسىرگىچە بولغان دەۋر — قەدىمقى دەۋر ھېسابلىنىدۇ) يازما مەنبەلەر بىزدە ناھايىتى كەم تېپىلىدۇ. ئورخۇن «مەڭگۈ تاش» يازما يادىكار-لىقلىرى ۋە «تۇرپان تېكىستلىرى» دەپ ئومۇمى نام بىلەن ئاتالغان ھەر خىل مەز-مۇندىكى يازما ۋەسىقىلەر بىزنى ھېساپقا ئالمىغاندا، 10 - ئەسىردىن ئىلگىرىكى يازما مەنبەلەر ۋە ماددى، مەنىۋى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن بىزگە مەلۇم بولغان ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ كۆپچىلىكى دىنىي تەرجىمە ئەدەبىياتى بولۇپ، شامان، بۇددا، مانى، نىستو-رىيان، زارو ئاستىر دىنى چۈشەنچىلىرى بىلەن باغلىق بولغان «خىرىستىيان دىنىنىڭ كىتاپلىرى، مانى دىنىنىڭ دۇئالىرى ۋە دۇرۇت - مۇناجاتلىرى، بولۇپمۇ بۇددا نوم-سۇترالىرى بۇ چاققىچە تېپىلغان ماتېرىياللارنىڭ كۆپ سانىنى تەشكىل قىلىدۇ⑬. لې-كىن ياقا تىللاردىن (بولۇپمۇ ئەنەتكەك تىلىدىن) تەرجىمە قىلىنغان كىتاپلاردىكى ۋە-قەلەر، رىۋايەت - قىسسىلەر ئۇيغۇر مۇھىتىغا سىڭدۈرۈلگەندە، ناھايىتى تەبىئىي ھالدا ئەشۇ خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش ئالاھىدىلىكى ۋە ئىدىئولوگىيىلىك قاراشلىرى بىلەن سوغۇرۇلۇپ، ئۇيغۇر كىلاسسىك يازما ئەدەبىياتىنىڭ ئايرىلماس تەركىبىي قىسمىغا ئايلى-نىپ كەتتى. بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، قەدىمقى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا فولكلور ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلەپ كەلگەن. شۇ سەۋەبتىن ئىپتىدائىي ئەپسانە — ئاساتىرلار ئەدەبىياتى بىلەن ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخى ئورگانىك يوسۇندا بىرىكىپ كەتكەن.

9 - ئەسىردىن باشلاپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي ھاياتىدا كۆرۈنەر-لىك بۇرۇلۇش پەيدا بولدى. ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي تەرەققىيات بىر مەزگىل ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي بوھران ئىچىدە قالغان ئۇيغۇر يازما مەدەنىيەت تارىخىنى يېڭى باسقۇچقا ئېلىپ كىردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر يازما ئەدەبىيات تارىخىدا بىر قەدەر سىستېمىلاش-قان ۋە تاكامۇللاشقان دۇنياۋى ئەدەبىيات دەۋرى باشلىنىپ، «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «قۇتادغۇ بىلىك»، «ئەتەبەتۇلھەقايىق» قاتارلىق بىر - بىرىگە ئۇلاشقان قىممەتلىك ئەسەرلەر يارىتىلىپ، شەرق مەدەنىيىتىنىڭ خەزىنىسىگە قوشۇلدى، ئۇلارنىڭ ئومۇمى تەرەققىيات ئالاھىدىلىكىنى مۇھاكىمە قىلىدىغان بولساق، ئۇ ئۆزۈلمەس دولقۇندەك

ئىزچىللىقىغا ۋە ئورگىناللىقىغا ئىگە بولغان ئۇيغۇر ئېغىز ئەدەبىياتىدىن مول ماتېرىيال ئالغانلىقى ۋە ئۇنىڭ (رېئالىزملىق ۋە ئاكتىپ رومانتىزملىق روھىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇيغۇر ئىدېئولوگىيىلىك پىكىر قىلىش ئەنئەنىسىنى بەدىئىي ئەدەبىيات شەكلى بىلەن تېخىمۇ سىستېمىلاشتۇرغانلىقى ۋە راۋاجلاندۇرغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلىمىز.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» بىلەن «قۇتادغۇ بىلىگ» داستانىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئەلۋەتتە ھەر خىل ئىجتىمائىي ئامىللارغا باغلىق؛ ئوبيېكتىپ جەھەتتىن ئالغاندا، دۇنيادىكى بارلىق ئىستېداتلىق يازغۇچىلارغا ئوخشاش مەھمۇت قەشقەرى بىلەن خاقانىيە ئۆلكىسىدىن ھاجى يۈسۈپ (يۈسۈپ خاس ھاجىپ) نىڭ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تېما ۋە ئىدىيىۋى مەزمۇن جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرىنى قېتىرقىنىپ ئۆگەنگەنلىكى ۋە ئۆزلەشتۈرگەنلىكى، ئۆز خەلقىنىڭ ئېغىز ئىجادىيەتلىرى ئارقىلىق ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان ئىزچىل داۋاملاشقان بەدىئىي ئەدەبىيات غايىلىرى ۋە ئېستېتىكىلىق قاراشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنىڭ جەۋھەرلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ ئىجادىيىتىگە چوڭقۇر سىڭدۈرگەنلىكى ھەمدە ئۆز دەۋرىنىڭ مەرىپەتپەرۋەرلىك پىكىر ئېقىمى قاتارلىقلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» گەرچە دۇنيادىكى سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق توغرىسىدىكى دەسلەپكى دەستۇرلاردىن بولسىمۇ، ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ ئىلمىي قامۇسى ئارقىلىق پۈتكۈل ئىجتىمائىي فورماتسىيىنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىگە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ كۆرسەتكەن مۇقەررەر تەسىرىنى ئىسپاتلاپ بەردى. ئالىم مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان» نى تۈزۈشتىن بۇرۇن پۈتكۈل «خاقانىيە» ئۆلكىسىنى (جۈملىدىن قەشقەرىيە، ئىلى، يەتتەسۇ ۋە ئىسسىق كۆل بويلىرىنى)، قىرغىز، تاتار دالىلىرىنى، بۇلغار - قىپچاق سەھرالىرىنى، شەرقىي ئۇيغۇر شەھەرلىرىنى، ئارغۇ - ئوغۇز يېزىلىرىنى، دوغلات (دولۇن) ۋادىلىرىنى... كېزىپ ئون نەچچە يىللىق ئەمەلىي تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى ئۇلۇس - ئايماقلارنىڭ تىللىرى بىلەن ئىنچىكىلەپ تونۇشتى؛ تۈرلۈك تىل پاكىتلىرىنى، شېئىر - قوشاقلىرىنى، ماقال - تەمسىللىرىنى، ھېكمەتلىك سۆز - ئىبارىلىرىنى، تارىخىي قىممىتى بار ئەپسانە - رىۋايەتلىرىنى ...... توپلىدى ۋە ئۇنىڭ خېلى كۆپ قىسمىنى «دىۋان» دا تۈركىي تىللارنى ئىزاھلاش ئېھتىياجى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇردى. («دىۋان» غا 300 پارچىدىن ئارتۇق ھەر خىل تېمىدىكى خەلق قوشاقلىرى، 200 دىن ئارتۇق پەلسەپىۋى ئەھمىيەتلىك ماقال - تەمسىللەر ۋە ھېكمەتلىك ئىبارىلەر، تۈركىي خەلقلەر تارىخىغا ئائىت 10 نەچچە پارچە ئەپسانە - رىۋايەتلەر كىرگۈزۈلگەن.) بىز پەقەت ئەنە شۇ «دىۋان» دا خاتىرىلەنگەن ئەدەبىي پارچىلار ئارقىلىق ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى پارلاق ئۈلگىلىرى بىلەن تونۇشۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگىمىز. مۇشۇ نۇقتىدا ئۇلۇق ئالىم مەھمۇت قەشقەرىنى دۇنيا مەدەنىيەت

تارىخىدا خەلقىمىز ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش، رەتلەش ۋە تەتقىق قىلىشنىڭ زۆرۈرىيىتىنى خېلى بۇرۇنلا چۈشەنگەن ۋە ئۇنى ئەمەلىيەتتە سىستېمىلىق ئىشقا ئاشۇرغان بۈيۈك زاتلارنىڭ بىرى دەپ باھا بېرىشكە ھەقلىقمىز.

قارا خانىلار سىياسىي ھاياتىنى ئىلىم، ئادالەت، ئەخلاق ۋە قانۇن بىلەن ئۆزگەرتىشنىڭ دەستۇرى، پەلسەپە، ئىجتىمائىيەت دەرسلىكى دەپ قارالغان يۈسۈپ خاس ھاجىپ بالاساغۇنىنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ» داستانىمۇ تاسادىپەن بارلىققا كېلىپ قالغان ئەمەس؛ سوبېكتىپ جەھەتتىن يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۇلۇغ ئەدىب سۈپىتىدىلا ئەمەس، بەلكى مەشھۇر پەيلاسوپ ۋە مۇتەپەككۇر سۈپىتىدە، جاھالەتلىك ئوتتۇرا ئەسىر ئىدىئولوگىيىلىك پىكىر ئېقىمىدا نۇرلۇق يۇلتۇز بولۇپ پارلىغان «فارابىزىم»⑭ تەلىماتلىرىنىڭ لاياقەتلىك ۋارىسى ئىدى. ئوبىيكتىپ جەھەتتە، ئۇ ياشىغان دەۋرنىڭ يېڭىچە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلىرىنى، جەمىيەت قۇرۇلمىسىنىڭ ئوبىيكتىپ ئەمەلىيىتى ۋە ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا نامايان بولغان مىللىي ئىدىئولوگىيىلىك پىكىر ئېقىمى بىلەن خەلقچىللىق روھ، ئىنسانپەرۋەرلىك ۋە گۇمانىزىملىق غايە ئاپتورنىڭ تەرەققىپەرۋەرلىك قاراشلىرىغا تۈرتكىلىك تەسىر كۆرسەتتى. بۇ ئىككى ئامىل بىرلىشىپ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ قىممەتلىك ئىجادىي ئەمگىكىنى ماددىي ۋە مەنىۋى ئاساس بىلەن تەمىن ئەتتى. «قۇتادغۇ بىلىگ» تە ئالغا سۈرۈلگەن دۆلەت ۋە ھاكىمىيەت توغرىسىدىكى تەرەققىپەرۋەرلىك كۆز قاراشلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا داۋاملىشىپ كەلگەن مىللىي ئىدىئولوگىيىنىڭ ئەنئەنىۋى پىكىرلەر ئوتتۇرىسىدا مۇئەييەن ئاساستا ئورگانىك باغلىنىش مەۋجۇت. شۇنىڭ ئۈچۈن ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلام شەرقىنىڭ بۇ ئىلغار پەلسەپىۋى قاراشلىرى (ئىلىم - مەرىپەت، ئىنسانپەرۋەرلىك، خەلقچىللىق، ئادالەت، ئەخلاقى - پەزىلەت، تەڭلىك - باراۋەرلىك، ھاياتقا مۇھەببەت ....) شۇ دەۋر مەدەنىيىتىنىڭ ئومۇمىي كىشىلىك خاراكتېرى بولۇپ، قاراخانىلار ئەدەبىياتىنىڭ ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردىكى ئۇيغۇر كىلاسسىك يازما ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي تېمىسى بولۇپ قالدى.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئۆزىنىڭ ئاغزاكىلىقى، كوللېكتىپچانلىقى، ئۆزگىرىشچانلىقى ۋە ۋارىسچانلىقىدىن ئىبارەت تۆت زور ئالاھىدىلىكى بويىچە، ھېچقانداق بىر كىشىگە ئاپتورلۇق ھوقۇقى بەرمىسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ بەدىئىي مۇۋەپپەقىيەتلىرى بەلگىلىك ئىنسانلار توپىنىڭ ئوبىيكتىپ دۇنيانى بىلىش ۋە ئۇنى ئۆزگەرتىش ھەققىدىكى مەنتىقىلىق، ماتېماتىكىلىق، تەسەۋۋۇرلۇق، ئوبرازلىق تەپەككۇر شەكلى ۋە ئىجتىمائىي ئەمەلىيەتنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرى بىلەن تەكرار شۇغۇللىنىش ئاساسىدا بارلىققا كېلىدىغان بولغاچقا، ئۇ ئىدىيىۋى مەزمۇن جەھەتتە ئەڭ قويۇق مىللىي ئالاھىدىلىككە ۋە ئېتنوگرافىك ئورگىناللىققا ئىگە بولىدۇ. شۇ سەۋەپتىن خەلق كاتېگورىيىسىنىڭ بىر ئەزاسى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ» ئەسىرى ئارقىلىق ياراتقان ئىجادىي، مەنىۋى مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ۋە ھەر

ساهه بويىچە ئۇلچەملىك غايىۋى كۆز قاراشلىرىنى. ئاۋام خەلق ئىجادىيىتىدىكى تەپەككۇر مۇۋاپپەقىيەتلىرىدىن، بىر پۈتۈنلۈككە، تاشقى ۋە ئىچكى گارمونىيىلىككە ئىگە بولغان بەدىئى پىكىر قىلىش ئىزچىللىقىدىن ئايرىپ تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. (بۇنداق دېگەنلىك ھېچقاچان ئەدىبىي ئىجادىيەتتە شەخسنىڭ ئىجادىي رولىنى ئىنكار قىلغانلىق ئەمەس، ئەلۋەتتە).

بۇ پىكىرىمىزنى دەلىللەش ئۈچۈن «تۈركى تىللار دىۋانى» دا خاتىرىلەنگەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ پەند - نەسىھەت خاراكتېرلىك قوشاقلىرىنىڭ تېمىسى ۋە ئىدىيىۋى مەزمۇنى بىلەن «قۇتادغۇ بىلىگ» داستانىدا يارىتىلغان تۆرت كونكرېت ئوبراز (كۈن تۇغدى ئىلىك، ئايتولدى ۋەزىر، ئوگدۇلمىش ئۇستاز، گۈزەل ئەخلاقلىق ئودغۇرمىش) ئارقىلىق ئوتتۇرىغا قويۇلغان غايىۋى پىكىر مەزمۇنى ئوتتۇرىسىدىكى تەبىئى باغلىنىشىنى ئۆز - ئارا سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك كۇپايە قىلىدۇ؛

مەنىسى:

ئالغىل ئۇگۈت مەندىن ئوغۇل ئەردەم تىلە } ئەي ئوغۇل مېنىڭ نەسەھىتىمگە قۇلاق
بويىدا ئۇلۇغ بىلگە بولۇپ بىلگىك ئۇلە. { تۇت، پەزىلەت تىلە، ئەل ئارىسىدا بۈ-
يۈك ئالىم بول، ئىلىمگنى تارقات.

مەنىسى:

بىلىگ ئەرىك ئەدگۈ توتۇپ سوزنى ئەشىت } بىلىمىلىك كىشىلەرنى ھۆرمەتلەپ، سوزىنى ئاڭلا،
ئەردەمىسىنى ئوگرە نىبەن ئىشقا سورا. { پەزىلىتىنى ئۆگىنىپ ئۇنى ئەمەلگە ئاشۇر.

مەنىسى:

ئەردەم تىلە ئۇرگە نىبەن بولما كوۋەز } ئىلىم - ھېكمەت ئىزلە، ئۆگىنىشتە مەغرۇرلانما،
ئەردەمسىزنى ئوكونسە ئەگمە گۆدە ئەگەر { نادان كىشى ماختانسا، سىناق ۋاقتىدا مات بولۇپ قالىدۇ.

(«تۈركى تىللار دىۋانى»)

ئۇزاق تارىختىن بۇيان ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقان ۋە ئىسلىيەتلىككە ئىگە بولغان ئەقلىيە خاراكتېرلىك بۇ خىل پىكىرلەر «قۇتادغۇ بىلىگ» داستانىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنىغا سىڭىشىپ، ئۇنىڭدا تېخىمۇ راۋاجلانغان ۋە سىستېمىلاشقان:

مەنىسى:

«ئوقۇش قايدا بولسا ئۇلۇغلۇق بولۇر } «ئەقىل - ئىدراك قەيەردە بولسا
بىلىگ كىمدە بولسا بەدۇكلۇك ئالۇر { ئۇلۇغلۇق (شۇ يەردە) بولىدۇ،
كىمدە بىلىم بولسا، ئۇ بۈيۈككە ئېرىشىدۇ.

مەنىسى:

ئوقۇشلۇق ئوقار ئول، بىلىگ بىلىر } ئەقىللىق ئوقالايدۇ.
بىلگلىسى، ئوقۇغلى تىلەككە تەگر.» { بىلىملىك، ئەقىللىق كىشىلەر تىلىگىگە يېتەلەيدۇ»

مەنىسى:

ئۇقۇش بولسا ئەركدە كور، ئاسىغى ئۇكۇش) ئەقىل ـ ئىدرەكنىڭ كىشىگە پايدىسى
بىلىگ بىلسە ئوترۇ بولۇر ئەركۇسۇش، | ئۇرغۇن، بىلىم بىلگەندىن كېيىن،
ئادەم قەدىرلىك بولىدۇ.

. . . .

(«قۇتادغۇ بىلىگ» داستانىدىن)

بىلىم ئارقىلىق ئەقىل ـ ئىدرەككە ئىگە بولۇپ، نادانلىقنى تەرك ئېتىش، بىلىملىكلەرنى ئۇلۇغلاش، مەرىپەت ئارقىلىق مەۋجۇت ئىجتىمائىي قۇرۇلمىنى ئۆزگەرتىپ پاراۋان ۋە بەختىيار غايىۋى جەمىيەت بەرپا قىلىش ئۇيغۇر خەلقىنىڭ شەجەرىسىدە ئىزچىللىقتا ئىگە پىكىر مەزمۇنى بولۇپ، ئۇ ئەشۇ خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي، پەلسەپىۋى قاراشلىرىنىڭ (فارابىنىڭ تىلى بويىچە ئېيتقاندا ئەخلاق پەلسەپىسى ۋە سىياسىي پەلسەپىنىڭ) ئاساسىي گەۋدىسى ئىدى. شۇڭا ئۇ مۇقەررەر ھالدا ئىنسانلار بىلىشىنىڭ بىر قىزىل يىپى سۈپىتىدە ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنىغا تۇتاشتۇرۇلدى. ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا شەكىللەنگەن بۇ پىكىر ئېقىمى يازغۇچىلار ئەدەبىياتىغا ئاكتىپ تەسىر كۆرسىتىپ ھەر قايسى دەۋرلەرنىڭ كىلاسسىك يازما ئەدەبىيات ئۈلگىلىرىدە تېخىمۇ كونكرېتلاشتى.

بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا ئاممىۋى ھالدا ئورتاق شەكىللەنگەن ئىجتىمائىي، پەلسەپىۋى پىكىر ئېقىمى ئۇزۇن ئەسىرلىك كىشىلىك تۇرمۇش كۆز قارىشىنىڭ مېغىزىدىن ئىبارەت بولغاچقا، ئۇنى ھېچقانداق كۈچ ئۈزۈپ تاشلىيالمايدۇ. بەلكى، ئۇ خەلقنىڭ يۈكسەك ئەقىل ـ پاراسىتىنىڭ سەمەرىسى سۈپىتىدە ھامان ئۆزىدىن كېيىنكى يازما ئەدەبىيات (جۈملىدىن باشقا ئىجتىمائىي ساھەلەردە) ئىجادىيىتىدە ئەكس ئەتمەي قالمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن «قۇتادغۇ بىلىگ» داستانىنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي ۋە ئەخلاقىي قاراشلىرىنىڭ بىۋاستە تەسىرى ئارقىلىق مەيدانغا كەلگەن قاراخانىلار ئەدەبىياتىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» داستانىمۇ ۋاستىلىق ھالدا ئەنە شۇ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تېما ۋە مەزمۇن ئالاھىدىلىكىنى تولۇق نامايىش قىلالىدى.

ئەدىپ ئەھمەت قاراخانىلار ھاكىمىيىتىنىڭ گۈللىنىشتىن خاراپلىنىشقا قاراپ يۈزلىنىۋاتقان تارىخىي شارائىتتا ياشىدى، ئۇ ئۆز ئۆمرىدە ھاكىمىيەت ئىشىغا ئارىلاشماي، كۆپ ھاياتىنى خەلق ئارىسىدا، تۆۋەن تەبىقە كىشىلىرىنىڭ ئىجتىمائىي مۇھىتىدا ئۆتكۈزدى. بۇ ھال شائىرنى قاراخانىلار ھاكىمىيىتىنىڭ يىمىرىلىۋاتقانلىقىدىن ئىبارەت تارىخىي رېئاللىقنى كۆرۈش ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي سەۋەبلىرىنى پەلسەپە جەھەتتىن چۈشىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. نەتىجىدە بۇ كۈچلۈك رېئالىستىك روھ بىلەن جاھالەتلىك دەۋرگە نەپرەت ئوقۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىدىن شىكايەت قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن

دۆلەت ھاكىمىيىتىنىڭ بۆزۇلۇشىدىكى ئىجتىمائىي سەۋەپلەرنى پەلسەپۋى تەپەككۇر قىلىش شەكلى ئارقىلىق يىغىنچاقلاپ ۋە ئۇنى ئىستېتىك پىكىرگە ئايلاندۇرۇپ، ئۆزى ياشاپ تۇرغان ئىجتىمائىي مۇھىتنى ئۆزگەرتىشنىڭ يوللىرىنى ئىزدەشكە تىرىشتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئەسەرنى ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ رېئالىستىك روھىدىن ۋە خەلقچىللىق ئىدىيىسىدىن ئەڭ زور دەرىجىدە مەنىۋى ئوزۇق ئېلىشنىڭ نەمۇنىسى دېيىشكە بولىدۇ.

قەدىمقى زاماندىن تارتىپ تۈركىي خەلقلەر، جۈملىدىن، ئۇيغۇرلار قوشاقچىلىق، فولكلور تىپىدىكى داستانچىلىق جەھەتتە ئالاھىدە كۆزگە كۆرۈنەتتى. ناخشا ـ قوشاق، مۇزىكا ـ ئۇسۇلنى ئۆز ـ ئارا بىرىكتۈرۈپ بىر گەۋدىگە ئايلاندۇرغان ئۇنىۋېرسال ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئۆزىنىڭ بۇ ئورتاقلىق قانۇنىيەت ئەنئەنىسىنى «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى تېخىمۇ پاساھەتكە يەتكەن دەۋرلەردە (14 ـ ئەسىردىن كېيىن) تېخىمۇ روشەن جارى قىلدۇردى. بۇ دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ بۈيۈك نامايەندىلىرىدىن بولغان لۇتفى، ئاتايى، سەككاكى بولۇپمۇ، ناۋايى قاتارلىقلار ئۆزلىرىنىڭ ئۈچمەس ئىجادىي ئەمگەكلىرى ئارقىلىق ئۇيغۇرلارنىڭ شېئرىيەت گۈلزارلىقىدا ئۇزاققىچە يۈكسەك گۈللىنىش ۋەزىيىتىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى. ئۇلار بىر تەرەپتىن شېئرىيەت تارىخىنىڭ مىللىي ئەنئەنىلىك خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىجادىي ۋارىسلىق قىلىپ ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا «غەزەل ئەدەبىياتى» نى باشلاپ بەردى. يەنە بىر تەرەپتىن ئىنسانلار توغرىسىدىكى ئەڭ نازۇك، ئورتاق چۈشەنچە ھېساپلانغان مۇھەببەت تېمىسىنى جەمىيەتنىڭ رېيال ئىجتىمائىي مەنزىرىسىگە تەدبىقلاپ „مەڭگۈلۈك سېھرىلىك كۈچ“ (ماركس) كە ئىگە لىرىك كۈيگە ئايلاندۇردى.

يۈز جاپا قىلسا ماڭا، بىر قەتلە پەرياد ئەيلەبان،

ئەلگە قىلسا بىر جاپا، يۈز قەتلە پەرياد ئەيلەرەم،

دېگەن ئوتلۇق مىسرالار ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئادالەتپەرۋەرلىكىنى ئالەمگە نامايىش قىلغان «چاغاتاي دەۋرى» ئەدەبىياتىنىڭ پېشۋاسى ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىر ئەلىشىر ناۋايىنىڭ ھايات سەرگۈزەشتىسى چوڭقۇر، لىبەيلەرنىڭ تۇرمۇش يولىدىن پەرقلەنمەيتتى. شۇ سەۋەپتىن ناۋايى بۇ ئوبيېكتىپ رېياللىقنىڭ تەسىرى بىلەن ھېسسىيات جەھەتتە كەڭ خەلق ئاممىسى بىلەن تەقدىرداش بولدى. ئۆز ئىجادىيىتىدە خەلقنىڭ سەنئەت ئارزۇلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى كەڭ تېماتىك مەزمۇنىدىن ئوزۇقلاندى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ كۆپلىگەن لىرىك غەزەللىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كىلاسسىك مۇزىكا مۇزىكىسى ـــ «12 مۇقام» نىڭ نەغمىلىرى بىلەن بىرلىكتە جارالىنىپ، تا ھازىرغىچە خەلق ناخشىلىرى قاتارىدا ئەل ئارىسىدا ياشاپ كەلمەكتە. ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تېما ۋە ئىدىيىۋى مەزمۇنى جەھەتتە ناۋايى ئىجادىيىتىگە بولغان تەسىرىنى بولۇپمۇ، ئۇنىڭ مىلادى 1483 ـ 1485 ـ يىللىرى تۈزگەن «خەمسە» سىدىن روشەن كۆرگىلى بولىدۇ. «خەمسە»، ناۋايى ئىجادىيىتىنىڭ ئەڭ

يىرىك ئۆلگىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىگە كىرگۈزۈلگەن «ھەيرەتۇل ئەبرار»، «پەرھات ۋە شىرىن»، «لەيلى ۋە مەجنۇن»، «سەبئى سەييارە»، «سەددى ئىسكەندەرى» دىن ئىبارەت بەش بۆلۈك داستاننىڭ تېمىسى ۋە سيۇژىتى شەرق خەلقى ئارىسىدا ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ئېقىپ يۈرگەن خەلقنىڭ رىۋايەتلىرى ۋە ھېكايە - قىسسىلىرى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەنلىكى ھەممىگە ئايان. «پەرھات ۋە شىرىن» ھەققىدىكى رىۋايەت-لەر شەرقتە ياشىغۇچى تۈركىي خەلقلەر ئارىسىغا كەڭ تارقالغان بولۇپ، ئۇزاق تارىختىن بۇيان كۆپلىگەن كىلاسسىك يازغۇچىلارنىڭ دىققەت ئېتىبارىنى قوزغىغان، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار خەلق ئاغزىدىكى بۇ قىسسىنى يازما ئەدەبىياتقا ئايلاندۇرۇشقا تىرىشقان ئىدى، تۇنجى قېتىم مەشھۇر «شاھنامە»نىڭ ئاپتورى ئىران شائىرى ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىي «خىسراۋ ۋە شىرىن» نامىدا ئۇنى يازما ئەدەبىيات ھالىتىگە كەلتۈردى. بىراق ئۇ مىللىي مەنپەئەت نۇقتىسىدىن بۇ قىسسىنىڭ ئەسلىي تېمىسىنى ئۆزگەرتىپ، پەرھاتنىڭ ئوبرازىنى يوقىتىۋەتتى. 12 - ئەسىرگە كەلگەندە ئەزەربەيجان شائىرى نىزامىي گەنجىۋى يەنە شۇ نام بىلەن بۇ داستاننى پارسچە يېزىپ، بەلگىلۈك مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكەن بولسىمۇ، يەنىلا پەرھات ئوبرازى تولۇق گەۋدىلەنمىدى. 14 - ئەسىرگە كەلگەندە ئەمىر خىسراۋ دېھلەۋىيمۇ بۇ قىسسىنى نىزامىي ئىزى بىلەن داستان شەكلىدە يېزىپ قالدۇردى. لېكىن، بۇلارنىڭ ھەممىسى دۇنيا قاراش چەكلىمىسى ۋە مىللەت چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن «پەرھات ۋە شىرىن» قىسسىسىنىڭ خەلق ئارىسىدىكى تېمىسى ۋە سيۇژىتىغا ۋارىسلىق قىلالمىغان ئىدى. پەقەت 15 - ئەسىرگە كەلگەندىلا خەلقپەرۋەر شائىر ئەلىشىر ناۋائىي بۇ قىسسىنىڭ رېئاللىقى ۋە خەلقچىللىق روھىغا ھەقىقىي ۋارىسلىق قىلىپ ۋە يېڭىچە پىكىر، ئالىي مەزمۇنلار بىلەن بېيىتىپ، مەشھۇر «پەرھات ۋە شىرىن» داستانىنى يېزىپ خەلقنىڭ ئالقىشىغا سازاۋەر بولدى. ناۋائىي كامالەتكە يەتكۈزگەن بۇ مۇۋەپپەقىيەت-لىك ئىجادىيەت ئەمەلىيىتى ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات نامايەندىلىرى-نىڭ ئىجادىيىتىدە تېخىمۇ روشەن ئىپادىسىنى تېپىپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا خەلقنىڭ ئەنئەنىۋىي تېمىلىرىنى ئاساس قىلغان مىللىي ئۇسلۇپ ۋە خاراكتېرگە ئىگە داستانچىلىق ئىجادىيىتى راۋاجلاندى، ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا ناۋائىيدىن كېيىن داستانچىلىق ساھەسىدە يەنە بىر قېتىم تەنتەنە قىلغان 2 - نامايەندە — ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ «مۇھەببەت داستانلىرى» ⑮ دېگەن ئومۇمىي نام بىلەن ئاتالغان 18 داستانىنىڭ ئىچىدە «رابىيە - سەئىدىن» دىن باشقىسى، ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا ئەسىرلەردىن بېرى داۋاملىشىپ كەلگەن ئەنئەنىۋى ھېكايە - رىۋايەتلەرنى ئاساسىي ماتېرىيال قىلغان ياكى ئۆزىدىن بۇرۇنقى كىلاسسىك شائىرلارنىڭ ئۆزگەرتىپ ئىشلىگەن شۇ ناملىق داستانلىرىنى ئۆزىگە خاس ئۇسلۇپ ۋە جانلىق ئىدىيىۋى مەزمۇنلار بىلەن ئىجادىي بېيىتىپ، رېئاللىق بىلەن تېخىمۇ يېقىنلاشتۇرغان. مۇشۇ نۇقتىدا نىزارىنى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى رېئالىزمنىڭ ئەڭ يىرىك نامايەندىسى دېيىشكە بولىدۇ. چۈنكى-

كى ئۇنىڭ پۈتكۈل نەزمىلىرىدە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا خاس ئۇسۇل بىلەن ئۆزى ياشاپ تۇرغان جەمئىيەتنىڭ رېئال كارتىنىسى چىنلىق بىلەن سۈرەتلەنگەن. بۇ جەھەتتە يەنە ئۇيغۇر يېقىنقى زامان تارىخىنىڭ بوران - چاپقۇنلۇق يىللىرىدا ئۇسۇپ يېتىلگەن تالانتلىق شائىر موللا بىلال (نازىم) نىڭ ئىجادىيىتى ئالاھىدە خاراكتېرلىكتۇر. بىلال ئۆزىنىڭ ئىجادىيەت تارىخىدا «غەزەلىيات» شېئىرى دىۋانىدىن باشقا «كىتابى غازات دەرمۇلكى چىن»، «نوزۇگۇم»، «چاكىنوزا يۇسۇپخان» قاتارلىق داستانلارنى يازدى. بۇ داستانلارنىڭ ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىكى باشقا ئەنئەنىۋى تېمىلىق داستانلارغا ئوخشىمايدىغان ئالاھىدىلىكى شۇكى، موللا بىلال داستانلىرىدا شائىر ياشاپ تۇرغان دەۋرلەردە خەلق ئارىسىدا پەيدا بولغان رېئال تارىخىي ۋەقەلەر ئاساسىي تېما قىلىندى.

موللا بىلال ئۆز ھاياتىنى قىيىنچىلىق شارائىتتا ئۆتكەزگەن بولۇشىغا قارىماي بايى كىلاسسىك مىراسلىرىمىزنى، خەلق فولكلورىنى ئىجتىھات بىلەن ئۆگەندى. ھاياتىنى ھەر تەرەپلىمە چوڭقۇر كۆزىتىپ، ئۆز دەۋرىنىڭ «بەختىيار» لىرى بىلەن «خارۇ - زار» لىرىنى كوردى؛ كۈلكە - سازلارنى، «غەمكىن» ئاۋازلارنى ئاڭلىدى. نەتىجىدە ئېزىلگەن خەلقنىڭ ئارزۇ - ئۈمىدىگە چوڭقۇر ھېسداشلىق بىلدۈرۈپ، «تەيپىڭ - تيەنگو» ئىنقىلاۋىنىڭ تەسىرىدە 1867 - يىلىدىكى ئىجتىمائىي تەڭسىزلىككە قارشى كۆتۈرۈلگەن ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭىغا بىۋاستە ئىشتىراك قىلدى. بۇ ھال بىلالنىڭ يالقۇنلۇق رېئالىست بولۇپ يېتىلىشىگە ئاساس بولدى. بۇ جەھەتلەردە ئۇنىڭ «نوزۇگۇم» قىسسىسى ئالاھىدە خاراكتېرلىكتۇر. ئۇ قىسسىدە خەلقنىڭ ئازاتلىقى ۋە ئەركىنلىكى ئۈچۈن ئۆزىنىڭ بارلىقىنى بېغىشلىغان XIX- ئەسىردىكى جاسارەتلىك، ئەركسۆيەر، ۋەتەنپەرۋەر ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ تىپىك ئوبرازىنى ياراتتى. ئىنسانىي ئالىي پەزىلەتلەرنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەندۈرگەن قىسسىنىڭ باش قەھرىمانى نوزۇگۇم تارىخىي شەخس بولۇپ، موللا بىلال ئۇنى خەلق ئارىسىدىكى نوزۇگۇم قوشاقلىرىغا ئاساسلىنىپ يېزىپ چىققان، ئاپتور ئەسەرنىڭ خاتىمىسى سۈپىتىدە يازغان بېغىشلىمىسىدا، خەلق ئارىسىدا يارىتىلغان بۇ رېئال قىسسىگە ھېچقانداق رەڭ بەرمەستىن نوزۇگۇم ئوبرازىغا سادىق بولغانلىقىنى، «خوتۇن - قىزلارنىڭ شۇنداق پائالىيىتىدىن جەننەتمۇ كامال تاپىدۇ» غانلىقىنى ئالاھىدە تەكىتلەپ ئۆتىدۇ. بۇ ئەسەر شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن يازما ئەدەبىياتىنىڭ مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۇنىڭدىن باشقا شائىر موللا بىلالنىڭ «غەزەلىيات» ناملىق شېئىرىي دىۋانىمۇ مەزمۇن، تىل ۋە شەكىل جەھەتتىن ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىغا ناھايىتى يېقىن، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ بىر قىسىم غەزەللىرى تەبىئىي ھالدا ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى ئارىسىغا سىڭىشىپ، تا بۈگۈنگىچە خەلق ناخشىلىرى قاتارىدا جاراڭلىماقتا.

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى نەسرىي ئەسەرلەر ئۈستىدە سۆز ئاچقاندىمۇ،

ئۇنىڭ يوقۇرقى قانۇنىيەتلەردىن مۇستەسنا ئەمەسلىكىنى ئېيتىش مۇمكىن.

دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن نەسرى ئەسەرلەرنىڭ تېمىسى ۋە ئىدىيىۋى مەزمۇنىدىن قارىغاندا، ئاساسلىق قىسمىنى شەرق فولكلورىدىكى ئەپسانىدا - رىۋايەتلەر ۋە فانتازىيىلىك ھېكايىلار تەشكىل قىلىدۇ. شۇنداقلا، يەنە نەسرى يول بىلەن بايان قىلىنغان ھەر خىل تەزكىرە ئەدەبىياتلىرىمۇ خېلى تەرەققى قىلغان بولۇپ، بۇنداق ئەسەرلەردە خەلقنىڭ رىۋايەت - ئەپسانىلىرى تارىخ بىلەن زىچ بىرلىشىپ كەتكەن.

خاقانىيە ئۆلكىسى تەۋەسىدىكى ئۇلۇغ يوللۇغ ئۇزلۇغ راباتى غوزى قازىسى بۇرھانىددىن ئوغلى نەسىردىن رابغوزىنىڭ «قىسسەئى رابغوزى» ناملىق ئەسىرى (مىلادى 1309 - 1310 - يىللىرى) ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا «ئالتۇن» يارۇغ قا ئوخشاش تەرجىمە ئەسەرلىرىنى ھېساپقا ئالمىغاندا، رومانچىلىق ئىجادىيىتىنىڭ تۇنجى باشلىنىشىدۇر، رابغوزى بۇ بەدىئى ئەسەرنى خەلق ئارىسىدىكى ھەر خىل دىنىي - ئەپسانىۋى قىسسىلەردىن پايدىلىنىپ نەسرى ئۇسلۇپتا يېزىپ چىققان ھەمدە تۈركى خەلقلەرنىڭ مىللىي ئەدەبىيات ئەنئەنە ئۇسلۇبى بويىچە ئەسەر ئارىسىغا تۈرلۈك مەزمۇندىكى نەزمىلەرمۇ قىستۇرۇلغان، «تۈركى تىللار دىۋانى» دىن 250 يىل كېيىن يېزىلغان بۇ «قىسسە» دىكى بەزى شېئىرى پارچىلار بىلەن «دىۋان» دىكى شۇ مەزمۇنلۇق خەلق قوشاقلىرى ئوتتۇرىسىدا يېقىنلىق ھەتتا ئوخشاشلىق بارلىقى دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

خەلقنىڭ رىۋايەت - ھېكايىلىرى ئاساسىدا ئىشلەنگەن نەسرى ئەسەرلەرگە يەنە موللا يۇنۇس يەركەندىنىڭ مىلادى 1755 - يىلى يازغان «يۈسۈپ زىلەيخا» قىسسىسى (نەسرى يول بىلەن يېزىلغان)، يەركەنلىك ئومەر باقى تەرىپىدىن مىلادى 1792 - يىلى نەسرى يېزىلغان «پەرھات - شىرىن»، «لەيلى - مەجنۇن» قىسسىلىرىنى، ھەمدە مىلادى 1849 - يىلى موللا مولا سەنجار ئىبنى ئىبراھىم قەشقىرى تەرىپىدىن رەتلەنگەن «جامىئۇل ھېكايەت» (ھېكايىلار توپلىمى) قاتارلىقلارنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىش مۇمكىن (ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ھەرقايسى دەۋرلەردە يېزىلغان تەزكىرە ئەدەبىيات ئۈلگىلىرىمۇ بار، ئەلۋەتتە).

ئىككىنچى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى يازما ئەدەبىياتنى تىپىك ئوبرازلار بىلەن تەمىنلەش جەھەتتە

ماكسىم گوركى «شەخسىيەتچىلىكنىڭ ھالاكىتى» دېگەن ئەسىرىدە: «بارلىق ئەللەردىكى ئۇلۇغ شائىرلار ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ ياخشى ئەسەرلىرىنى خەلق كوللېكتىپ ئىجادىيىتىنىڭ خەزىنىسىدىن پايدىلىنىپ ياراتقان؛ ھەممە بەدىئى ئومۇملاشتۇرۇشلار، ھەممە شانلىق ئوبرازلار ۋە تىپلار قەدىمقى زامانلاردىن بېرى خەلق ئىجادىيىتىنىڭ بۇ خەزىنىسىدە ساقلىنىپ كەلمەكتە.» [16] دەپ كۆرسەتتى. دەرۋەقە، دۇنيا ئەدەبىيات تارى-

خىنىڭ ئىجادىيەت ئەمىلىيىتىگە نەزەر سالساق، بويۈك كىلاسسىك يازغۇچىلارنىڭ ئەسەر-
لىرىدىكى ئۆلمەس تىپىك ئوبرازلارنىڭ كۆپچىلىكى ئالدى بىلەن خەلقنىڭ ئېغىز
ئىجادىيىتىدە يارىتىلغانلىقىنى ئۇچرىتىمىز. شېكىسپىرنىڭ مەشھۇر دىراممىلىرى «رومىئو-
ژولىيتتا»، «ئوتىللو»، «هاملىت»، سېرۋانتىسنىڭ ⑰ «دونكىخوت»، گىيوتىنىڭ ⑱
«فائۇست»، گىئوگو⑲ نىڭ «پارىژ چىركوسى» (پارىژدىكى مۇقەددەس بۈۋى مەريەم ئىبا-
دەتخانىسى) قاتارلىق داڭلىق ئەسەرلىرىدىكى تىپىك ئوبرازلارنى ۋە مەلۇم كۆرۈنۈشلەرنى
خەلق ئاممىسى ئۆز يازغۇچىلىرىدىن بۇرۇن ياراتقان. "سېرۋانتىستىن ئىلگىرىلا، خەلق
چوچەكلىرىدە رىتسارلىق تۈزۈمى مەسخىرە قىلىنغان، شۇنداقلا، بۇ مەسخىرىلەر خۇددى
سېرۋانتىسنىڭكىدەك ئۆتكۈر ۋە سالماق بولغان.

ئېلىمىزنىڭ قىدىمقى كىلاسسىك رومانلىرى — «سۇبويىدا»، «غەرپكە ساياھەت»
لەردە تەسۋىرلەنگەن تىپىك ئوبرازلارمۇ ئالدى بىلەن نەچچە يۈز يىللار مابەينىدە
خەلق ئارىسىدا ئېيتىلىپ كەلگەن ھېكايە، رىۋايەتلەردە ئىجات ئېتىلگەن. «سۇ بويىدا»
رومانىنىڭ ئاساسى خەلق ئارىسىدىكى «داسۇڭ يىلنامىسى ۋەسىقىلىرى» دېگەن رىۋا-
يەت. ئۇنىڭدا سۇڭجياڭ، لىن چۇڭ قاتارلىق 36 پالۋاننىڭ تىپىك ئوبرازى ھىكايە
قىلىنغان. كېيىنچە پۇسۇڭلىن تەرىپىدىن يېزىلغان «سۇ بويىدا» ناملىق روماندا خەلق
رىۋايەتلىرىدە يارىتىلغان 36 شۇيىخۇ قەھرىمانلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا 108
تىپىك قەھرىمان ئوبرازىغا كۆپەيتىلگەن.

ۋۇچېڭئېن (wu cheng en) نىڭ «غەرپكە ساياھەت» رومانى تاڭ سۇلالىسى
دەۋرىدە ئۆتكەن شۈەن جۇاڭنىڭ مۇقەددەس بۇددا نومىنى ئالغىلى بارغانلىقى توغرىسى-
دىكى خەلق رىۋايەتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن. شۈەن
جۇاڭ 7 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياشىغان جۇڭگودىكى ئۇلۇغ تارىخى ئەرباپلارنىڭ بىرى،
ئۇ 26 يېشىدا ھىندىستانغا بېرىپ مۇقەددەس نومنى ئېلىپ كېلىشكە بەل باغلىغان، 17 يىل
رىيازەتلىك ساياھەت قىلىپ ئاخىرى 657 جىلد بۇددا نوم - سۇترالىرىنى ئېلىپ
كېلىپ، جۇڭگو بىلەن ھىندىستاننىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىدا كىشىنى ھەيران
قالدۇرغىدەك تۆھپە ياراتقان. شۈەن جۇاڭنىڭ غەرپكە ساياھات قىلغانلىقى توغرىسىدىكى
ھېكايىلار ئەل ئارىسىغا تارقىلىش جەريانىدا بارا - بارا شۈەن جۇاڭنىڭ رېئال ئىش
ئىزلىرىدىن يىراقلىشىپ، ئەڭ ئاخىرىدا پۈتۈنلەي پەرىشتىلەر ۋە ئالۋاستىلار ھەققىدىكى
ئاجايىپ قىزىقارلىق خىيالى ھېكايىلەرگە ئايلىنىپ كەتكەن. «غەرپكە ساياھات» رومانى
ئۈچۈن ئاساس قىلىنغان نۇسخا سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، يۈەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپ-
كى مەزگىللىرىدە بارلىققا كەلگەن «تاڭ دەۋرىدىكى سەنزاڭ (sən zang) نىڭ مۇقەد-
دەس كىتابىنى ئېلىپ كېلىشى ھەققىدىكى نەزمىلەر» دېگەن قىسسە بولۇپ، ئۇنىڭدا سۇڭ-
ۋۇكۇڭ توغرىسىدىكى ئەپسانە رىۋايەتلەر بايان قىلىنغان. لۇشۈن ئەپەندى "خەلق
رىۋايەتلىرىدىكى ۋۇجى چىنى سۇڭ خېشاڭ (سۇن ۋۇكوڭ) نىڭ ئەسلى قىياپىتى"⑳-

دەپ كۆرسەتكەن.

دېمەك، مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئوتكەن ۋۇچېڭئېننىڭ «غەرپكە ساياھەت» دېگەن ئەسىرىدە، ئۇزىدىن بۇرۇنقى دەۋرلەردە پەيدا بولغان خەلق رىۋايەتلىرى ۋە ئەلنەغمە تىياتىرلىرىدىكى غەرپكە ساياھەت توغرىسىدىكى ھېكايىلارنى قوبۇل قىلغانلىقى ۋە ئۇزلەشتۇرگەنلىكى نەتىجىسىدە تىپىك دۇنياۋى ئەھمىيەتكە ئىگە سۇن ۋۇكۇڭنىڭ ئاجايىپ ئوبرازى يارىتىلغان بولۇپ، بۇ ئەسەر ئېلىمىزنىڭ كىلاسسىك رومانلىرى ئىچىدە رومانتىزملىق مەشھۇر ئەسەر بولۇپ قالدى. خۇددى گوركى ئېيتقاندەك، «ئېپوسنى خەلق ياراتتى، فىساغورۇس ئۇنى چوڭ مەرمەر تاشقا ئويۇپ چىقتى».

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى تىپىك ئەھمىيەتكە ئىگە شانلىق ئوبرازلارمۇ ئۇزىدىن بۇرۇن خەلقنىڭ ئىجادىيىتىدە بارلىققا كەلگەنلىكى شۇبھىسىز. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قىممەتلىك مەدەنىي مىراسلىرىدىن بىرى بولغان «ئوغۇزنامە» داستانى ھازىر مەلۇم بولۇشىچە 13 - ئەسىردە نامەلۇم ئاپتور تەرىپىدىن تۇرپاندا كوچۇرۇلگەن. لېكىن يازما نۇسخا ھالىتىگە كېلىشتىن خېلى بۇرۇن ئوغۇزخان ھەققىدىكى بۇ قىسسە قەدىمقى زامانلاردىن تارتىپلا خەلق ئارىسىدىكى بىر رىۋايەت سۇپىتىدە ئېغىزدىن - ئېغىزغا كوچۇپ، ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە شۇ دەۋرلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۇزىگە سىڭدۇرۇپ مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن تېخىمۇ پىشقان ۋە ئوغۇزخان ئوبرازى تېخىمۇ تىپىك خاراكتېر ئالغان. شۇنداق قىلىپ ئوغۇزخاندىن ئىبارەت بۇ تارىخىي شەخس تەدرىجى ھالدا غايىۋى تىپىك ئوبرازغا ئايلىنىپ كەتكەن.

ناۋائىينىڭ پاساھەتلىك قەلىمى ئاستىدا «خەمسە» ئىچىدىن ئورۇن ئېلىپ دۇنياۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان ۋاپادار ئاشىق - مەشۇقلارنىڭ تىپىك ئوبرازلىرى پەرھات بىلەن شىرىن، لەيلى بىلەن مەجنۇن ۋە كېيىنچەرەك نىزارى قاتارلىق داڭدار شائىرلارنىڭ مۇھەببەت داستانلىرىدا كۇيلەنگەن «ۋامۇق بىلەن ھۇزرا»، «مەسئۇت بىلەن دىلارا» قاتارلىقلار قوشۇلۇپ، خەلق ئارىسىدا ئۇزۇندىن ساقلىنىپ يېزىق بىلەن خاتىرىلەنگەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئولمەس مەزمۇنى بولۇپ شەكىللەندى. ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا شەرققە تونۇش بولغان بۇ 7 جۇپ ئاشىق - مەشۇقلارنىڭ ئەسلى پەيدا بولۇش مەنبەسىدىن قارىغاندا، ئۇ يەنىلا ئالدى بىلەن شەرق فولكلورىدا ئىجاد قىلىنغان ئاجايىپ سەلتەنەتلىك تىپلار بولۇپ، ئۇ ئەسلىدە خەلقىمىزنىڭ رىيال ئىجتىمائىي جەمىيەت ھەققىدىكى كوز قاراشلىرىنى، گۇزەل ئەخلاق - پەزىلەتلىرىنى، ئەركىنلىك ۋە ئازاتلىققا بولغان ئىنتىلىشلىرىنى ۋە ئېستېتىكىلىق قاراشلىرىنى ئوزىگە مۇجەسسەملەندۇرگەن دېيىشكە بولىدۇ.

بولۇپمۇ كەڭرەك ئومۇملاشقان مۇزىكىلىق داستان «غېرىپ - سەنەم» نى ئالساق، تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، قاراخانىلار دەۋرىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا (10 - ئەسىر ئەتراپىدا) پەيدا بولغان، ئۇ شۇندىن بۇيان 10 نەچچە ئەسىرلىك

تارىخىي جەريانلارنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرۈپ، كۆپلىگەن نامسىز يازغۇچى - شائىرلار-نىڭ پىششىقلاپ ئىشلىشى ئارقىلىق ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ نادىر نەمۇنىسىغا ئايلانغان. ئادەتتە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «غېرىپ - سەنەم» نىڭ بىرەر ناخشىسىنى بىلمەيدىغان ياكى بۇ ساداقەتمەن، ۋاپادار ئاشىق - مەشۇقلارنىڭ ھېكايىسىنى ئاڭلىمىغانلار كەم دېيىشمۇ بولىدۇ. ئەنە شۇنداق كەڭ ئومۇملىشىشىنىڭ سەۋەبى شۇكى، ئۇنىڭدىكى غېرىپ ۋە سەنەم ئوبرازلىرى خەلقىمىزنىڭ ئارزۇ - ئۈمىدى ۋە غايىسىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەند-ۈرگەن ھەمدە رېئالىزىم بىلەن رومانتىزىملىق روھ بىر - بىرىگە چەمبەرچەس باغلان-غانلىقىدىن بولغان.

خۇلاسىلىغاندا، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ كونكرېت ئەھۋالىنى چىقىش نۇقتا قىلىغاندا، ئۇنىڭدىن يارىتىلغان يارقىن بەدىئىي ئوبرازلار، ئەھمىيەتلىك ئالەم-شۇمۇل تېمىلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى دېگىدەك ئالدى بىلەن شۇ خەلقلەرنىڭ ئاغزاك-ى ھېكايىلىرىدا يارىتىلىپ، ئۇ ئارقىلىق كېيىنكى يازغۇچىلارنىڭ قايتا پىششىقلاپ ئىشلىشىدىن ئۆتكەندىن كېيىن، يەنە خەلق ئارىسىغا قايتقان. شۇنداق قىلىپ ئۈزلۈكسىز ھالدا خەلق كوللېكتىۋىنىڭ قايتا - قايتا پىششىقلىشى نەتىجىسىدە ھەممە ئېتىراپ قىلىدىغان بەدىئىي تېپقا ئايلىنىپ، سەنئەت گۈلزارلىقىنىڭ ئۆچمەس سەھنىسىدىن ئورۇن ئالغان.

ئۈچىنچى، بەدىئىي ئالاھىدىلىك ۋە ئۇنىڭ تەسىرى جەھەتتە

ئەزەلدىن تارتىپ يازغۇچىلارنىڭ ئەدەبىي شەكىل، ئىپادىلەش ئۇسۇلى، بەدىئىي ئۇسلۇپ قاتارلىق تەرەپلەردە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئۆگىنىش ئارقىلىق سەنئەتنىڭ يۇقۇرى چوققىسىغا چىققانلىقىدەك بۇ ئوبيېكتىپ ئەمەلىيەت بىزنىڭ دىققەت - ئېتىۋارىمىز-نى قوزغايدۇ.

دەرۋەقە، ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ يازما ئەدەبىياتىدا مەۋجۇت بولغان ھەر خىل بەدىئىي ئىپادىلەش ئالاھىدىلىكلىرىنى تەكشۈرىدىغان بولساق، مىللىي ئەدەبىياتنى شەكىللەندۈرگەن بۇ بەدىئىي ئالامەتلەر شۇ خەلقلەرنىڭ ئېغىز ئەدەبىيات ئەمەلىيىتىدىن كەلگەنلىكىنى كۆرىمىز. مەسىلەن، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ بىر قەدەر روناق تاپقان شېئىرىيەت ژانىرىنى ئالايلى، ئۇيغۇر شېئىرىيىتى مەزمۇن ئالاھىدىلىكى، ئوبراز يارىتىش شەكلى، تىل خۇسۇسىيىتى قاتارلىق ئۆزگىچىلىكلىرى ئاساسىدا كۆپ خىل تۈر ۋە رەڭمۇ - رەڭ بەدىئىي شەكىللەرگە ئىگە بولغان. بۇ تۈر ۋە شەكىللەر ئەسلىدە ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىۋى شەكىللىرى بولۇپ، ئەدىبلەرنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق يازما شېئىرىيەتكە ئۆزلەشكەن ۋە راۋاجلانغان. قەدىمقى ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا خاتىرى-

لەنگەن ئۆلگىلىرى ئىچىدە لىرىك ۋە ئېپىك قوشاقلارنىڭ نەمۇنىلىرىمۇ، تەبىئەت سۈرەت لەنگەن پىنزاۋ قوشاقلىرىمۇ، «يىياز بىلەن قىشنىڭ مۇنازىرىسى» غا ئوخشاش ھەجۋى قوشاقلارمۇ، مەدھىيە، ساقىنامە، قەسىدە ھەمدە بارماق ۋەزنىدىكى قوشاقلار، ئارۇز ۋەزنى دىكى شېئىر - قوشاقلارمۇ ... ئۇچرايدۇ. شۇنداقلا يەنە ئۇنىڭدا بوغۇم سانى جەھەتتىن لىكتىن تارتىپ 12 لىككىچە بولغان قوشاقلارنىڭ ئۆلگىسى تېپىلىدۇ. كېيىنكى دەۋرلەردە پەيدا بولغان ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا بولسا، يەنىمۇ كۆپ خىل شەكىللەر، رەڭمۇ-رەڭ بەدىئىي ۋاستىلار جارى قىلدۇرۇلغان بولۇپ، ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ بەدىئىي شەكلى ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇلى جەھەتتىكى تەمىنات ئىسكىلاتى ھېساپلىنىدۇ. بۇ ئوبيېكتىپ ئەمەلىيەت. ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى ئارۇز ۋەزنى قانداقتۇر «ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئەرەپ پوئېزىيىسىنىڭ تەسىرى بىلەن پەيدا بولغان» دىگەندەك غەيرى قاراشلارنىڭ زادىلا پۇت تىرەپ تۇرالمايدىغانلىقىنى، بەلكى بۇ ۋەزىنمۇ ئۇيغۇر مىللىي شېئىرىيىتىنىڭ ئەنئەنىلىك شەكلى سۈپىتىدە خەلق قوشاقلىرىدا قەدىمدىن تارتىپلا مەۋجۇت بولۇپ كەلگەنلىكىنى (گەرچە «ئارۇز» دەپ ئاتالمىسىمۇ) مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان دەرىجىدە چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئەلۋەتتە، ئەدەبىي شەكىل مۇتلەق ھالدىكى ئۆزگەرمەس ئۇلۇك ھۇردا بولماستىن، ئۇ دەۋر مەزمۇنىنىڭ تەرەققىياتى ۋە كىشىلەرنىڭ ئېستېتىك تەلەپلىرىگە ئاساسەن، ئەنئەنىۋىي مىللىي شەكىلنى چۆرىدىگەن ھالدا ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ تۇرىدىغان بولغاچقا، ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقان ھەر خىل شەكىللەرمۇ كىلاسسىك يازغۇچىلار - شائىرلار تەرىپىدىن تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈلگەنلىكىگە ۋە راۋاجلاندۇرۇلغانلىقىغىمۇ ئىنكار قىلالمايمىز.

«دىۋان» دىكى قوشاقلاردا كۆپرەك ئارۇز ۋەزنىنىڭ رەجەز، رەمەل، ھەزەج قاتارلىق بىر قانچە بەھرلىرى ئۇچرايدۇ. «چاغاتاي دەۋر» ئەدەبىياتىدا بولۇپمۇ ناۋائىينىڭ شېئىرىيەت سابىدا ئارۇز ۋەزنىنىڭ ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا مەۋجۇت بولغان يوقۇرقىدەك بەھرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا تېخىمۇ راۋاجلاندۇرۇلۇپ «ئىلمىي ئارۇز» دا قەيىت قىلىنغان بەھرلەرنىڭ ھەممىسى دىگىدەك ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. بۇ جەھەتتىكى ئەمەلىي مىساللار كىتاپخانلارغا بىر قەدەر ئايدىڭ بولغاچقا، قايتا تەكرارلاپ ئولتۇرۇش ھاجەتسىز.

بەدىئىي ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى ۋە ھەر خىل مەجازى ۋاستىلارنىڭ ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىغا تەدبىقلىنىشى ئالاھىدىلىكىمۇ ئۆز ئارا ئەنئەنىۋىي تەسىر كۆرسىتىشتىن خالىي ئەمەس.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى شېئىرىيەتنىڭ ئەڭ ئېسىل ئەنئەنىلىرىنى ئۆزىگە مەركەزلەشتۈرگەن مۇزىكىلىق سۆز سەنئىتى بولۇپ، ئۇ يۈكسەك ئوبرازلىق تەپەككۇرنىڭ مەھسۇلى. ئۇنىڭدا بەدىئىي ئوبرازنى گەۋدىلەندۈرگۈچى تەسۋىرى ۋاستىلار

خىلمۇ - خىل بولۇپ، ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك ماددى تۇرمۇش شارائىتى (تەبئىي شارائىتى، ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى) ھەمدە شۇ ئاساستا تۇغۇلغان ۋە تەرەققى قىلغان مەنىۋى خۇسۇسىيەتلىرى، تەبىئەت توغرىسىدىكى پەلسەپىلىك ۋە ئېستېتىكىلىق كۆز قاراشلىرى، ئۆرپ - ئادەت ئالاھىدىلىكلىرى، ئۆرپ - ئادەت ۋە دىنىي ئېتىقادى ئالاھىدىلىكلىرى قاتارلىقلارنىڭ تۈرتكىسى بىلەن ھەر خىل سىمۋوللۇق ۋاستىلار بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ياردىمى بىلەن چوڭقۇر ئىجتىمائىي مەزمۇنلارنى ئىپادىلەپ كەلگەن، بۇ جەھەتتىن ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنى سىمۋوللۇق ئەدەبىيات دېيىلسە ئاشۇرۇۋەتكەنلىك بولمايدۇ. چۈنكى، ئۇنىڭدىكى ئىجتىمائىي پىكىرلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى كىشىنى ھاياجانلاندۇرىدىغان سىمۋوللۇق ئىبارىلار ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن. ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى سىمۋولىستىك ۋاستىلار روشەن مىللىي تۈسكە ئىگە بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزاق زامانلار مابەينىدە شەكىللەنگەن ئەنئەنىۋى قاراشلىرى ۋە ئېستېتىك تۇيغۇسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. شۇڭا، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى سىمۋوللۇق ئىپادىلەر باشقا قېرىنداش مىللەتلەر ئەدەبىياتىدىكى سىمۋوللاشتۇرۇش ئوبيېكتلىرىدىن مەلۇم نۇقتىلاردا پەرقلىنىدۇ (ھەممىسى ئەمەس، ئەلۋەتتە). ئادەتتە، ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا قىزىلگۈل دائىم سۆيۈملۈك يارنىڭ، خۇشاللىقنىڭ، بەختنىڭ سىمۋولى قىلىنغان، بۇلبۇل بولسا، ئەشۇ سۆيۈملۈك مەشۇقنىڭ (قىزىلگۈلنىڭ) سادىق شەيداسىنىڭ سىمۋوللۇق ئوبرازى. بۇنىڭ ئەكسىچە، ھوقۇش ۋەيرانچىلىقنىڭ، شۇملۇقنىڭ، قاراڭغۇ زۇلمەتنىڭ سىمۋولى. شۇڭا، ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا قاراڭغۇلۇقنى، ۋەيرانىلىقنى تىلىگۈچىلەرنى ھوقۇشقا ئوخشىتىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا لەيلى قازاق، يېكەن چېچەكنى (ئۇجۇل) خەلق قوشاقلىرىدا ياسانچۇق، چىدامسىز، ئۆمرى قىسقا مۇھەببەتنىڭ سىمۋولى قىلىنغان، يۇلتۇز — بەختنىڭ، قارىغاي، قارىياغاچ — چىدامىلىقنىڭ، قىزىل رەڭ - خۇشاللىقنىڭ، ئاق — ساپلىق ۋە قۇتلۇقنىڭ، سېرىق — پەرىشانلىق، غەمكىنلىكنىڭ، قالىغاچ — دوستلۇقنىڭ، ئىلان — دۈشمەننىڭ، ھۆپۈپ — چېقىمچى، ھەسەتخورنىڭ ئەجدىھا — ياۋۇزلۇقنىڭ، كاككۇك بىلەن زەينەپ — ئۆز ۋىسالىغا يېتەلمىگەن ساداقەتمەن ئاشىق - مەشۇقلارنىڭ سىمۋولى قىلىنغان. بۇ خىل ئىپادىلەش ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا بىر قەدەر ئومۇملاشقان بولۇپ، بەزىلىرى باشقا خەلقلەرنىڭ ئەدەبىياتىدىكى سىمۋوللۇق ئىپادىلەر بىلەن ئوخشاشلىققا ئىگە. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بەدىئىي ئىپادىلەش ئەنئەنىسى سۈپىتىدە كىلاسسىك ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا سىڭىپ كىرگەن. بىز يەنە ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى ئىچىدىن ئوخشىتىش، سىمۋولى، مېتافورا، مېتونومىيە، ئېپىتېت، ئېۋفېمىزىم، جانلاندۇرۇش قاتارلىق مەجازى ۋاستىلارنىڭ ئاجايىپ گۈزەل ئۈلگىلىرىنى ئۇچرىتىمىز.

ئېۋرىق باشى قازلايـۇ

ساغداق تولۇكوزلەيۇ

ساقىنچ قوزى كىزلەيۇ

تۇن - كۇن بىلەسەۋنەلىم

مەزمۇنى: (ئېۋرىق بوينى غازغا ئوخشايدۇ

لىق تولغان قەدەھ كوزگە ئوخشايدۇ

قايغۇ گويا ئۇنىڭ تىگىگە كومۇلدى

كېچە - كۇندۇز شاتلىنايلى)

ياراتتى ياشىل چەش

ساۋۇردى ئورۇڭقاش

تىزىلدى قارا قۇش

تۇن - كۇن يۇزە يۇركە ئۇر

مەزمۇنى: (ئاسماننى خۇددى زۇمرەتتەك گۇزەل ياراتتى - يۇ،

ئۇستىگە يورۇڭقاش (قاشتېشى، ئۇنچە مەرۋايىت) نى

چاچتى ۋە قاراش (تارازا - مىزان) يۇلتۇزىنى تىزدى،

تۇن پەردىسىنى كۇن ئۇستىگە ياپتى)

«دىۋان» ئىچىدىكى بۇ قوشاقلاردا سىمۋول ئارقىلىق چوڭقۇر پەلسەپۋى پىكىر ئوتتۇرىغا قويۇلغان. مۇنداق مىساللار ھازىرغىچە خەلق ئاغزىدا ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان ناخشا - قوشاقلار ئىچىدە ناھايىتى كوپ ئۇچرايدۇ. ئەنە شۇ سەۋەپتىن ئۇيغۇر كىلاسسىك يازما ئەدەبىياتى بەدىئى ۋاستىلار جەھەتتە خەلق قوشاقلىرىدىكى بۇ خىل سېھرى كۇچكە ئىگە گۇزەل ۋاستىلاردىن بەھرىلىك ئوزۇقلىنىپ شېرىيەت دۇنياسىدا شوھرەت تاپقان. مىسال ئۇچۇن پەقەت «قۇتادغۇ بىلىگ» داستانىدىكى مۇنۇ پارچىلارنى كورسەك كۇپايە.

ئىرنىچىغ قىشىغ سۇردى يازقى ئەسىن

ياروغ ياز يانا قۇردى دەۋلەت ياسىن

ئېپىتېزىم

(مەنىسى - باھار شامىلى كورۇمسىز قىشنى ھەيدىدى

نۇرلۇق باھار دولەت ئوقياسىنى بەتلىدى)

قالىق قاشى تۇگدى، كوزى ياش ساچار)

مىتافورا

چېچەك يازدى يۇز، كور، كولەر قاتغۇرار

ئېپىتېت

(مەنىسى - ئاسمان قاپىقىنى تۈرۈپ كۆزىدىن ياش تۆكتى
كۆرگىنىكى، چېچەكلەر گۈل ئېچىپ، قاھ - قاھلاپ كۈلدى.)
(«قۇتادغۇ بىلىك» دىن)

ياكى

كۆزۈڭ نەرگىس، ئۇزارىڭ گۈل، قەددىڭ سەرۋى، ساچىڭ سۈمبۈل
ئوخشىتىش
بوزرغ كوڭلۇم خىيالىدىن بۇلارنىڭ تورفەباغ ئولمىش
سىمۋول
(«ناۋايى» غەزەللىرىدىن)

بۇ خىل مەجازى ۋاسىتىلارنىڭ ئۇيغۇر كىلاسسىك شېئىرىيىتىدىكى ئىپادىلىنىش شەكلى بىلەن خەلق قوشاقلىرىدا كەڭ جارى قىلىنغان تەسۋىرىي ۋاسىتىلار مەنتىق جەھەتتىن زىچ باغلىنىشچانلىققا ئىگە.

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بەدىئىي شەكىل جەھەتتە كىلاسسىك يازما ئەدەبىياتقا بولغان ئاكتىپ تەسىرىنى تىل ئىشلىتىش ئالاھىدىلىكلىرىدىن تېخىمۇ روشەن كۆرگىلى بولىدۇ. ئاتاغلىق شائىرلارنىڭ ھەممىسى ئالدى بىلەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىچىدىن ئۇزۇن يىللار داۋامىدا تاۋلانغان ۋە تاللانغان سۆز گۆھەرلىرىنى تاللاپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ ئىجادىيىتىگە سىڭدۈرۈش ئارقىلىق خەلق تىلىنىڭ غايەت زور كۈچىنى نامايەن قىلىدۇ. رۇس ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاساسچىسى ۋە ئۇستازى پۇشكىن كۆپ قېتىم مۇنداق دېگەن ئىدى: «ئەدەبىيات پەقەت خەلق قوشاقلىرى قان بىلەن گۆشتەك زىچ بىرلەشكەندىلا، ئاندىن گۈللەپ ياشنايدۇ، يازغۇچى پەقەت خەلق سەنئىتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتنى قەتئىي داۋاملاشتۇرغاندىلا ئاندىن خەلقنىڭ تىل سەنئىتىنى ئىگىلىيەلەيدۇ».㉑ دەرۋەقە، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا شۆھرەت تاپقان يازغۇچى شائىرلارنىڭ بەدىئىي مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ تىل جەھەتتە خەلقنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىدا مەۋجۇت بولغان جانلىق، ئوبرازلىق، ئىپادىلەش كۈچى يۇقىرى تىل جەۋھەرلىرىنى تىرىشىپ ئۆگەنگەنلىكى ۋە ئۈنۈملۈك ئىشلەتكەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بولۇپمۇ گەۋدىلىك بولغىنى، ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا تاۋلىنىپ يۇغۇرۇلغان تىل جەۋھىرى ھېساپلانغان خەلقنىڭ ماقال - تەمسىللىرى ۋە ھېكمەتلىك ئىبارىلىرىدىن كىلاسسىك شائىرلىرىمىز ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ ئەسەرلىرىنى ئامىباپلىققا ۋە ئىخچاملىققا ئىگە قىلغان. شېئىرىي مەزمۇنىنى تېخىمۇ كونكرېتلاشتۇرغان ۋە چوڭقۇرلاشتۇرغان؛

«ئوقۇشلۇغ ئۇقار ئول، بىلىگكە بىلىر
بىلىگلىك، ئوقۇغلى تىلەككە تېگىر».
ئوقۇش① كۆركى تىل ئول، بۇ تىل كۆركى سۆز،

① ئوقۇش - ئەقىل، ئىدراك

كىشى كۆركى يۈز ئول، بويۇز كۆركى كۆز.
(«قۇتادغۇ بىلىگ» داستانىدىن)

ئايا قىلغىل تۇشەر ھەر لەھزە گېسۇ②،
مەسەلە ۋركىم: «چىراق توبى قاراڭغۇ»
كۆز ۋۇك قانىدىن ئەيمەنمەس ئەجەبدۇر
كى: «قورقار قايداكىم قان كۆرسە ھىندۇ③.
(«لۇتفى غەزەللىرى» دىن)

غۇربەتتە غەرىب شادمان بولماس ئىمىش،
ئەل ساڭا مۇشفىق، مېھرىبان بولماس ئىمىش
ئالتۇن قەپەز ئىچىدە گەر قىزىلگۈل بولسە،
بۇلبۇلغا تىكەندەك ئاشيان بولماس ئىمىش.
(«ناۋايى رۇبائىيلىرى» دىن)

ئۆرنەك ئۈچۈن ئېلىنغان بۇ شېئىرىي پارچىلارنىڭ ھەممىسىدە ئۆز دەۋرىدىكى خەلقنىڭ ماقال - تەمسىللىرى ۋە ئەقلىيە سۆزلىرى ناھايىتى تەبىئىي ھالدا ئۆزلەشتۈرۈلۈپ، ئۇنى چوڭقۇر پەلسەپىۋى پىكىرگە ئىگە قىلغان.

خەلقنىڭ ماقال - تەمسىللىرى كىشىلىك تۇرمۇش تەجرىبىسىنىڭ قايمىقى بولغاچقا، كىلاسسىك يازغۇچىلار ئىجادىي پىكىرىنىڭ قايىل قىلىش كۈچىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن ۋە ئىپادىلىمەكچى بولغان مەقسىدىنى توغرا ۋە ئوبرازلىق ھالدا ئىزاھلاپ كىشىلەردە ئېنىقتىك تۇيغۇ ھاسىل قىلىش مەقسىتىدە ھامان ماقال - تەمسىللەرگە مۇراجىئەت قىلماي قالمايدۇ. پرولېتارىياتنىڭ ئۇلۇغ داھىسى لېنىن خەلق ماقال - تەمسىللىرىگە ناھايىتى يۇقىرى باھا بېرىپ: «..... ناھايىتى ئاز، ناھايىتى ياخشى، ئەنە شۇلاردىن يازغۇچىلىرىمىز ئۆگىنىشلا بىر جۈملە بىلەن پارە - پارە قىلىپ تاشلايدىغۇ..... چوڭ بولغان ماقال ۋە تەمسىللەرنى توپلىمىنى تۈزۈش كېرەك، بۇ بولسا يازغۇچىلىرىمىز ۋە ناتىقلىرىمىز ئۈچۈن چوڭ بىر خەزىنە بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ.» ㉒ دېگەن ئىدى. م. گوركىمۇ ماقال - تەمسىللەرنى بەدىئىي ئەدەبىيات ئەمەلىيىتىدە قوللىنىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى شەرھلەپ: «ئەنە شۇ ئۇلۇغ دانالىق - سۆزنىڭ ساددىلىقىدادۇر، ماقال - تەمسىللەر دائىم قىسقا بولىدۇ، ئۇلاردا پۈتۈن - پۈتۈن كىتابلار مەزمۇنىغا تەڭ كېلىدىغان پىكىر ۋە سەزگۈلەر مۇجەسسەم بولۇپ تۇرىدۇ» ㉓ دېگەن ئىدى. ھەقىقەتەن، ياخشى تاللانغان ۋە جايىدا قوللىنىلغان ماقال - تەمسىللەر يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىگە نىسبەتەن خۇددى «ئالتۇن ئۈزۈككە ياقۇت كۆز» دەك مەنا ۋە شەۋكەت بېغىشلايدۇ.

دېمەك، دۇنيانىڭ پۈتكۈل تارىخىدا خەلق قوشاقلىرىنىڭ تىل ئالاھىدىلىكلىرىنى

---

② گېسۇ - ئورۇمە ئۇزۇن چاچ.

③ ھىندۇ - ئوتتۇرا ئەسىردە «ھىندۇلار قاندىن قورقىدۇ» دېگەن تەمسىل بار.

ئۆگەنمەي تۇرۇپ، ئۇلۇغ ئەسەر يازغان شائىر بولمىغىنىدەك، ئۇيغۇر يازما شېئرىيەت تارىخىدىمۇ ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇنىدىن تارتىپ شەكلىگىچە (تىل خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا) بولغان ئەنئەنىۋى خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆزلەشتۈرمەي تۇرۇپ نەتىجىلىك ئەسەر ئىجات قىلغان شائىرلارنى ئۇچرىتىش قىيىن.

مەيلى قانچىلىك تالانتلىق يازغۇچى بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى خەلقنىڭ تىل خەزىنىسىدىن ئايرىلالمايدۇ، «تىل سەنئىتىنىڭ تۈگمۈنى خەلقنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى ئىچىدە» (گوركىي) يازغۇچى ۋە شائىرلارنىڭ خەلق ئېغىز سەنئىتىدىن ئايرىلىشى خۇددى ئىنسانلارنىڭ ھاۋا ۋە سۇدىن ئايرىلغىنىغا ئوخشاش. مانا بۇلار يازما ئەدەبىيات تارىخىدا يەكۈنلەشكە تېگىشلىك بىر قانۇنىيەت.

× × ×

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن كىلاسسىك يازما ئەدەبىيات ئۆزئارا دىيالېكتىك بىرلىك مۇناسىۋىتىگە ئىگە دېيدىكەنمىز، ئۇ ھالدا يازغۇچىلار ئەدەبىياتىنىڭمۇ خەلقنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىغا بولغان ئاكتىپ ۋە پاسسىپ تەسىرىنى نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇ.

ئېغىز ئەدەبىياتىغا تەئەللۇق بولغان رەڭگا-رەڭ، مول ۋەسىقىلىرىمىزنىڭ تارىختىن بۇيان ئىزچىل ھالدا داۋاملىشىپ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كېلەلىشىنىڭ سەۋەبلىرى بىر تەرەپتىن ئالغاندا، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزىدە مەۋجۇت بولغان تۈپ ئالاھىدىلىكلىرى ئاساسىدا شەكىللەنگەن ئۆزىنىڭ سوزۇلۇش خاراكتېرىگە باغلىق بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن كىلاسسىك يازغۇچى-ئەدىبلەرنىڭ خەلق ئەدەبىياتىغا ئەستايىدىل كۆڭۈل بۆلۈپ، ئۆز دەۋرىنىڭ ئېغىز ئەدەبىيات نەمۇنىلىرىنى توپلاپ، رەتلەپ يازما مىراسقا ئايلاندۇرۇپ بەرگەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ھەقىقەتەن، ئەدەبىيات تارىخىمىزدىكى يۈكسەك ئىجتىمائىي قىممەتكە ئىگە بولغان ناھايىتى كۆپ ئېغىز ئەدەبىيات ماتېرىياللىرى ئەدىبلەرنىڭ خاتىرىلىشى ۋە رەتلىشى بىلەن ساقلىنىپ مەدەنىيەت خەزىنىمىز ئىچىدىن ئورۇن ئالغان، بۇ ھال يازما ئەدەبىياتقا بولغان ئاكتىپ تەسىرنى توغرا مۆلچەرلەش ۋە ئېتىراپ قىلىش لازىملىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. لېكىن قەدىمقى كىلاسسىك يازغۇچىلارنىڭ كۆپىنچىسى ئېكسپىلاتاتورلار سىنىپىدىن كېلىپ چىققانلىقى ئۈچۈن، ئۇلاردا ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئېكسپىلاتاتورلار سىنىپىنىڭ ئىدىيىۋى ئاڭ فورمىسى مەۋجۇت بولىدۇ. سىنىپىي جەمئىيەتتە: «ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئىدىيىسى ھەربىر دەۋرنىڭ ھەممىسىدە دېگىدەك ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى ئىدىيە ئورنىدا تۇرىدۇ» ㉓ شۇ سەۋەپتىن كىلاسسىك يازغۇچىلارنىڭ بەزىلىرىدە ماتېرىيالىستىك كۆز قاراشنىڭ كاملىقىدىن، خەلقنىڭ ئېغىز ئەدەبىيات ئەسەرلىرىنى تاللاش، رەتلەش جەريانلىرىدا، جەۋھىرى بىلەن شاكىلىنى ئايرىلاشتۇرۇۋېتىشتىن خالىي بولالمىغان. شۇڭا فېئوداللىزم دەۋرىدىكى ئەدىبلەرنىڭ قەلىمى ئاستىدا ئۆزگەرتىپ تۈزۈلگەن (رەتلەنگەن) ئېغىز ئەدەبىياتى

ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى ئىدىيىۋى ساپلىقى ۋە سەنئەت گۈزەللىكلىرىنى بەزىدە يوقۇتۇش، ئاخىرلاشتۇرۇشتەك ئەھۋاللارمۇ سادىر بولغان. ھەتتا بەزى فېئوداللىق ئىدىيىدىكى ئەدىپلەر مەقسەتلىك ھالدا ئۆزىنىڭ مەنپەئەتىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇش قەستىدە ھېمىشە خەلقنىڭ ئېغىز ئەدەبىيات ئەسەرلىرىنى خالىغانچە ئۆزگەرتىپ ئۇنىڭ ئاساسىي ئېقىمىنى بۇرمىلاشقا ئۇرۇنغان. لۇشۈن ئەپەندى بۇ ھەقتە توختىلىپ: «ئوقۇمۇشلۇق تۆرىلەر دايىم خەلق ئارىسىدىكى ئەرسىلەرنى تارتىۋېلىپ خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىنى يازما ئەدەبىياتقا ئۆزگەرتىپ، يوقسۇل ئائىلىنىڭ بوۋچىرايلىق قىزىنى كېچىك خوتۇن قىلىۋالىدۇ.» [25] دەپ بۇ خىل ئەھۋالنى غەزەپ بىلەن ئېيىپلىغان ئىدى. بۇ ھەقتىكى ئاچچىق تەجرىبە - ساۋاقلار ۋە مىساللار ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدا دىگىدەك ئۇچرايدۇ، بۇ ئۇتمۇش دەۋردىكى بىر خىل ئوبىيكتىپ ھادىسە بولۇپ، ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ۋە نەزەرىيىۋى ئاساسلىرىنى تارىخىي ماتېرىيالىزملىق نۇقتىنەزەر بويىچە داۋاملىق مۇھاكىمە قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

بۇرمىلىنىۋېتىلگەن ياكى خالىغانچە ئۆزگەرتىۋېتىلگەن خەلق ئېغىز ئەدەبىيات ئەسەرلىرى پەقەت قىدىمقى جەمىيەتلەردىلا مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن بولماستىن، بۇنداق ئەھۋاللار يەنە ھازىرمۇ بار. ماركسىزم - لېنىنىزم مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگەللىگەن بۈگۈنكى دەۋرنىڭ ئىدىئولوگىيە سىستېمىسىدا ئوسۇپ يېتىلگەن يازغۇچىلارنىڭ خەلققە تۇتقان پوزىتسىيىسىدە ئوتمۇشكە قارىغاندا تۈپتىن ئۆزگىرىش بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئازاتلىقتىن كېيىنكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش، رەتلەش ۋە تەتقىق قىلىش ئىشىدا يەنىلا ئوخشىمىغان دەرىجىدە خەلقنىڭ ئەنئەنىۋى ھېكايىلىرىنىڭ ئىدىيىۋىلىكىنى خالىغانچە ئۆزگەرتىۋېتىش، «چاپىنىنى ئالماي دەپ جىنتاق قىلىپ قويۇش» تەك چاكىنا خاھىش يۈز بەرمەكتە، ئۇلار بۇنەرسىلەرنىڭ نەزەرىيە جەھەتتىن قانداق ئاساس تېپىشىدىن قەتئىي نەزەر، ئەمەلىيەت جەھەتتە ئۇلارنىڭ بۇ قىلىقلىرى ھامان تارىخىي ماتېرىيالىزمغا خىلاپ.

ئەمەلىيەت شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ھەرقانداق يازغۇچى ئەگەر قايتا ئىجادىيىتىدە مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشمەكچى بولسا، ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ ماركسىزم - لېنىنىزملىق سەۋىيىسىنى يۇقۇرى كۆتۈرۈشى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە خەلقنىڭ ئېقىل - پاراستىنى ئەستايىدىل ھالدا كەمتەرلىك بىلەن ئۆگىنىشتىن باشلىشى زورۇر.

خۇلاسىلىغاندا، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن كىلاسسىك يازما ئەدەبىياتىنىڭ مۇناسىۋىتى تەرەپلەردىكى ئالاھىدىلىكلەرنى تۆۋەندىكى ئۈچ نۇقتىلىق قانۇنىيەتلىك كۆز قاراشقا يىغىنچاقلاش مۇمكىن:

1- ھەرقايسى مىللەتلەر ئەدەبىيات - سەنئىتىنىڭ گۈللىنىشى ۋە راۋاجلىنىشى ئاساسەن شۇ مىللەتنىڭ ئۆزىنىڭ جەمىيەت تەرەققىيات ئەھۋالى ۋە ئاغزاكى ئەدەبىياتلى

رىنىڭ باي ۋە خىلمۇ - خىل بولۇش - بولماسلىقى، شۇنداقلا خوشنا مىللەت ۋە دۆلەتلەر مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىنىڭ بار - يوقلىقى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ.

2- خەلق يازغۇچىسىنىڭ ئانىسى، تارىختىكى بارلىق تالانتلىق يازغۇچىلارنىڭ سەنئەتكارلىق ھاياتى كۈچى — ئۇلارنىڭ خەلق ۋە خەلق ئەدەبىيات سەنئىتىنىڭ ئېقىپ تۈگىمەيدىغان مول سۈتىنى تويغىچە ئىچكەنلىكىدە شۇنداقلا، ئۇلارنىڭ خەلق بىلەن قان ۋە گۆشتەك يېقىن مۇناسىۋەت ئورناتقانلىقىدا. ئەگەر بۇ خىل مۇناسىۋەتكە سەل قارالسا ياكى ئۈزۈپ تاشلانسا، ئۇلارنىڭ سەنئەتكارلىق ھاياتى ماغدىرىدىن كېتىدۇ، يولداش ماۋزېدۇڭ: «پرولېتارىيات بۇرۇنقى دەۋرلەردىكى ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىگە نىسبەتەن، ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ خەلققە بولغان پوزىتسىيىسىنىڭ قانداقلىقىنى تەكشۈرۈش تارىختا ئىلغار ئەھمىيىتى بار - يوقلىقىنى تەكشۈرۈش كۆرۈپ، ئاندىن ئايرىم ھالدا ئوخشىمىغان پوزىتسىيە قوللىنىشى لازىم» [26] دەپ كۆرسەتكەن ئىدى، بىر يازغۇچىنىڭ خەلق ئەدەبىياتىغا تۇتقان پوزىتسىيىسى دەل ئۇلارنىڭ خەلققە تۇتقان پوزىتسىيىسىنىڭ بىر خىل ئىنكاسى، شۇنداقلا يازغۇچىنىڭ خەلق بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى تەكشۈرىدىغان مۇھىم ئۆلچەملەرنىڭ بىرى.

3- خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن يازما ئەدەبىيات بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسىتىش، بىر - بىرىنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى قوبۇل قىلىش، بىر - بىرىنى ئىلگىرى سۈرۈش، شۇنداق قىلىپ سەنئەتنىڭ يېڭى چوققىسىغا چىقىش ئۈچۈن، بىر سىياسىي دېموكراتىيىدىن ئىبارەت شەرتنىڭ بولۇشى زۆرۈر. پەقەت سوتسىيالىزم شارائىتىدىلا ئىككى خىل ئەدەبىيات ئۆزلىرىنىڭ قارىمۇ - قارشىلىق ھالىتىنى ئاندىن ئۈزۈل - كېسىل تۈگىتىپ، ئۆز ئارا بىر - بىرىنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى جارى قىلدۇرۇپ، يۇقىرى دەرىجىدە راۋاجلىنىش ۋە گۈللىنىشكە ئېرىشەلەيدۇ.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى خۇددى غايەت چوڭ بىر ئېقىنغا ئوخشاش، نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان خەلقنىڭ ھەيۋەتلىك ئاغزاكى ئېقىنىدا ئېقىپ كەلمەكتە، ئۆتمۈش جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي شارائىتى ئاستىدا بۇ زور ئېقىننىڭ بەزى تارماقلىرى توسۇلۇپ قالغانلىقىدىن ياكى ھەر خىل لاۋالاتقىلار ئارىلىشىپ ئوخشىمىغان دەرىجىدە بۇلغىنىش يۈز بەرگەن بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، ئاخىرقى ھېساپتا ئېقىپ تۈگىمەس بۇ زور ئېقىننىڭ ھەيۋەت بىلەن ئۇركەش ياساپ چوڭ دېڭىزغا قويۇلۇشىنى توسۇپ قېلىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس، كالىنىن: «خەلق گويا ئالتۇن چايقىغۇچىلار، ئۇلارنىڭ تاللاپ ئالغىنى، ساقلاۋاتقىنى، تارقىتىۋاتقىنى ھەممە نەچچە مىليون يىللار جەريانىدا يۇمشۇتۇپ (سىلىقداپ) بارغانلىرى پەقەتلا ئەڭ قىممەتلىك ئەڭ تالانتلىق نەرسىلەردۇر» [27] دېگەن ئىدى، ھەقىقەتەن خەلق ئەڭ نوپۇزلۇق ئىجادىيەتچى، باھالىغۇچى ۋە تەنقىتچىدۇر.

بىزنىڭ مەسئۇلىيىتىمىز خەلق ئەدەبىياتىدىن ئىبارەت بۇ زور ئېقىننىڭ لاۋا-

لاتقىلىرىنى تازىلاش، بۇ ئۇلۇق ئېقىننىڭ تۇگىمەس مول ئوزۇغىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنى توسالغۇسىز، بىمالال ئاقىدىغان قايىنام - تاشقىنغا ئايلاندۇرۇپ، خەلق سەنئىتىنىڭ مۇنەبەت ئېتىزلىرىنى يەنىمۇ ياخشى سۇغۇرۇشتىن ئىبارەت. يىراقنى كورۇشكە ماھىر بولغان ئىجتىماتلىق خەلق يازغۇچىلىرى بۇرۇنقى كىشىلەرنىڭ تەجرىبىلىرىنى قوبۇل قىلىشى، تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئاڭلىق ھالدا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئىبارەت مۇشۇ زور ئېقىمغا كىرىش ۋە ئۇنىڭدىن قانغىچە ئوزۇقلىنىشى، شۇ ئاساستا دەۋرىمىزگە مۇناسىپ بولغان، خەلق ياخشى كورىدىغان ئۇلمەس، ئۇلۇق ئەسەرلەرنى ئىجات قىلىپ چىقىشى لازىم.

ئىزاھاتلار

① كۆكىزىنىڭ «لۇنيۇ» كىتاۋىغا قارالسۇن.

② ب. چىچىلوپ: «ئەدەبىيات ۋە خەلق ئېغىز ئىجادىيىتى»، «سوۋېت خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ماقالىلار توپلىمى»، خەنزۇچە نەشرى 258 - بەت.

③ م. گوركى: «ئەدەبىيات توغرىسىدا» — «كەنت تارىخى»، «خەلق ئەدەبىياتى ژورنىلى» نەشرىياتىنىڭ 1978 - يىل 1 - سان 151 - بەت.

④ م. گوركى: «شەخسىيەتچىلىكنىڭ ھالاكىتى»، «سوۋېت خەلق ئەدەبىياتى ماقالىلار توپلىمى» 74 - بەت.

⑤ ف. ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسى مۈلۈكچىلىك ۋە دولەتنىڭ پەيدا بولۇشى»، «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» 4 - توم 160 - بەت.

⑥ گومورو: «بىزنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى تەتقىق قىلىشتىكى مەقسىدىمىز» «خەلق ئەدەبىيات - سەنئەت مەجمۇئەسى» نىڭ 1 - قىسمى.

⑦ تروييا - كىچىك ئاسىيانىڭ غەربىي - شىمال دېڭىز قىرغىقىدىكى خېللېس پونت بوغىزىنىڭ جەنۇبىي ئېغىزىغا جايلاشقان. ئۇ مۇھىم دېڭىز قاتنىشى توگۈنى ۋە باي، ئاۋات شەھەر. تروييا ئۇرۇشى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا مىلادىدىن ئىلگىركى 1194 - يىلى باشلىنىپ، مىلادىدىن ئىلگىركى 1184 - يىلى يۇنانلىقلار تەرىپىدىن ئېلىنغانمىش.

⑧ «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرىدىكى يۇنان - رىم ئەپسانىلىرى توغرىسىدا ھىكايىلار» گېي باۋچۇەن تۈزگەن. مىللەتلەر نەشرىياتى 1980 - يىل نەشرى 192 - بەت.

⑨ ئودىسسىيا - يۇنانچە يېزىلىشى „odüsseus“. ئۇ «ئودۇسسېئۇنىڭ كەچۈرمىشلىرى» دىگەن مەنىنى بېرىدۇ. ئودىسسىياگرېك يېرىم ئارىلىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئىدىكا ئارىلىنىڭ پادىشاسى.

ف . ئېنگېلس «ئائىلە، خۇسۇسى مۈلۈكچىلىك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» خەنزۇچە نەشرى 59 - 104 - بەتلەر، «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» دىكى «يونان - رىم ئەپسانىلىرى توغرىسىدا ھېكايىلار» ئۇيغۇرچە نەشرى 204 - بەت «ئودىسسىيانىڭ سەرگۈزەشتىلىرى» گە قاراڭ.

⑩ «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» . خەنزۇچە نەشرى 2 - توم، 113 - بەت.

⑪ سۇن زويۇننىڭ «تەگرىگە سوراق» دىن باشلاپ يازدىكى دولەت قۇزۇلۇش تارىخىغا نەزەر» ، «نۇر گېزىتى» نىڭ 1978 - يىل 8 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىكى سانىغا قاراڭ.

⑫ «يوبغۇ قوشاقلىرى» — «يوبغۇ» — غەربىي خەن دەۋرىدىكى بىر ھۆكۈمەت مەھكىمىسىنىڭ نامى، بۇ مەھكىمە ئەينى دەۋردە خەلقنىڭ قوشاقلىرى ۋە ناخشا - مۇزىكىلىرىنى توپلاشقا مەسئۇل بولۇپ، نۇرغۇنلىغان قوشاقلارنى توپلىغان. مۇشۇ مەھكىمىگە توپلانغان قوشاقلار تارىختا «يوبغۇ قوشاقلىرى» دەپ ئاتالغان.

⑬ كارتېس: «جۇڭگودا مەتبەئەنىڭ كەشپ قىلىنىشى ۋە غەربكە تارقىلىشى»

⑭ فارابى تەرىپىدىن ئىسلام تېئولوگىيىسى — «كالام تەلىماتى» غا زىت ھالدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان تەبىئەت پەلسەپىسى، ئالدىم نەزىرىيىسى، بىلىش نەزىرىيىسى، مەنتىقە ۋە ئىجتىمائىي پەلسەپە، ئەركىن تەپەككۇر ۋە راتسىونالىزىم قاتارلىق بىر پۈتۈن ئىنزىچىل تەلىمات ئىلىم دۇنياسىدا فارابىزىم دەپ ئاتالدى.

⑮ «مۇھەببەت داستانلىرى» — ئۆز ئىچىگە «رابىئە - سەئىدىن» ، «ۋامۇق ھوزرا» ، «مەھزۇن - گۈلنىسا» ، «مەسئۇت - دىلارا» ، «چاھار - دەرۋىش» (ئۇنىڭ ئىچىدە بەش كىچىك داستان بار) «پەرھات - شىرىن» ، «لەيلى - مەجنۇن» ، «بەھرام - گور» ،...... قاتارلىق 18 داستاندىن ئىبارەت. جەمئىي 48 مىڭ مىسرا.

⑯ م. گوركى: «شەخسىيەتچىلىكنىڭ ھالاكىتى» ، «سوۋېت خەلق ئەدەبىياتى ماقالىلار توپلىمى» 74 - بەت.

⑰ سېرۋانتېس — (مىلادى 1616 - 1574) ئاتاغلىق ئىسپانىيە يازغۇچىسى. دون كىخوت سېرۋانتېسنىڭ شۇ ناملىق رومانىدىكى باش قەھرىمان، ئۇ ساۋارىلارنىڭ ھېكايىلىرىنى ئوقۇشقا مەپتۇن بولغان مۇرەۋۋەتلىك چەۋەنداز بولۇپ، نۇرغۇن ئېتىقسىز، كۈلكىلىك ئىشلارنى قىلغان.

⑱ شېكسپىر (مىلادى 1616 - 1564) - ئەنگلىيىنىڭ بۈيۈك دىراماتورگى. ياۋروپا ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىدىكى غەلىبىلەرنى ئەڭ يۇقىرى كۆتەرگۈچى داھىي يازغۇچىدۇر.

⑲ گېيوتې - (1749 - 1832) گېرمانىيىنىڭ مەرىپەتپەرۋەر يازغۇچىسى «فائۇست» ئۇنىڭ ئەڭ يىرىك ئەمگەكلىرىنىڭ بىرسى. بۇ ئەسەر شېئىرى شەكىل بىلەن يېزىلغان فىلوسوفىيىلىك تىراگېدىيە بولۇپ، 1773 - يىلىدىن 1831 - يىلىغىچە جەمئىي 58 يىل ئىچىدە يېزىپ تاماملىغان. بۇ ئەسەرنىڭ ماتېرىيالى 16 - ئەسىردە غەربىي ياۋروپادا تارقىلىپ يۈرگەن خەلق رىۋايەتلىرىدىن ئىبارەت.

⑳ ۋىكتور گيوگو (1802 - 1885) فىرانسىيىنىڭ ئىلغار رومانتىك يازغۇچىسى. پارىژ كوممۇنىستىك ئىشتىراكچىسى.

㉑ لۇشۈن: «جۇڭگو رومانچىلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، «لۇشۈن توپلاملىرى» 8 - قىسىم. 64 - 67 - بەتلەرگە قارالسۇن.

㉒ «پۇشكىن ۋە خەلق ئەدەبىيات - سەنئىتى»، «سوۋېت خەلق ئەدەبىياتى ماقالىلار توپلىمى» 121 - بەت.

㉓ «لېنىن ئەسەرلىرى» 20 - توم 299 - بەت.

㉔ «ئۆزبېك ماقال - تەمسىللىرى» تاشكەنت 1960 - يىل نەشرى كىرىش سۆز

㉕ «ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» 1 - توم 52 - بەت.

㉖ «لۇشۈن ئەسەرلىرى توپلىمى» 5 - توم 464 - بەت.

㉗ ماۋزېدۇڭ: «يەنئەن ئەدەبىيات - سەنئەت سۆھبەت يىغىنىدا سۆزلىگەن نۇتۇق». «ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» 826 - بەت.

㉘ «كالىنىن ئەدەبىيات توغرىسىدا». شاڭخەي يېڭى ئەدەبىيات - سەنئەت نەشرىياتى. 1955 - يىل نەشرى 174 - بەت

ماقال - تەمسىللەر

"قۇلان قۇدۇققا تۈشسا
قۇرباقا ئايغىر بولۇر"

(قولان قۇدۇققا چۈشسە قۇرباقىسمۇ ئايغىر بولىدۇ) ئەر، بەختسىزلىككە ئۇچرىغاندا نامەرتلەرنىڭ بوزەك قىلغىنىغا ئېتىلىدۇ

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» 3 - تومدىن.

يوقۇرقى ھېكمەتلىك سۆز، ماقال - تەمسىللەرنى ئابلىمىت روزى تەييارلىغان.

8 - ئارمىيەنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئىش بېجىرىش باشقارمىسى

چېن شيۇ، جىلىل

8 - ئارمىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئىش بېجىرىش باشقارمىسىنىڭ قېدىمى ئورنى ئۈرۈمچى نەنلياڭ غالىبىيەت يول 2 - كوچىدىكى 1 - قورۇغا جايلاشقان (مۇقاۋىنىڭ ئاخىرىدىكى سۈرەتكە قاراڭ). گىرانىت تاشتىن ياسالغان دەرۋازا تاختىسىغا: «8 - ئارمىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئىش بېجىرىش باشقارمىسىنىڭ خاتىرە سارىيى. دۇڭ بىۋۇ بېغىشلىمىسى. 1974 - يىلى 6 - ئاي.» دېگەن خەت ئالتۇن ھەل بىلەن يېزىلغان. ھويلىنىڭ ئىچى تىك قەد كۆتىرىپ ئۆسكەن تېرەكلەر ۋە بۇك - باراخسان ئېچىلىپ كەتكەن گۈللەر بىلەن توشقان. بۇ يەرگە كەلگۈچىلەر جىددى كەيپىيات بىلەن ھورمەت بىلدۈرمەي قالدۇرمايدۇ.

8 - ئارمىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئىش بېجىرىش باشقارمىسى 1937 - يىلى تەسىس قىلىنغان. 1938 - يىلىنىڭ بېشىدا جۇڭگو - رۇسىيە ئارىلاشما پاسونىدا سېلىنغان مۇشۇ ئىككى قەۋەتلىك بىناغا كۆچۈپ كىرگەن ئىدى. بۇ بىنا ئەسلى شىنجاڭ چوچەك ۋىلايىتىنىڭ ۋالىسى جاۋدىشۇنىڭ 1933 - يىلى سالدۇرغان شەخسى ئولتۇراق جايى ئىدى. جاۋ ئۇزۇن ئۆتمەيلا شىڭ شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ تۈرمىگە تاشلىنىپ، ئۆي - جايى مۇسادىرە قىلىنىدۇ. كېيىن بۇ جاي پارتىيىمىزنىڭ ئىشلىتىشى ئۈچۈن ئايرىپ بېرىلىپ، 8 - ئارمىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئىش بېجىرىش باشقارمىسى بولىدۇ.

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە شىنجاڭدىكى مىلىتارىست (ئۆلكە دۇبەنى) شىڭ شىسەي يالغاندىن ئىلغار بولۇۋېلىپ، پارتىيىمىز بىلەن ھەمكارلىشىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. 1937 - يىلى پارتىيە مەركىزى كومىتېتى تېلېگراممىسى ئارقىلىق جۇڭگو ئىشچى - دېھقان قىزىل ئارمىيىسىنىڭ ئۇزۇن سەپەرگە قاتناشقان غەربكە يۈرۈش قىلغۇچى قىسمىنىڭ قالدۇق قىسىملىرىنى شىنجاڭغا كىرىشكە يولىيورۇق بېرىدۇ ھەم چېن يۈن، تىڭ دەيۈن قاتارلىق يولداشلارنى شىڭ شىسەيغا بېرىپ كۈتۈۋېلىشقا ئەۋەتىدۇ. كېڭىشىش ئارقىلىق شىڭ شىسەي بىلەن ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپ قۇرۇلىدۇ. غەربىي يول ئارمىيىسىنىڭ قالدۇق قىسمى رەتكە سېلىنىپ، باش شۆبە قىسىم قىلىنىپ ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىنىدۇ. بۇ قوشۇن سىرتقا قارىتا «يېڭى ئەسكەر

باتاليونى» دەپ ئاتىلىدۇ. ھەم شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ مەركىزى دىخۇادا (يەنى بۈگۈنكى ئۈرۈمچىدە) «8 - ئارمىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئىش بېجىرىش باشقارمىسى» نى تەسىس قىلىش قارار قىلىندۇ.

8 - ئارمىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئىش بېجىرىش باشقارمىسىنىڭ ۋەزىپىسى: پارتىيىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش تەشەببۇسىنى تەشۋىق قىلىش، پارتىيىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىكسەپ سىياسىتىنى ئەستايىدىل ئىجرا قىلىش؛ ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنى تەشكىللەپ ۋە سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈپ ۋە ھەر قايسى تەبىقىلەردىكى ۋەتەنپەرۋەر زاتلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن ئىئانە توپلاشنى قانات يايدۇرۇپ، ئالدىنقى سەپكە ياردەم بېرىش، «يېڭى ئەسكەرلەر باتاليونى» غا رەھبەرلىك قىلىپ تۈرلۈك ھەربىي قىسىم مەشغۇلات تەلىم - تەربىيىسىنى ئېلىپ بېرىش؛ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە ياردەملىشىپ سىياسىي، ئىقتىسات، مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى ئېلىپ بېرىش؛ خەلقارا قاتناش يولىنىڭ توسالغۇسىز بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش؛ يەنە ۋە كوممۇنىستىك ئىنتېرناتسىيونال ئارىسىدا باردى - كەلدى قىلغان پارتىيىنىڭ كادىرلىرى ۋە پارتىيە ئەزالىرىنى كۈتۈش، كېسەل ۋە مەجرۇھلارنى داۋالاش ھەم دەم ئېلىشقا ئورۇنلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت.

8 - ئارمىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئىش بېجىرىش باشقارمىسىنىڭ دەسلەپكى مەسئۇلى يولداش چېن يۈن ئىدى. 1937 - يىلى 9 - ئايدا پارتىيە مەركىزى كومىتېتى يولداش دېڭ فانى (ئۆزگەرتىلگەن ئىسمى فاڭ لىڭ) يولداش چېنيۈننىڭ ئورنىغا ئەۋەتتى. 1939 - يىلى 7 - ئايدا يەنە يولداش چېن تەنچيۇنى دېڭ فانىڭ ئورنىغا ئەۋەتتى، چېن تەنچيۇ 8 - ئارمىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئىش بېجىرىش باشقارمىسىدىكى 3 - قېتىملىق پارتىيە ۋەكىلى بولدى.

پارتىيىمىز شىڭ شىسەينىڭ تەكلىۋىگە ئاساسەن ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ «يېڭى ئەسكەرلەر باتاليونى» يەنە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن مەملىكىتىمىزگە قايتقان كادىرلاردىن جەمئىي يۈزدىن ئۇشۇق كىشىنى ئاجرىتىپ شىنجاڭنىڭ تۈرلۈك قۇرۇلۇشلىرىغا قاتناشتۇرۇدۇ. بۇ كىشىلەر ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ۋە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىگە ئاكتىپ خىزمەتلەرنى ئىشلەپ بېرىدۇ.

1939 - يىلى يولداش جۇئېنلەي موسكۋاغا بېرىپ كېسىلىنى داۋالىتىپ، يولداش دېڭ يىڭچاۋ بىلەن بىللە يەنئەنگە قايتىش سەپىرىدە 8 - ئارمىيەنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئىش بېجىرىش باشقارمىسىغا چۈشۈپ تۇرىدۇ؛ ۋە پارتىيە ۋەكىلى يولداش دېڭ فانىڭ خىزمەت دوكلادىنى ئاڭلايدۇ؛ ھەمدە شىنجاڭ خىزمىتى توغرۇلۇق مۇھىم يوليورۇق بېرىدۇ. پارتىيىمىزنىڭ نۇرغۇن رەھبىرى كادىرلىرى ۋە خەلقارا دوستلارنىڭ تولىسى مۇشۇ يەردە تۇرغان ئىدى.

1941 - يىلى 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى «شىنجاڭ گېزىتى» دە «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 20 يىللىقىنى خاتىرىلەيمىز» سەرلەۋھىلىك باشماقالا ئېلان قىلىپ يولداش ماۋزېدۇڭ ۋە جۇدېنىڭ سۈرىتىنى باسىدۇ. يولداش چېن تەنچيۇ پارتىيە ئەزالىرىنى 8 - ئارمىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئىش بېجىرىش باشقارمىسىغا چاقىرتىپ خاتىرىلەش يىغىنى ئاچىدۇ. يىغىندا چېن تەنچيۇ پارتىيىمىزنىڭ شانلىق تارىخىنى سۆزلەپ بېرىدۇ، ئۇ يولداشلارغا خاتىرە ئىزناك تارقىتىپ بېرىدۇ. يىغىن پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىغا تەبرىك تېلېگراممىسى يوللاپ پارتىيىگە بولغان ساداقەتلىك ھەم كۈرەش قىلىش قەسىمىنى ئىپادىلەيدۇ.

1942 - يىلى ئىچكى - تاشقى ۋەزىيەت بارغانسېرى يامانلىشىدۇ. شېڭ شىسەي ۋەدىسىگە ۋاپاسىزلىق قىلىپ، يالغان نىقاۋىنى يىرتىپ تاشلاپ جياڭ جېشىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئېتىپ كوممۇنىزىم ۋە خەلققە ئاشكارە قارشى تۇرىدۇ. شۇ يىلى 9 - ئايدا چېن تەنچيۇ، ماۋزېمىن، لىن جىلۇ ۋە شىنجاڭدا خىزمەت قىلىۋاتقان باشقا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ خادىملىرىنى قولغا ئېلىپ تۈرمىگە سولايدۇ. پارتىيىمىز بىلەن شېڭ شىسەينىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش بىرلىكسەپى ئاخىرى بۇزۇلۇپ، 8 - ئارمىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئىش بېجىرىش باشقارمىسى شۇنىڭ بىلەن تاقىلىدۇ. چېن تەنچيۇ قاتارلىق يولداشلار دۈشمەنلەرنىڭ قورقۇتۇش ئالداشلىرىغا قارىتا مەردانىلىق بىلەن قاتتىق تۇرۇپ، ساداقەتلىك بىلەن تىز پۈكمەي 1943 - يىلى 9 - ئايدا قەھرىمانلارچە قۇربان بولىدۇ.

1962 - يىلى 8 - ئارمىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئىش بېجىرىش باشقارمىسىنىڭ قېدىمى ئورنى ئاپتونوم رايونىمىزدىكى نۇقتىلىق مەدەنىي يادىكارلىقلارنى ئاسراش ئورنىغا كىرگۈزۈلدى ۋە خاتىرە سارىيى تەسىس قىلىندى. ھەر مىللەت خەلقلىرىنىڭ زىيارەت قىلىش ۋە ئۆگىنىشلىرى ئۈچۈن 8 - ئارمىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئىش بېجىرىش باشقارمىسىنىڭ قېدىمقى جايىنىڭ ئىچىدە پارتىيىمىزنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش مەزگىلىدىكى شىنجاڭدىكى پائالىيەتلىرىگە دائىر مەدەنىي يادىكارلىقلار ھەم ئىنقىلاۋىي قۇربانلارنىڭ ئىشلىگەن نەرسىلىرى ۋە سۈرەتلىرى قويۇلغان.

(ماقالە ۋە سۈرەتلەرنى 8 - ئارمىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئىش بېجىرىش باشقارمىسىنىڭ خاتىرە سارىيى تەمىنلىگەن.)

ئازات تەرجىمىسى

3000 مىڭ يىل بۇرۇنقى مىس تاۋلاش ئورنىنىڭ خارابىسى

يېقىندا، سوۋېت ئىتتىپاقى قازاقىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئىسسىق كۆلىنىڭ يېقىن ئەتراپىدىن 3 مىڭ يىل بۇرۇنقى مىس تاۋلاش ئورنىنىڭ خارابىسى تېپىلغان. بۇ مىس تاۋلاش مەركىزىنىڭ ئورنى 15 مىڭ كىۋادرات مېتىر. ئەتراپىدا بولۇپ، قېزىپ چىقىرىلىدىغان، ھاۋا كىرگۈزۈش يولى بولغان، كان ئېرىتىدىغان، مىسكەرلىك ئىش ئورنى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنىڭدىن ئەينى ۋاقىتتىكى مىس تاۋلىغۇچى ئۇستىلارنىڭ رودا ئېرىتىش داۋامىدا رودىدىن ئېرىش نۇقتىسى تۆۋەن بولغان مىس ئوكسىدىنى ئايرىۋالالايدىغان بولۇپلا قالماستىن بەلكى گۈڭگۈرتلەشكەن رودىدىن مىس ئايرىۋېلىشتەك ناھايىتى قىيىن بولغان ھونەر سەنئىتىنى ئىگىلىگەنلىكىنى كۆرىۋالغىلى بولىدۇ.

بۇ مىتال تاۋلاش ئورنىنىڭ خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان مىس جابدۇق - ئەسۋاپ ۋە مىس قۇراللار، ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇستىلار مىسنى پىششىقلاپ ئىشلەش، قېلىپلاپ تاختىلاش، كېسىش، يالتىرىتىش قاتارلىق مۇھىم جەھەتلەردە يۇقۇرى سەۋىيىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

«نۇر گېزىتى» 1982 - يىل 15 - ئاپرىل سانىدىن

غەيرەت ئوسمان تەرجىمىسى.

ئەلشىر ناۋايىنىڭ ئېيتقىنى:

«... ئۇيغۇر ئىبارىتىنىڭ بولىغاسىدىن مەۋلانا سەككاكى ۋە مەۋلانا لۇتپى رەھمەتۇللايىتائالا بىرىنىڭ شىرىن ئەبياتىنىڭ ئىشتىھارى تۈركىستاندا بىغايەت ۋە بىرىنىڭ لەتىپ غەزەلىياتى ئىنتىشارى ئىراق ۋە خۇراساندا بىنىھايەتدۇر ھەم دىۋانلىرى مەۋجۇت بولغاي...»

(ئۇيغۇر تىلىنىڭ مۇكەممەل ئۇستىلىرىدىن ئالىلانىڭ مەرھەمىتىگە ئېرىشكەن مەۋلانا سەككاكى ۋە مەۋلانا لۇتپىلاركى، بىرىنىڭ تاتلىق شېئىرلىرىنىڭ شوھرىتى تۈركىستاندا چەكسىز ۋە بىرىنىڭ يېقىملىق -گۈزەل غەزەللىرىنىڭ تارقىلىشى ئىراق ۋە خۇراساندا ئىنتايىن كەڭ بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئايرىم (شېئىرى) توپلاملىرى بار). ئەلشىر ناۋايى «خازائىنولمائانى» (چاردىۋان) غا يازغان كىرىش سوزىدىن. مىلادىيە 1557- يىلى، 1770، 1808- يىللاردا كوچۈرۈلگەن قولىيازما نۇسخىلاردىن.

دانىشمەن تىل ھەققىدە مۇنداق دىدى:

سوز گوياكى كىسەلگە داۋا بولغۇچى دورىغا ئوخشاش ئەگەر لازىم بولغان مىقداردا ئىستىمال قىلىنسا پايدا كەلتورىدۇ. زورور بولغان مىقداردىن ئارتۇق ئىستىمال قىلىنسا زىيان كەلتۈرىدۇ. ھەتتا ھالاكەتكە ئېلىپ بېرىشىمۇ مۇمكىن.

«فەۋاكەلجەلىسە ناملىق كىتاپتىن.»

ھىجرىيە كالىندارى بىلەن مىلادىيە كالىندارىنىڭ سېلىشتۇرما جەدۋىلى

ھەجرىيە يىل تەرتىۋى / مىلادىيە يىل تەرتىۋى / ھەجرىيە ئاي تەرتىۋى / ئايدۇرمىسى	1			2			ئىزاھات
	622 - 623			623 - 624			
	كۈنلەر	مىلادىيە ئايلىرى	ھەپتە	كۈنلەر	مىلادىي ئاي	ھەپتە	
1	16	7	6	5	7	3	ھەر ئىككى كالىندارنىڭ كۈنلىرى، ھەپتىسى ئوخشاش
3	15	8	1	4	8	5	

ھىجرىيە يىلىنىڭ ئاي ئىسىملىرى ۋە تەرتىۋى

Əlmuharrəm	1. ئەلمۇھەررەم
Suəpər	2. سەپەر
Rabiul əwwəl	3. رەبىئۇل ئەۋۋەل
Rabiūs sani	4. رەبىئۇسسانى
Jamadiyəl əwwəl	5. جامادىيەل ئەۋۋەل
Jamadiyel ahir	6. جامادىيەل ئاخىر
Rajəb	7. رەجەپ
Xə'ban	8. شەئبان
Ramazan	9. رامازان
Xəwwal	0. شەۋۋال
Zulkə'də	11. زۇلقەئدە
Zulhijjə	12. زۇلھىججە

13	61 680—681	62 681—682	63 682—683	64 683—684	65 684—658
1	1.10.2	20. 9.6	10. 9.4	30. 8.1	18. 8.5
2	31.10.4	20.10.1	10.10.6	29. 9.3	17. 9.7
3	29.11.5	18.11.2	8.11.7	28.10.4	16.10.1
4	29.12.7	18.12.4	8.12.2	27.11.6	15.11.3
5	27. 1.1	16. 1.5	6. 1.3	26.12.7	14.12.4
6	26. 2.3	15. 2.7	5. 2.5	25. 1.2	13. 1.6
7	27. 3.4	16. 3.1	6. 3.6	23. 2.3	11. 2.7
8	26. 4.6	15. 4.3	5. 4.1	24. 3.5	13. 3.2
9	25. 5.7	14. 5.4	4. 5.2	22. 4.6	11. 4.3
10	24. 6.2	13. 6.6	3. 6.4	22. 5.1	11. 5.5
11	23. 7.3	12. 7.7	2. 7.5	20. 6.2	9. 6.6
12	22. 6.5	11. 8.2	1. 8.7	20. 7.4	9. 7.1

14	66 685—686	67 686—687	68 687—688	69 688—689	70 689—690
1	8. 8.3	28 .7.7	18. 7.5	6. 7.2	25. 6.6
2	7. 9.5	27 .8.2	17. 8.7	5. 8.4	25. 7.1
3	6.10.6	25 .9.3	15. 9.1	3. 9.5	23. 8.2
4	5.11.1	25.10.5	15.10.3	3.10.7	22. 9.4
5	4.12.2	23.11.6	13.11.4	1.11.1	21.10.5
6	3. 1.4	23.12.1	13.12.6	1.12.3	20.11.7
7	1. 2.5	21. 1.2	11.11.7	30.12.4	19.12.1
8	3. 3.7	20. 2.4	10. 2.2	29. 1.6	18. 1.3
9	1. 4.1	21. 3.5	10. 3.3	27. 2.7	16. 2.4
10	1. 5.3	20. 4.7	9. 4.5	29. 3.2	18. 3.6
11	30. 5.4	19. 5.1	8. 5.6	27. 4.3	16. 4.7
12	29. 6.6	18. 6.3	7. 6.1	27. 5.5	16. 5.2

15	71 690—691	72 691—692	73 692—693	74 693—694	75 694—695
1	15. 6.4	4. 6.1	23. 5.5	13. 5.3	2. 5.7
2	15. 7.6	4. 7.3	22. 6.7	12. 6.5	1. 6.2
3	13. 8.7	2. 8.4	21. 7.1	11. 7.6	30. 6.3
4	12. 9.2	1. 9.6	20. 8.3	10. 8.1	30. 7.5
5	11.10.3	30. 9.7	18. 9.4	8. 9.2	28. 8.6
6	10.11.5	30.10.2	18.10.6	8.10.4	27. 9.1
7	9.12.6	28.11.3	16.11.7	6.11.5	26.10.2
8	8. 1.1	28.12.5	16.12.2	6.12.7	25.11.4
9	6. 2.2	26. 1.6	14. 1.3	4. 1.1	24.12.5
10	8. 3.4	25. 2.1	13. 2.5	3. 2.3	23. 1.7
11	6. 4.5	25. 3.2	14. 3.6	4. 3.4	21. 2.1
12	6. 5.7	24. 4.4	13. 4.1	3. 4.6	23. 3.3

16	76 695—696	77 696—697	78 697—698	79 698—699	80 699—700
1	21. 4.4	10. 4.2	30. 3.6	20. 3.4	9. 3.1
2	21. 5.6	10. 5.4	29. 4.1	19. 4.6	8. 4.3
3	19. 6.7	8. 6.5	28. 5.2	18. 5.7	7. 5.4
4	19. 7.2	8. 7.7	27. 6.4	17. 6.2	6. 6.6
5	17. 8.3	6. 8.1	26. 7.5	16. 7.3	5. 7.7
6	16. 9.5	5. 9.3	25. 8.7	15. 8.5	4. 8.2
7	15.10.6	4.10.4	23. 9.1	13. 9.6	2. 9.3
8	14.11.1	3.11.6	23.10.3	13.10.1	2.10.5
9	13.12.2	2.12.7	21.11.4	11.11.2	31.10.6
10	12. 1.4	1. 1.2	21.12.6	11.12.4	30.11.1
11	10. 2.5	30. 1.3	19. 1.7	9. 1.5	29.12.2
12	11. 3.7	1. 3.5	18. 2.2	8. 2.7	28. 1.4

17	81 700—701	82 701—702	83 702	84 703	85 704
1	26. 2.5	15. 2.3	4. 2.7	24. 1.4	14. 1.2
2	27. 3.5	17. 3.5	6. 3.2	23. 2.6	13. 2.4
3	25. 4.1	15. 4.6	4. 4.3	24. 3.7	13. 3.5
4	25. 5.3	15. 5.1	4. 5.5	23. 4.2	12. 4.7
5	23. 6.4	13. 6.2	2. 6.6	22. 5.3	11. 5.1
6	23. 7.6	13. 7.4	2. 7.1	21. 6.5	10. 6.3
7	21. 8.7	11. 8.5	31. 7.2	20. 7.6	9. 7.4
8	20. 9.2	10. 9.7	30. 8.4	19. 8.1	8. 8.6
9	19.10.3	9.10.1	28. 9.5	17. 9.2	6. 9.7
10	18.11.5	8.11.3	28.10.7	17.10.4	6.10.2
11	17.12.6	7.12.4	26.11.1	15.11.5	4.11.3
12	16. 1.1	6. 1.6	26.12.3	15.12.7	4.12.5

18	86 705	87 705—706	88 706—707	89 707—708	90 708—709
1	2. 1.6	23.12.4	12.12.1	1.12.5	20.11.3
2	1. 2.1	22. 1.6	11. 1.3	31.12.7	20.12.5
3	2. 3.2	20. 2.7	9. 2.4	29. 1.1	18. 1.6
4	1. 4.4	22. 3.2	11. 3.6	28. 2.3	17. 2.1
5	30. 4.5	20. 4.3	9. 4.7	28. 3.4	18. 3.2
6	30. 5.7	20. 5.5	9. 5.2	27. 4.6	17. 4.4
7	28. 6.1	18. 6.6	7. 6.3	26. 5.7	16. 5.5
8	28. 7.3	18. 7.1	7. 7.5	25. 6.2	15. 6.7
9	26. 8.4	16. 8.2	5. 8.6	24. 7.3	14. 7.1
10	25. 9.6	15. 9.4	4. 9.1	23. 8.5	13. 8.3
11	24.10.7	14.10.5	3.10.2	21. 9.6	11. 9.4
12	23.11.2	13.11.7	2.11.4	21.10.1	11.10.6

شىنجاڭ داشۆې ئىلمىي ژورنىلى

新疆大学学报(哲学，社会科学维文季刊)

پەسىللىك ژورنال

1982 - يىل 2 - سان

(ئومۇمىي 10 - سان)

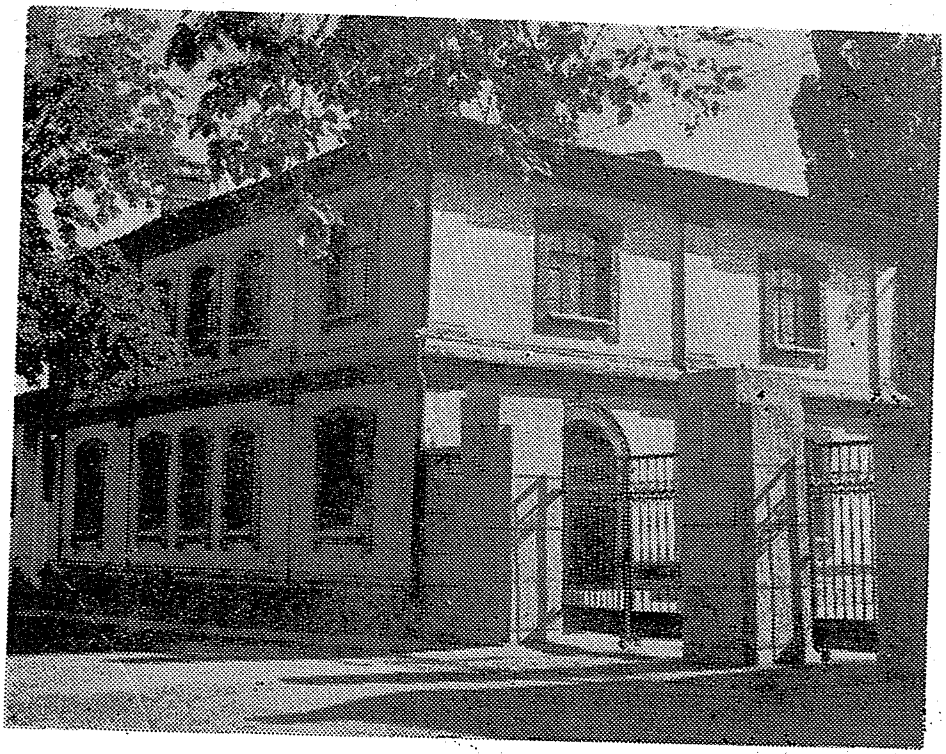

8 - ئارمىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئىش باشقۇرۇش باشقارمىسى.

نەشر قىلغۇچى: شىنجاڭ داشۆې ئىلمىي ژورنىلى تەھرىر بۆلۈمى

باسقۇچى: شىنجاڭ داشۆې باسما زاۋۇدى

تارقاتقۇچى: ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسى

مۇشتىرى قوبۇل قىلغۇچى: مەملىكەت ئىچىدىكى ھەرقايسى پوچتىخانىلار

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايون ژورناللارنى تىزىملاش ئورنىنىڭ كىنىشكا نومۇرى 046

ۋاكالەت نومۇرى 58—13

باھاسى 0.40 يۈەن